

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я**

Ж. Т. ХОЛМУМИНОВ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ**

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

Ж. Т. ХОЛМУМИНОВ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ИИВ олий ўқув
юртлари тингловчилари учун дарслик сифатида рухсат этган*

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р

Табиат ва жамият ҳақидаги фанлар халқаро академиясининг
академиги,
юрidik фанлар доктори, профессор
У. ТАДЖИХАНОВ

Тошкент 2003

Ж. Т. Холмўминов. Ўзбекистон Республикасининг
Х-17 экология ҳуқуқи: Дарслик / Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор У. Таджиханов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003. – 268 б.

ББК 67.99.(2)5

Дарслик 38000 – «Ҳуқуқ» соҳасининг 5380100 – «Юриспруденция» йўналиши бўйича «Экология ҳуқуқи» фанининг намунавий дастури асосида тайёрланган бўлиб, унда «Экология ҳуқуқи» фанининг тушунчаси, предмети, методлари, тизими, принциплари ва манбалари, табиат ресурсларига нисбатан мулкчилик, экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг экологик-ҳуқуқий ҳолати, экологик ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жавобгарлик, ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби, экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ҳамда атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари атрофлича ёритилган.

ИИВ Академиясининг тингловчилари ва профессор-ўқитувчиларига, юридик олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқитувчилари ва талабаларига, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларининг амалиётчи ходимларига ҳамда экологик ҳуқуқ масалалари билан қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби, юридик фанлар доктори, профессор
И. Ж. Жалилов;

Халқаро «Экосан» жамғармасининг
президенти, фалсафа фанлар доктори, профессор
Ю. Ш. Шодиметов

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	9
----------------	---

УМУМИЙ ҚИСМ

I боб. Экология ҳуқуқи, унинг предмети, методи, тизими, принциплари ва манбалари	13
---	-----------

1-§. «Экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети ва вазифалари	13
--	----

2-§. Экология ҳуқуқи курсининг тизими ва методи.....	15
--	----

3-§. Экология ҳуқуқининг принциплари.....	18
---	----

4-§. Экология ҳуқуқининг манбалари	19
--	----

5-§. Экология ҳуқуқининг бошқа ижтимоий ва ҳуқуқий фанлар билан боғлиқлиги	23
--	----

II боб. Табиат ресурслари (объектлари)га нисбатан мулк ҳуқуқи.....	26
---	-----------

1-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқи ва унинг асосий белгилари.....	26
--	----

2-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти ва субъекти	28
---	----

3-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни ва моҳияти	30
--	----

4-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг шакллари	31
--	----

5-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилишнинг шакл ва усуллари	33
---	----

III боб. Экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг экологик-ҳуқуқий ҳолати	36
--	-----------

1-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви, унинг принциплари, шакл ва функциялари	36
---	----

2-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг тизими ва ваколатлари	38
---	----

3-§. Табиат бойликларидан фойдаланишни бошқариш ва назорат қилишда давлат кадастри юритишнинг ҳуқуқий асослари ва аҳамияти	42
--	----

4-§. Экология соҳасида давлат назорати ва унинг ҳуқуқий тартиби.....	50
--	----

5-§. Экологик экспертиза ва уни ҳуқуқий тартибга солиш.....	53
---	----

6-§. Экология соҳасидаги бошқарувнинг иқтисодий чора-тадбирлари	55
7-§. Ички ишлар органларининг экология соҳасидаги бошқаруви ва назорат қилиш фаолиятининг ҳуқуқий тартиби ҳамда уни такомиллаштириш йўллари.....	57
IV боб. Экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик.....	61
1-§. Экологик ҳуқуқбузарлик ва унинг хусусиятлари	61
2-§. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг турлари, таркиби ва белгилари	63
3-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун интизомий жавобгарлик.....	64
4-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик	67
5-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик.....	69
6-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун жиноий жавобгарлик.....	71
7-§. Ички ишлар органларининг экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш борасидаги вазифалари	74

МАХСУС ҚИСМ

V боб. Ерни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати.....	76
1-§. Ердан фойдаланишнинг тарихи ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш	76
2-§. Ўзбекистон Республикасининг ер майдони, уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг вазифалари ва принциплари	79
3-§. Ягона давлат ер фонди, унинг таркиби ва экологик-ҳуқуқий аҳамияти	82
4-§. Ерга нисбатан мулк ҳуқуқи	84
5-§. Ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви.....	87
6-§. Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш устидан назорат олиб бориш тартиби	93
7-§. Ердан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари	95
8-§. Ерга эгалик қилувчилар ва фойдаланувчилар, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	99
9-§. Ер тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун.....	103
экологик-ҳуқуқий жавобгарлик.....	103

10-§. Ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлашда ички ишлар органларининг вазифалари	108
VI боб. сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати	111
1-§. Сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати.....	111
2-§. Давлат сув фонди ва уни бошқариш органлари.....	117
3-§. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи. Унинг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари.....	121
4-§. Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	124
5-§. Сувни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий чора-тадбирлари	126
6-§. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари	131
VII боб. ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартиби.....	133
1-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишнинг ҳозирги аҳволи	133
2-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир асосий талаблар.....	135
3-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда давлат бошқаруви	138
4-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи, унинг объекти ва субъектлари	140
5-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш ҳолатлари	143
6-§. Ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари	145
7-§. Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик	148
8-§. Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари.....	153
VIII боб. ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби	155
1-§. Ўсимликлар дунёсидан фойдаланишнинг тарихи ва аҳамияти	155
2-§. Ўсимликлар дунёсининг инсон ҳаётида тутган ўрни ва	

уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш	157
3-§. Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назорат олиб бориш	163
4-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш турлари ва хусусиятлари	165
5-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари	167
6-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	170
7-§. Ўсимликлар дунёсига оид қонунларни бузганлик ва улардан нотўғри фойдаланганлик учун экологик- ҳуқуқий жавобгарлик.....	171
8-§. Ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари	175
IX боб. ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати	177
1-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати ва хусусиятлари	177
2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи ва унинг турлари	181
3-§. Ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш	184
4-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлиш асослари	186
5-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий чора-тадбирлари	187
6-§. Ҳайвонот дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари	191
X боб. Ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби	193
1-§. Ўрмонларнинг инсон ҳаёти ва жамиятдаги экологик аҳамияти	193
2-§. Ўзбекистон Республикасининг ўрмон тўғрисидаги қонунлари, уларнинг экологик-ҳуқуқий аҳамияти	196
3-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи, субъектлари ва объектлари	199
4-§. Давлат ўрмон фондидан экологик-ҳуқуқий фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви.....	200
5-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва	

бекор бўлиш асослари.....	203
6-§. Ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	205
7-§. Ўрмон тўғрисидаги қонун талабларини ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик.....	207
8-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари.....	210
XI боб. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати.....	213
1-§. Атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти	213
2-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳозирги ҳолати	214
3-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тадбирлари.....	218
4-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлар ва давлат ҳисобини юритиш	221
5-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби	223
6-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик	227
7-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари	232
XII боб. алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати.....	235
1-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар экологик-ҳуқуқий ҳолати ва унинг хусусиятлари	235
2-§. Давлат кўриқхоналари ва уларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби.....	240
3-§. Давлат миллий табиат боғлари	242
4-§. Давлат заказниклари	245
5-§. Давлат табиат ёдгорликлари	247
6-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар.....	249
7-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик	256
8-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари	259

XIII боб. экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия	261
1-§. Экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ва унинг вазифалари .	261
2-§. Экологик-ҳуқуқий маданият ва тафаккурни шакллантириш	264
3-§. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб бориш	267
4-§. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб боришда оиланинг ўрни ҳамда аҳамияти.....	271
5-§. Ички ишлар органларининг экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия ишарини олиб боришдаги вазифалари	275
XIV боб. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш	277
1-§. Халқаро экология ҳуқуқи ва унинг хусусиятлари	277
2-§. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш принциплари.....	278
3-§. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш объектлари	279
4-§. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари	281
5-§. Жаҳон уммони – дарё, денгиз ва сув бойликларини халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш	283
6-§. Атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш	287
7-§. Тоғ-кон бойликларини халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва халқаро ҳамкорлик.....	289
8-§. Атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда халқаро ташкилотлар фаолиятининг аҳамияти	292
Барча мавзулар бўйича тавсия этиладиган адабиёт	298

СЎЗ БОШИ

Ҳозирги пайтда дунёнинг қайси бир минтақасини олиб қарамайлик, инсон ҳаёти учун катта хавф туғдираётган экологик вазиятни бартараф қилишдек оғир муаммолар ўз ечимини кутиб турганлигининг гувоҳи бўламиз. Инсоният XXI асрга қадам кўяр экан, унинг олдида оламни асраш, келажак авлоднинг барқарорлигини таъминлаш, турли экологик муаммоларнинг олдини олишдек долзарб масала кўндаланг турибдики, бу ҳеч кимни ташвишга солмай қолмайди.

Барча экологик муаммолар инсон билан табиат ўртасидаги уйғунлик ва мувозанатнинг бузилиши оқибатида вужудга келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир»¹.

Демак, табиатни муҳофаза қилиш, экологик муаммоларнинг олдини олиш, экологик талабларга доимо риоя қилиш мустақил давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий масаласи бўлиб қолмай, балки экологик сиёсатнинг асосига айланиши лозим, чунки ушбу муаммолар мустақил давлатимиз равнақи билан бевосита боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг «Минг йиллик саммити»да сўзлаган нутқида Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистондаги экологик муаммоларга алоҳида эътибор қаратди. Жумладан, Президентимиз И. А. Каримовнинг «минтақавий муаммолар мажмуига эътибор қаратилар экан, экологик

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998. 110-б.

хавфсизлик ва атроф муҳит масалаларини четлаб ўтиш мумкин эмас...

Орол муаммоси Марказий Осиё ҳудуди доирасидан чиқиб кетди ва жаҳоншумул аҳамият касб этмоқда. Унинг салбий оқибатларини бугунги кунда иқлим шароити, биологик мувозанатнинг ўзгаришида, аҳоли саломатлиги ва бўлғуси авлод генофондига таъсирида кўриш мумкин...

Орол денгизининг фалокати Европа учун, сайёрамининг бошқа ҳудудлари учун қандай хатарли ва қутилмаган оқибатларни юзага келтириши мумкинлигига кимнидир ишонтириш ёки буни исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб ўйлайман»¹, деган гаплари экологик муаммоларни биргаликда ҳал этишни тақозо қилади.

Шунга қарамай республикамызда табиатни муҳофаза қилиш ва экологик мувозанатни сақлаш соҳасида, жумладан, ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда шифобахш ўсимликлардан фойдаланишда жиддий камчиликлар мавжуд. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, табиат – биосферани сақлаб қолиш ва уни ўзгартириш кўп жиҳатдан инсон фаолияти, айниқса, экологик-ҳуқуқий саводхонлик, экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия билан ҳам боғлиқ.

1997 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида»ги қарори ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 29 май қарори ҳам бозор иқтисодиёти шароитида экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияга алоҳида эътибор беришни, аҳолини, айниқса ёшларимизнинг экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятини замон талаби, дунё андазалари даражасига етказишни тақозо қилади.

Президент И. А. Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Биз ҳали ҳам болаларнинг ҳуқуқий тарбиясига етарлича эътибор бермаяпмиз. Мактаблардаги ўқув дастурларида қонунларни, ҳуқуқий тизимимизнинг асосларини ўрганишга амалда эътибор берилмаяпти»², – деб тўғри таъкидлади.

АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония, Швейцария каби ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибаларига эътибор

¹ Каримов И. А. БМТ Бош Ассамблеясида сўзланган нутқ // Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Т., 2000. 110-б.

² Каримов И. А. Адолат – қонун устуворлигида // Халқ сўзи. 2001. 30 авг.

берадиган бўлсак, уларда биринчи галдаги вазифа сифатида экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияга эътибор берилган.

«Экология ҳуқуқи» курси ҳуқуқ тизимининг ягона бир тармоғини ўз ичига олади ва тегишли дастур асосида ўрганилади. Мазкур курсни ўрганиш ҳар бир фуқаронинг экологик – ҳуқуқий билимларини кенгайтиради, мустақил Ўзбекистоннинг барча табиат бойликларини муҳофаза қилиш, экологик талабларни ҳуқуқий баҳолаш, фуқароларнинг ҳуқуқий экологик онгини, маънавияти ва маданиятини ўстириш ҳамда ҳуқуқий экологик билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ушбу китобни яратишда асосий ҳуқуқий манба сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ер кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», Олий Мажлиснинг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ўрмон тўғрисида», «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида», «Экологик экспертиза тўғрисида» ва «Чиқиндилар тўғрисида» қабул қилган қонунлари асос қилиб олинди. Мазкур муаммоларни ёритиш ва ечишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Маълумки, «Экология ҳуқуқи» фани асосан 1980 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг кўплаб олий ўқув юртларида ўқитила бошланган эди. Бу курс ҳозир олий ўқув юртларда олиб борилаётган «Экология» курсидан фарқ қилиб, мавжуд табиат бойликлардан экологик – ҳуқуқий асосда оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга қаратилган масалаларни ўз ичига олади.

Дарслик икки қисмдан, яъни Умумий ва Махсус қисмлардан иборат:

Умумий қисмнинг I бобида экология ҳуқуқининг моҳияти, предмети, методи, тизими, принциплари ва манбалари ўз аксини топган, II боб табиат ресурслари (объектлари)га нисбатан мулк ҳуқуқи масаласига, III боб экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг ҳуқуқий-экологик ҳолатига, IV боб эса экологик ҳуқуқбузарлик ва экологик-ҳуқуқий жавобгарлик масалаларига бағишланган.

Махсус қисми V–XIV бобларни ўз ичига олиб, ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, ўрмонлар, атмосфера ҳавоси ҳамда алоҳида муҳофаза этиладиган табиий

ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий тартибига бағишланган. Унда шунингдек, экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ҳамда атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари ҳам ёритилган.

Дарслиқда ҳар бир мавзудан кейин мавзу юзасидан савол ва топшириқлар берилган.

Ушбу китоб Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг амалдаги дастурига асосланиб яратилган ва мавзулар 2-курс тингловчиларига мазкур фандан сабоқ олиш учун имкон қадар ёритиб берилган.

Дарслик илк бор нашрга тайёрланиши ва чоп этилиши туйғайли унда айрим камчиликлар ҳам бўлиши мумкин. Азиз китобхоннинг дарслик юзасидан таклиф ва мулоҳазалари бўлса, бажонидил қабул қиламиз.

УМУМИЙ ҚИСМ

I БОБ

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДИ, ТИЗИМИ, ПРИНЦИПЛАРИ ВА МАНБАЛАРИ

1-§. «Экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети ва вазифалари

Экология ҳуқуқининг моҳиятини билиш учун, авваламбор, экология сўзининг маъносини англамоқ зарур. Бу термин 1866–1869 йилларда дастлаб немис биологи Эрнест Геккель (1834–1919) томонидан фанга киритилган.

Экология сўзи грекча **«oikos»** – «уй», «турар жой» ва **«logos»** – «таълимот» ёки, кенгроқ маънода, табиатда, қандай жамият бўлишидан қатъи назар, тирик организмлар (мавжудотлар) яшайдиган макон ҳақидаги таълимотдир.

«Экология» тушунчаси амалиётга жуда секинлик билан кириб келди. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида инглиз физиологи И. Бердонсандерсон, америкалик олимлар С. Фарбе ва К. Шретер экология тўғрисида ёздилар. Экология XX асрнинг бошларига келиб фаннинг мустақил соҳаси сифатида шаклланди.

Экология хусусида 1913 йил АҚШда Ч. Эдамснинг «Ҳайвонлар экологиясини ўрганишга оид қўлланма», инглиз зоологи Ч. Элтоннинг «Ҳайвонлар экологияси», Россия экология мактабининг асосчиларидан зоолог олим Д. Н. Кашкаревнинг «Ҳайвонот экологияси асослари» каби китоблари ҳозирги даврда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Умуман олганда, экология ҳуқуқининг фан сифатида шаклланишида ҳуқуқшунос олимларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Мазкур фаннинг асосчиси сифатида М. В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети ер ва колхоз ҳуқуқи кафедрасининг мудирини Н. Д. Казанцевнинг хизмати катта бўлган.

Экология ҳуқуқи дастлаб «Табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш» номи билан 1960 йилнинг сентябрь ойидан Қозон университетидан, 1973 йилдан бошлаб М. В. Ломоносов номидаги Москва давлат университетидан алоҳида фан сифатида ўқитила бошланган. Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юртларида у алоҳида фан тармоғи сифатида 1980 йилдан бошлаб ўқитилмоқда.

Экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг ягона бир тармоғи ҳисобланиб, у табиат, жамият ва, умуман, инсоният ўртасидаги ўзаро экологик муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади, унинг экологик-ҳуқуқий принципларини, нормаларини ўрганувчи фан сифатида шаклланиб боради. Чунки инсон табиатдан фойдалана бориб, унинг географик муҳитини ўзгартиради, умуман, табиийлигига путур етказиб, ривожланиш мувозанатини бузади, табиий жараёнига салбий таъсир кўрсатади. Бундай экологик салбий таъсирнинг оқибати эса табиатдаги ўзаро муносибликка зарар етказиб, биосфера ва инсон ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келади. Шунинг учун ҳам табиат, жамият ва инсон ўртасидаги мувозанат меъёрини сақлаб қолиш, она табиатдан ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш инсоният олдидаги долзарб вазифа бўлиб қолмоқда. Зеро, табиатни муҳофаза қилиш, экологик муаммоларнинг олдини олиш, экологик ҳуқуқбузарликка қарши курашиш инсониятнинг онгли фаолияти бўлмоғи лозим.

Шундай экан, экология ҳуқуқи табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муносабатлар қонуниятларини очиб беради, бошқа экология ҳуқуқи институтларини кенгроқ ўрганиш учун назарий асос ҳисобланиб, экологияга оид сиёсатнинг шаклланишига ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатади, экологик-ҳуқуқий онг ва тафаккур, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятнинг негизини яратади.

Экология ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида мустақил фан тармоғи сифатида тан олинishi унинг предмети ва методига оид махсус белгиларидир. Экология ҳуқуқи фанининг предмети у ўрганадиган масалалар мажмуи, яъни табиат, жамият ва инсоният (кишилар) ўртасидаги ўзаро табиий муносибликни сақлаш ҳамда экологик-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Экология ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ тармоқларидан ўзининг субъекти ва объектига эгаллиги, давлат экологик бошқарув тизими мавжудлиги, экологик-ҳуқуқий нормаларга риоя қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш, халқаро экология ҳуқуқи нормалари билан боғлиқлиги нуқтаи назаридан фарқ қилади. Буни кенг маънода экологияга оид муаммоларнинг чегара билмаслиги ва глобал тусга эга эканлиги билан тушунтириш мумкин.

Ҳозирги кунда барча фанлар қатори экология ҳуқуқининг бир қатор вазифалари мавжуд. Бу вазифалар унинг мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ.

Экология ҳуқуқининг асосий мақсади – табиат, жамият ва инсон ўртасидаги мувозанатни сақлаш эвазига, ҳозирги ва

келажак авлод учун табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш ҳамда жамиятнинг экология муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишдан иборатдир.

Шундай қилиб, экология ҳуқуқи фанининг ҳозирги кундаги асосий вазифалари куйидагилар ҳисобланади:

– Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва унинг ана шу хусусияти билан боғлиқ экологик сиёсатини мустаҳкамлаш;

– мустақил республикамиздаги мавжуд табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш;

– иқтисодий, ҳуқуқий, географик ва миллий хусусиятларни инобатга олиб экология соҳасида қабул қилинган қонунлар устуворлигини таъминлаш;

– халқимиз, айниқса ёшлар, ўртасида экологик-ҳуқуқий таълим-тарбияни ривожлантириш;

– омманинг экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятини янада юксалтириш;

– экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш чора-тадбирларини мустаҳкамлаш;

– халқаро экология ҳуқуқи принципларига риоя этиш, уни бажариш ва халқаро экология ҳуқуқи талаблари асосида иш олиб бориш.

2-§. Экология ҳуқуқи курсининг тизими ва методи

Экология ҳуқуқи курси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган Умумий ва Махсус қисмлардан иборат. Экология ҳуқуқи курсининг тизими, экологик қонуниятларга асосан, ўзаро боғлиқ экология ҳуқуқи институтларининг мантиқий жойлашиш мажмуи ҳисобланади.

Экология ҳуқуқи Махсус қисмининг нормаларини амалда жорий этишда Умумий қисм нормаларининг қоидалари татбиқ этилади. Умумий қисмнинг нормалари фақат Махсус қисмнинг нормалари асосида ёки биргалиқда қўлланилади.

Махсус қисм нормаларини қўллашда Умумий қисм нормалари йўналтирувчи ва тартибга солувчи ҳисобланади. Шундай экан, экология ҳуқуқи Махсус қисмининг нормалари Умумий қисм нормаларининг қоидалари ва институтларига асосланган ҳамда унга мувофиқдир.

Экология ҳуқуқининг **Умумий қисми** ҳамма қисмларга ва институтларга тегишли умумий масалаларнинг бир тартибда кўриб чиқилиши ва ўрганилишини акс эттиради. Унда «экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети, методи, тизими, принциплари ва

манбалари, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи, экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг экологик-ҳуқуқий ҳолати, экологик ҳуқуқбузарлик ва экологик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари ўрганилади. **Махсус қисмида** эса ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера ҳавоси, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби масаласи аниқ ёритилган. Шунингдек, экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия ҳамда атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласи кўриб чиқилган.

Ҳар қандай ўқув фани муайян методга, яъни ўрганилаётган ҳодисаларни англаб етиш усул ва воситаларига эга бўлади.

Экология ҳуқуқининг методини табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, мувозанатни акс эттирувчи экологик-ҳуқуқий билимлар олишда қўлланиладиган илмий фаолият принциплари, қоидалари, усуллари ташкил қилади.

Умуман олганда, методларни хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин: биринчиси – барча ўқув фанларига хос бўлган методлар бўлиб, уларнинг асосида табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуниятлари ётади; иккинчиси – махсус методлар бўлиб, уларга тарихий, мантиқий, социологик, қиёсий, кибернетик ва системали методлар киради.

Ушбу талабдан келиб чиқадиган бўлсак, экология ҳуқуқи курсининг методлари табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва мувозанат, уларнинг ривожланиш қонуниятлари, табиатни ҳозирги ва келажак авлод учун сақлашнинг аҳволи ва моҳияти ҳақида экологик-ҳуқуқий билим олишга ёрдам берувчи усул ва воситалар бирлигидан иборат.

Экология ҳуқуқи курсининг методлари (усуллари) ўзаро боғлиқ бўлган муайян тизимни ташкил қилади ва бу тизимга бир қанча методларни киритиш мумкин. Қуйида уларга батафсилроқ тўхталамиз.

Тарихий-ҳуқуқий метод экология соҳасида табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро табиий боғлиқликни тарихий асосда ўрганишни тақозо этади. Мазкур методда кишилик жамиятининг турли даврларида рўй берган экологик ҳодисалар, табиат ва инсон ўртасидаги муайян мутаносибликлар ҳақида тегишли экологик-ҳуқуқий билим олиш имконини берадиган тарихий-ҳуқуқий экологик манбалар, қонунлар, бошқа ҳуқуқий нормалар тарихий жиҳатдан таҳлил қилинади.

Мантиқий метод экологик-ҳуқуқий муаммоларни ўрганишда, экологик ҳуқуқбузарликларга баҳо беришда ҳар томонлама тўғри мантиқий хулоса чиқаришга ундайди, экология ҳуқуқи фанини

ўрганишда, экологик қонун ҳужжатларини қўллашда маълум зиддиятларни келтириб чиқаришнинг олдини олади.

Социологик метод экологик муаммоларни ҳал қилишда, турли сўровлар орқали ўрганишни, анкеталар ёрдамида экология соҳасида турли маълумотлар тўплашни, экологик-ҳуқуқий статистик маълумот ва олинган натижалардан фойдаланишни талаб қилади. Бу метод орқали экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданият ҳамда экология борасида олиб бориладиган бошқа тадбирларнинг самарадорлиги аниқланиши мумкин.

Қиёсий метод экологик муаммолар ва уларнинг олдини олиш, экологик ҳуқуқбузарлик ва уларга қарши кураш ёки экология соҳаси билан боғлиқ барча ҳодисалар, тушунчалар, назария ва ғоялар, жараёнларни ўзаро солиштириш, таққослаш ва шу асосда улар ўртасидаги мавжуд ўхшашликлар ҳамда фарқларни аниқлаш имконини беради. Экологик муаммоларни билиш ва ҳал қилишда турли мамлакатларнинг экологик-ҳуқуқий қонунлари таққослаб ўрганилиши мумкин.

Кибернетик метод экология муаммосини ёки экология ҳуқуқи олдида қўйилган барча вазифаларни ҳал қилиш борасида, математик, статистик, ахборот қидирув тизимини яратишда ушбу методларни қўллаган ҳолда ҳуқуқий-экологик статистик ахборотни компьютерлар ёрдамида билиб олиш, сақлаш, қайта ишлашда турли хил техника воситаларини қўллашни ўрганишга ёрдам беради.

Системали метод экология ҳуқуқи фани экологик муаммоларни ўрганиш ва уларни ҳал қилиш, ушбу глобал муаммонинг олдини олишда тизимли ёндашувни ҳисобга олган ҳолда илмий объективлик ҳамда тарихийлик принципларига асосланади.

Ушбу методлар, деярли барча фанларга хос бўлиб, бевосита экология ҳуқуқи фанида ҳам қўлланиши мумкин. Бундан ташқари, экология ҳуқуқининг бир қатор ўзига хос методлари ҳам мавжуд.

Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий методи – табиат бойликларидан оқилна фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ишида экологик назоратнинг давлат ва жамоат усулларини қўллаш, экология соҳасида бошқарувни ташкил этишда тақиқловчи, рухсат берувчи, тавсия қилувчи, мажбурловчи, компенсацияловчи ва бошқа нормаларни ҳуқуқий жиҳатдан белгилаш, экологик ҳуқуқбузарликлар учун экологик-иқтисодий ва юридик жавобгарлик чораларини белгилаш, етказилган экологик зарарни қоплаш ёки тўлаш тадбирларини ўз ичига олади.

Табиатни муҳофаза қилишнинг маъмурий ҳуқуқий методи асосан табиатни муҳофаза қилиш ёки экология соҳасида, табиат

ресурсларидан оқилона фойдаланишда келиб чиқадиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий бошқариш йўли бўлиб, тақиқловчи, олдини олувчи ҳамда мажбурловчи нормаларни кўллаш орқали амалга оширилади.

Табиатни муҳофаза қилишнинг фуқаровий-ҳуқуқий методи – жамиятдаги муносабатларни экологик-ҳуқуқий бошқариш йўли бўлиб, моддий (иқтисодий) манфаатдорликни кўллаш орқали табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишдан келиб чиқади.

Экологлаштириш методи – экология соҳасидаги барча муаммоларни ҳал этишда, экология ҳуқуқи нормаларини қабул қилишда, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда, табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқликни мустаҳкамлашда «экологиялаштириш», яъни экологик талабга жавоб берадиган технологиялар жорий этиш ва экологик муозанатни сақлашда намоён бўлади.

3-§. Экология ҳуқуқининг принциплари

Экология ҳуқуқи предмети ва методларини ҳуқуқий тартибга солишда унинг принциплари катта аҳамиятга эга. Экология ҳуқуқи курсининг принциплари деганда, экология ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамлаб қўйилган, унинг умуман мазмунини ва алоҳида институтлари мазмун ва моҳиятини белгиловчи назариянинг ғоялари тушунилади. Шуниси эътиборлики, экология ҳуқуқининг принциплари табиат, жамият ва инсон ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни мустаҳкамлайди. Зеро, экология ҳуқуқи курси принципларининг ўзига хослиги шундаки, у мазкур фаннинг, табиатни муҳофаза қилишнинг асосий мақсад ва вазифалари билан мустаҳкам боғлиқ.

Экология ҳуқуқи фанининг принциплари ва моҳияти Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»¹ қонунининг 3–4-моддалари талабидан келиб чиқади. Ушбу принциплар қуйидагилардан иборат:

1) табиат ресурсларидан оқилона, самарали фойдаланиш ва уларнинг муҳофазасини таъминлаш;

2) инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экологик тизимлар барқарорлигини сақлаш;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 37-м.

3) инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида гамхўрлик қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;

4) фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш;

5) таълим муассасаларида экологик ўқишнинг мажбурийлиги;

6) жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

7) табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

8) экологик экспертиза ўтказишнинг мажбурийлиги;

9) табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

10) табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

11) табиат ресурсларини доимо тиклаб боришнинг зарурлиги;

12) табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақалараро ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

13) табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлашда давлатнинг ташқи ва ички экологик сиёсатини мустаҳкамлаш;

14) табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгарлик.

Мазкур принципларнинг устунлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (50, 54, 55, 93, 100 ва бошқа моддаларида) ўз аксини топган ва мустаҳкамланган.

Экологик-аграр қонунларнинг ҳаммасида ҳам аниқ принциплар кўрсатилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Ер кодексида¹ ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий принциплари аниқ кўрсатиб берилган.

4-§. Экология ҳуқуқининг манбалари

Барча фанлар каби экология ҳуқуқи фани ҳам ўзининг манбаларига эга. Табиат, жамият ва инсон ўртасидаги экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга соладиган норматив экологик-ҳуқуқий ҳужжатлар экология ҳуқуқининг манбалари ҳисобланади.

Норматив экологик-ҳуқуқий актлар – тегишли ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган юридик

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998 № 5–6. 82-м.

ҳужжати ҳисобланиб, умуммажбурий хусусиятга эга. Шунингдек, норматив экологик-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам бир қатор хусусиятларга эга:

1) улар экологик-ҳуқуқий нормаларни белгилаб беради, ўзгартиради ва бекор қилади;

2) уларда табиатни муҳофаза қилишга оид қоидаларнинг мазмуни батафсил ёритилади;

3) белгиланган экологик-ҳуқуқий нормаларга умуммажбурий тус беради ёки табиатни муҳофаза қилиш борасида илгари белгиланган экологик-ҳуқуқий нормаларнинг амал қилишини бекор қилади ёки тўхтатади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикасида экология ҳуқуқи фанининг тарихий ривожланиши куйидаги босқичлардан иборат:

1924–1957 йиллар – Ўзбекистонда дастлабки ер-сув, аграр ислохотларнинг ўтказилиши ва олиб борилиши;

1957–1963 йиллар – Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишга оид қонунларнинг қабул қилиниши;

1968–1981 йилларда республикамизнинг ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларининг кодификация қилиниши;

1985–1990 йиллар – табиатни муҳофаза қилишга оид бир қатор ўзгаришлар, табиатни муҳофаза қилиш бўйича махсус давлат кўмитасининг ташкил этилиши;

1991 йилдан ҳозирги давргача – Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги, собиқ Иттифоқнинг емирилиши ҳамда бир қатор экологик ва аграр аҳамиятга эга бўлган қонунларнинг қабул қилиниши.

Демак, биз юқорида тўхталиб ўтган норматив экологик-ҳуқуқий ҳужжатлар бир қанча турларга бўлиниши мумкин. Уларга батафсилроқ тўхталамиз.

1. **Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг экологияга оид қоидалари** (50, 54, 55, 93, 100-моддалари). Барча экологик-аграр қонунлар Конституция талабларига мос равишда қабул қилинади.

2. **Экологияга оид қонунлар** – Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсатини мустаҳкамловчи ҳуқуқий нормалар. Улар Олий Мажлис сессияларида муҳокама этилгач, матбуотда эълон қилиниб, халқ муҳокамасидан кейин тегишли таклифлар инobatга олиниб қабул қилинади.

Улар жумласига: «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992 й.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993 й.), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида» (1993 й.), «Ер ости бойликлари тўғрисида» (1994 й.), «Атмосфера ҳавосини

муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996 й.), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.), «Урмон тўғрисида» (1999 й.), «Экологик экспертиза тўғрисида» (2000 й.), «Чиқиндилар тўғрисида» (2002 й.)ги қонунлари ва Ер кодекси (1998 й.)ни киритиш мумкин.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг экологияга оид фармонлари экологик муаммоларни ҳал қилишга, уларнинг олдини олишга ҳамда табиатни муҳофаза қилишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб, экология ҳуқуқи фанининг яна бир манбаи ҳисобланади.

Президентимиз мустақиллик даврида қабул қилган бир қатор фармонлар экология масалаларини ҳал қилишга қаратилган бўлиб, бениҳоя катта экологик, иқтисодий, сиёсий ижтимоий ва халқаро аҳамиятга эга. Улар жумласига:

– «Ўзбекистон Республикаси қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш тўғрисида»ги 1990 йил 28 июль фармони;

– «Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1991 йил 11 май фармони;

– «Ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги 1994 йил 14 ноябрь фармони;

– «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданият даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш тўғрисида»ги 1997 йил 25 июнь фармони;

– «Санитария қонунларини бузганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги 1998 йил 2 март фармони;

– «Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1998 йил 24 июль фармони;

– «Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида»ги 1998 йил 10 октябрь фармони ва бошқа кўплаб ҳужжатлар киради.

4. Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш ва экология муаммоси билан боғлиқ қарор ва фармойишлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан қабул қилиниб, республиканинг экологик қонунлари ва Президент фармонларини амалга оширишга қаратилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг:

– «Саноат теракчилигини ривожлантириш ва бошқа тез ўсувчи ёғочбоп дарахтзорлар барпо этишга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги 1994 йил 8 февраль қарори;

– «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 29 май қарори;

– «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 15 июль қарори;

– «Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузурида бошқоқли дон экинлари уруғчилиги республика бошқармасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1998 йил 7 август қарори;

– «Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги давлат автомобил назорати ходимларининг масъулиятини оширишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида»ги 1998 йил 14 ноябр қарори;

– «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги катта ва алоҳида муҳим сув хўжалиги объектларининг техник ҳолатини ҳамда бехатар ишлашини назорат қилиш давлат инспекцияси «Давсув хўжаликназарат»ни ташкил қилиш тўғрисида»ги 1999 йил 24 март қарори;

– «Қишлоқ аҳоли яшаш жойларини ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлашни янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1999 йил 1 июнь қарори ва бошқа бир қатор ҳужжатлар мамлакатимиздаги экологик муаммоларни ҳал қилиш ва уларнинг олдини олиш, шунингдек, аграр ислохотларни амалга оширишга қаратилган.

5. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идораларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид **буйруқ** ва **йўриқномалари** давлат бошқаруви органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидир. Масалан: Табиатни муҳофаза қилиш Давлат кўмитаси, Ўрмон кўмитаси, Саноат ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги, Геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалик вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Адлия, Соғлиқни сақлаш вазирликлари ва бошқалар қабул қилган буйруқ ва йўриқномалар экология ҳуқуқининг ҳам манбаи бўлади.

Улар Конституциямизга асосан қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикасининг экологик қонунлари ва Президентнинг ушбу соҳадаги фармонлари ҳамда ҳукумат қарарларини бажаришга қаратилган.

6. Қорақалпоғистон Республикасининг экологик масалаларга оид норматив ҳужжатлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, улар Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида амал қилади.

7. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг табиатни муҳофаза қилиш ва экология муаммоларини ҳал қилишга қаратилган **қарорлари**. Таъкидлаш жоизки, давлат ижроия ҳокимият органларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари вакиллик органлари ҳамда юқори турувчи ижроия органларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид ҳужжатларига мувофиқ келиши шарт.

5-§. Экология ҳуқуқининг бошқа ижтимоий ва ҳуқуқий фанлар билан боғлиқлиги

Экология ҳуқуқи фан сифатида турли ижтимоий ва ҳуқуқий фанлар билан чамбарчас боғланган. Бу алоқадорлик ушбу фанларнинг ўрганиш объекти умумийлигидан келиб чиқади. Улар ўз предмети доирасида табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳамда у билан боғлиқ турли ижтимоий ҳодисаларни ўрганади. Бу фанларнинг алоҳида хусусияти шундаки, улар ўзлари ўрганадиган фан соҳасига ва унинг аниқ предметиға эга бўлади. Шундай экан, экология ҳуқуқи ижтимоий фанлар бўлмиш иқтисодиёт, сиёсатшунослик, фалсафа ва социология билан чамбарчас боғлиқдир.

Иқтисодий фанлар ва экология ҳуқуқи. Иқтисодий фанлар ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, хўжалик ҳаётини ташкил этиш, хўжалик соҳаларининг меҳнат, молия каби асосий ҳодисаларини ўрганади. Экология ҳуқуқи эса табиат, жамият ва инсон ўртасидаги иқтисодий ҳолат билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни экологик нуқтаи назардан ўрганади.

Экология ҳуқуқининг яна бир хусусияти шундаки, у иқтисодий муносабатларни амалга оширишда ҳар бир табиат объектидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни талаб этади.

Сиёсатшунослик ва экология ҳуқуқи. Сиёсатшунослик сиёсий ҳодисалар, уларнинг шакллари, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳокимият ва давлат ҳокимиятиға эришиш воситалари, партиялар фаолияти, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатлари каби кўплаб сиёсий муаммоларни ўрганади.

Экология ҳуқуқи эса инсон ва табиат ўртасидаги алоқадорлик, давлатнинг экологик сиёсати ва унинг халқаро миқёсда тутган ўрни кабиларни ўрганади.

Фалсафа ва экология ҳуқуқи. Фалсафа табиат, жамият ва инсон билиш жараёни ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У табиат, жамият ва инсон ўртасидаги экологик-ҳуқуқий масалаларни ҳам умумий тарзда, ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиши мумкин. Аммо, экология ҳуқуқи фани фалсафий

хулосаларга таянган ҳолда, табиат, жамият ва инсон ўртасидаги турли муаммоларни экологик- ҳуқуқий жиҳатдан ўрганади ҳамда бир қатор назарий ва амалий хулосалар чиқаради.

Социология ва экология ҳуқуқи. Социология жамиятнинг яхлит ва алоҳида тузилиши, ижтимоий гуруҳлар тўғрисидаги социал жараёнлар, алоҳида шахслар ва гуруҳлар хулқ-атворининг қонуниятлари ҳақидаги фан ҳисобланади. Социология ўзининг хулосаларида ижтимоий тажриба ва сўров маълумотларига асосланиб иш олиб боради. Экология ҳуқуқи эса табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муаммоларни ечишда, уларнинг олдини олишда социологик тадқиқотлар, сўровлар, ижтимоий тажриба хулосалари, экологик-ҳуқуқий фикр ва дунёқарашга эга бўлган ғоялардан фойдаланади.

Ҳуқуқий фанлар ва экология ҳуқуқи. Экология ҳуқуқи юридик фанлар билан узвий алоқадордир. Давлат ва ҳуқуқ назарияси умумметодологик назарий фан сифатида экология ҳуқуқи фанининг асосий пойдевори ҳисобланади.

Экология ҳуқуқи фанининг ҳаётийлиги ҳам, хусусияти ҳам шундаки, у ҳуқуқ тизимида алоҳида аҳамиятга эга бўлган қуйидаги фанлар билан чамбарчас боғлиқдир:

- 1) сиёсий таълимотлар ва ҳуқуқий қарашлар тарихи;
- 2) давлат ҳуқуқи, давлат қурилиши ва бошқаруви, маъмурий ҳуқуқ ва молия ҳуқуқи; инсон ҳуқуқи; конституциявий ҳуқуқ;
- 3) фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, хўжалик ҳуқуқи; меҳнат ҳуқуқи;
- 4) қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, ер, сув, ўрмон ва тоғ-кон ҳуқуқлари;
- 5) жиноят ҳуқуқи ва жиноят-процессуал ҳуқуқ, криминология, прокурор назорати ҳуқуқи;
- 6) мусулмон ҳуқуқи, солиқ, божхона ва бошқа ҳуқуқ тизими соҳалари.

Хуллас, экология ҳуқуқи фани жуда долзарб фан бўлиб, у глобал экологик муаммоларни ўрганишда, уларни ҳал этишда юқоридаги ижтимоий ва ҳуқуқий фанларнинг назарий қоида ва хулосаларига бевосита таяниб иш олиб боради.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиат, жамият ва инсон ҳаётининг ўзаро боғлиқлиги нималарда кўринади?
2. Экология ҳуқуқи фанининг вазифалари нималардан иборат?
3. Экология ҳуқуқининг асосий принципларини айтиб беринг.
4. Экология ҳуқуқи яна қандай бошқа ҳуқуқий соҳалар билан боғлиқ?

5. Экология ҳуқуқининг манбаи ва унинг ривожланиш босқичларини санаб беринг.

6. Экологик-ҳуқуқий манбаларнинг хусусиятлари нималардан иборат?

7. Экология ҳуқуқи фанининг манбалари ва уларнинг ўзига хослигини гапириб беринг.

8. Экология ҳуқуқининг объектларига нималар киради?

9. Экология ҳуқуқининг методи ва тизимини айтиб беринг?

II БОБ
ТАБИАТ РЕСУРСЛАРИ (ОБЪЕКТЛАРИ)ГА НИСБАТАН
МУЛК ҲУҚУҚИ

**1-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқи
ва унинг асосий белгилари**

Табиат ресурслари, яъни ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера ҳавоси ва бошқаларга нисбатан бўлган мулкчилик энг муҳим сиёсий ва иқтисодий аҳамият касб этади. Ушбу масала Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида ўз ифодасини топган. Унга асосан, «ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир».

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий ва маъмурий-худудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил равишда белгилайди ҳамда табиат бойликларидан ўз халқи манфаатлари йўлида фойдаланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги тўғриси»даги қонунига мувофиқ «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир. Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойликлари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулки ҳисобланади» (7-модда).

Республикада мустақиллик йилларида қабул қилинган экологик ва аграр қонунларда юқоридаги конституциявий талаблар мустаҳкамланган.

Олий Мажлисининг сессияларида қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (5-м.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги (4-м.), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (3-м.), «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (1-м.), «Ўрмон тўғрисида»ги (4-м.) қонунларида, Ер кодексида (16-м.)

кўрсатилган талаблар табиат ресурсларига нисбатан белгиланган мулкчиликни қонун доирасида ҳал этишга қаратилган.

Шу билан бирга, табиий ресурсларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқининг қуйидаги белгилари ҳам мавжуд:

1) *табиий ресурсларнинг ажралмаслиги*, яъни маълум бир табиий объектни мулк сифатида бошқа бир объектдан ажратиб бўлмаслиги. Масалан, ердан ер ости бойлигини, сувдан балиқни ажратиб бўлмайди. Зеро, сув объектиларига мулк ҳуқуқи, балиққа бўлган мулк ҳуқуқидан ажралмасдир;

2) *табиий ресурсларнинг бебаҳолиги, қийматининг йўқлиги*, яъни айрим табиий объектлар (тупроқ, ер қаъри, боғ, сунъий ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси) эволюцион ривожланиш ва кишилар меҳнат фаолиятининг мужассамлашган ҳолдаги натижаси эканлиги, уларнинг аниқ бир қийматини белгилаб олиш имкони йўқлиги. Масалан, бир пайтнинг ўзида ернинг ҳам кўчмас мулк, ҳам табиий объектнинг ажралмас бир бўлаги эканлиги;

3) *табиий ресурсларнинг моддийлиги*, яъни ўзининг объектив кўрсаткичларига биноан табиий ресурсларни мулк сифатида ўзлаштира ёки ундира олмаслиги. Масалан, атмосфера ҳавоси, фазовий элементлар, иқлим ресурслари ва ҳоказо.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг хусусиятларини инобатга олиб, тахминан қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

а) *умумсиёсий табиий ресурслар* – давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ваколат доирасига кирувчи муҳофазат заруратлари, хавфсизликни таъминлаш, давлат чегараларини қўриқлаш ва шунга ўхшаш сиёсий вазифаларни бажарувчи табиат объектлари, ер участкалари ёки сув манбалари;

б) *умумиқтисодий табиий ресурслар* – саноат, транспорт, энергетика, космик тизимлар, ядро ва шунга ўхшаш бошқа иқтисодий зарур объектлар билан банд бўлган табиий объектлар ва ер участкалари;

в) *умумэкологик табиий ресурслар* – экологик вазифаларни бажарувчи алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, ер участкалари, сув манбалари, акваториялари ва бошқа табиий объектлар. Ушбу тоифага тарихий ва табиий ёдгорликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, алоҳида ажратилган табиий объектлар (тарихий ёдгорликлар, ноёб турдаги дарахтлар, катта шаршаралар, табиий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган чўққитош, нодир ер ости бойликлари ва муҳим экологик топилмалар қиради).

2-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти ва субъекти

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», – деб кўрсатилиши табиий ресурсларнинг давлат ва халқ мулки эканлигини билдиради. Масалан, ерга нисбатан давлат мулки деганда, ер устидан ва барча ер фонди тоифаларидан ҳукмронликни, яъни уни тасарруф қилиш ҳуқуқини фақат давлат амалга оширишини тушуниш керак.

Давлат ер эгаси сифатида туғиладиган ҳамма масалаларни ҳал эта олади, яъни уни фойдаланиш учун беради, қайтариб олади, ердан фойдаланиш мақсадларини белгилайди, ер тузиш ишларини амалга оширади ва ҳоказо.

Ер – умуммиллий бойлик деганда эса ундан шу ҳудудда яшайдиган халқ манфаатини кўзлаб фойдаланиш тушунилади. Халқ бевосита ернинг эгаси ҳисобланмайди, яъни ер халқнинг мулки ҳисобланмайди. У бу ҳуқуқни маълум давлат органлари орқали амалга оширади. Ерга нисбатан мулк ҳуқуқини халқ ўзича амалга ошира олмайди. Шунинг учун ҳам, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг субъекти – асосан давлатдир. Демак, давлат қонун асосида табиат ресурсларидан фойдаланиш (ва уни бекор қилиш) ҳуқуқига эга бўлади ҳамда қонун асосида уни бошқа фойдаланувчиларга беради.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 17-моддасига асосан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари белгиланиб, «юридик шахслар ушбу кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Жисмоний шахслар ушбу кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин».

Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 18-моддасида «мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар

сувдан фойдаланувчилар бўлишлари мумкин. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар ва шахслар ҳам сувдан фойдаланувчи бўлишлари мумкин»лиги кўрсатилган.

Демак, Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан *умумий ва махсус* йўсинда фойдаланилади. Табиатдан *умумий* турзда фойдаланиш фуқаролар томонидан ҳаётий зарур эҳтиёжларни қондириш учун текинга табиий ресурсларни айрим фойдаланувчиларга бириктирмай ва ҳеч қандай рухсатномалар бермай туриб амалга оширилади. Табиатдан *махсус* йўсинда фойдаланиш тариқасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзга хил фаолиятни амалга ошириш учун табиий ресурслар ҳақ олиб махсус рухсатномалар асосида эгаллик қилишга, фойдаланишга ёки ижарага берилади (Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни, 6-модда).

Табиий ресурсларга нисбатан мулкчиликнинг объекти табиий ресурслар, яъни ер, сув, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 8-моддасида кўрсатилган барча ер фонди тоифалари, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ягона давлат сув фонди, «Ўрмон тўғрисидаги қонун»нинг 5-моддасида кўрсатилган давлат ўрмон фонди, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида кўрсатилган ўсимлик дунёси объектлари, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ҳайвонот дунёси объектлари, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ер ости бойликлари давлат фонди ва бошқалар табиий ресурсларга нисбатан мулкчиликнинг объекти ҳисобланади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 168-моддасига асосан, фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлади. Мулк ҳуқуқининг объекти масаласи ҳам Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида аниқ кўрсатилган.

«Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хомашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек интеллектуал мулк объектлари мулк бўлиши мумкин» (Фуқаролик кодекси, 169-модда).

3-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни ва моҳияти

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни асосан учта элементдан: табиат ресурсларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқидан иборат. Мазкур ҳолат Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасида мустаҳкамланган. Унга асосан, «мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир». Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига асосан, ўрмондан фойдаланувчилар ўрмонни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмас. Зеро, бу ҳуқуқ фақат ўрмоннинг эгаси бўлган давлатда сақланиб қолади. Бундан кўриниб турибдики, ўрмондан фойдаланувчи субъектлар ўрмоннинг мулк ҳуқуқи асосидаги эгаси ҳисобланмайдилар ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Ушбу ҳолатдан хулоса қилиб айтиш мумкинки, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасига асосан, ўрмондан фойдаланувчи субъектлар фақат ўрмонга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг табиат ресурсларидан фойдаланишга оид муносабатларида табиий ресурсларга эгалик ҳуқуқи катта аҳамиятга эга. Бу ҳуқуқ орқали табиий ресурслардан фойдаланувчи субъектлар ўзларини табиий ресурсларнинг **«хўжайини»** сифатида ҳис этадилар. Мазкур ҳуқуқ туфайли табиий ресурслардан фойдаланувчилар қонунда белгиланган тартибда ундан мустақил тарзда фойдаланишлари мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 17-моддасида юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари аниқ кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 20-моддасида «Ер участкаларига доимий ва муддатли (вақтинча) эгалик қилиш ҳамда улардан доимий ва муддатли (вақтинча) фойдаланиш ҳуқуқи» ҳам аниқ ўз аксини топган.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг мазмуни ҳақида фикр юритилганда, мазкур ҳуқуқнинг чекланиши, тугатилиши масалалари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ана шундай ҳолатлар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасида, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 34-моддасида, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 40-моддасида, Ер кодексининг 42-моддаларида қонуний ифодасини топган.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунининг ўзгариши фойдаланишда бўлган табиат объектларининг бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиши, айрим майдонлардан фойдаланиш режимининг ўзгариши билан боғлиқ. Зотан, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гап борганда, бу ҳуқуқни бекор қилиш ёки тўхтатиб қўйиш масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 37-моддасида, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни бекор қилиш тартиби Ер кодексининг 36-моддасида ва бошқа қонунларда ўз аксини топган.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни табиат объектларидан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Уларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши англаб етишлари ҳамда уларга риоя қилишлари табиат ресурсларидан оқилона фойдаланилиши, уларнинг муҳофаза этилиши, экологик қонунчилик талабларининг бажарилиши, белгиланган талабларнинг бузилмаслигига хизмат қилади.

Амалдаги бир қатор қонунларда, жумладан: Ер кодексининг 39–42-моддаларида – ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси эгасининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасида – ўрмондан доимий фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, 22-моддасида – ўрмондан вақтинча фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган.

Хуллас, юқоридаги барча ҳолатлар табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, содир этилиши мумкин бўлган экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш учун асосий ҳуқуқий манба бўлади.

4-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг шакллари

Ҳозирги даврда иқтисодиётимизни кўп укладли иқтисодий тизимга ўтказиш мулкнинг ҳар хил шаклларини ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди. Бундан асосий мақсад мавжуд имкониятлардан оқилона, илмий асосланган тарзда, чуқур мулоҳаза ва таҳлиллар асосида фойдаланишдир. Демак, иқтисодиётимизга мулкнинг у ёки бу шаклини жорий қилишда, ишлаб чиқаришни ташкил этишда, мулкчиликнинг ҳар хил шаклларини амалиётга жорий қилишда унинг сиёсий, иқтисодий, моддий ва ижтимоий томонларини чуқур мулоҳаза қилиш лозим.

Бу табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи муаммоларини тўғри ҳал этишга имкон беради. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 167-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасида мулкнинг хусусий ва оммавий шакллари мавжуд. Табиат ресурсларига нисбатан мулкчилик, асосан давлат ихтиёридадир. Табиат ресурсларига нисбатан хусусий мулкчиликни қўллаш мумкинми, деган савол туғилиши табиий.

Умуман олганда, табиат ресурсларининг ҳар қандай объектига ҳам хусусий мулкчиликни жорий этиб бўлмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексинининг 18-моддасига асосан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари улар жойлашган ер участкалари билан бирга хусусийлаштирилганда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вужудга келади.

Дипломатия ваколатхоналари ва уларга тенглаштирилган, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган халқаро ташкилотларнинг ер участкаларига нисбатан мулк ҳуқуқи уларга ўзлари ваколатхона сифатида фойдаланаётган иморат ёки иморатнинг қисмлари, шу жумладан ваколатхона бошлиғининг қароргоҳи улар жойлашган ер участкалари билан бирга, шунингдек мазкур ваколатхоналарнинг иморатларини қуриш учун ер участкалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади.

Чет эллик юридик ва жисмоний шахсларнинг, дипломатия корпуси ходимларининг, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган матбуот вакилларининг, фирмалар, компаниялар ва халқаро ташкилотларнинг доимий ваколатхоналари ходимларининг, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарда доимий асосда ишловчи, шунингдек республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи уларга уй-жой бинолари шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 213–215-моддалари оммавий мулк, республика мулки ва муниципал мулк масалаларига бағишланган. Хусусан, мазкур қонуннинг 214-моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулкдир, шунингдек корхоналар ва бошқа мулккий комплекслар,

ўқув, илмий, илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти булар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, бошқа мол-мулк республика мулки бўлиши» мумкинлиги кўрсатилган.

Амалдаги қонунчиликка биноан, ер участкалари, ер ости бойликлари жойлашган участкалар ва бошқа алоҳида табиий объектлар, корхоналар ва бошқа мулкый комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ва фойдаланиш жараёнида ўзининг табиий хусусиятларини йўқотмайдиган бошқа ашёлар (истеъмом қилинмайдиган ашёлар) мулк ижарасига берилиши мумкинлиги ҳам таъкидланган (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 537-моддаси).

Хуллас, табиат объектлари, ресурслари фақат давлат мулки, яъни умуммиллий бойлик бўлиши мумкин. Улар Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан, ижара асосида берилиши ва мерос қилиб қолдирилиши ҳам мумкин. Улар олди-сотди қилинмайди, айрибошланмайди, ҳадя этилмайди, гаровга қўйилмайди, давлат томонидан муҳофаза этилади. Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган ҳоллар бундан мустаснодир.

5-§. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилишнинг шакл ва усуллари

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш ҳар бир объектдан оқилона фойдаланишни таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида «фуқаролар атроф-табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар», деб кўрсатилиши табиат ресурсларидан фойдаланувчиларни мазкур объектлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиб, кўз қорачиғидек асрашга ундайди.

Шунинг учун ҳам, табиат ресурсларига нисбатан давлат мулкчилигини муҳофаза қилиш табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлиб, корхона, муассаса, ташкилотларнинг ушбу ҳолат юзасидан ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш, бу борада давлат назоратини олиб бориш, ҳамда ножўя хатти-ҳаракатлар, яъни экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун юридик жавобгарлик белгилаш билан бевосита боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида кўрсатилганидек, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан

фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Мазкур ғоя табиат ресурсларидан фойдаланувчиларга нисбатан бир қатор масъулиятли вазифалар юклайди. Масалан, экологик ва аграр қонунларнинг моҳиятини тушунтириш, замонавий фан-техника ютуқларидан фойдаланиб табиатни муҳофаза қилиш ишларини яхшилаш, ушбу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш, экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни ошириш, табиат объектларидан фойдаланишни назорат қилиш ва бошқалар. Ушбу талабларни амалга оширишда асосан жамоатчилик ва маҳалла кўмиталарининг фаол иштироки катта аҳамиятга эга. Шундай экан, табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш асосан суд тартибда ва маъмурий тартибда олиб борилади.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини суд тартибда ҳимоя қилиш ер, сув, ер ости бойликлари, ҳаво, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига нисбатан эгалик ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, битим ва шартномаларнинг қонунийлиги оқибатида етказилган моддий ва маънавий зарар, табиат объектларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳуқуқларини бузганлик учун етказилган зарар ёки содир этилган экологик жиноятларни кўриб чиқишда намоён бўлади.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш *маъмурий тартибда* ҳам олиб борилиши мумкин. Бунда содир этилган экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий органлар томонидан маъмурий жазолар қўлланилиши, мансабдор шахсларнинг чиқарган тегишли хужжатлари юқори орган томонидан бекор қилиниши мумкин.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш методи, маълум ҳуқуқ тармоғи талаби асосида олиб борилади. Умуман олганда, табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини, давлат мулкчилигини қонун асосида кўриқлаш асосан интизомий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноят-ҳуқуқий усуллар орқали амалга оширилади. Ҳар қайси усул ўзининг алоҳида хусусиятига эга бўлиб, етказилган зарар, унинг оқибати, қонунга хилофлиги ҳамда даъво аризасида кўрсатилган ҳолатларнинг қай даражада содир этилганлиги билан боғлиқ.

Хуллас, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқий тизимлари билан боғлиқ бўлиб, содир этилган ва етказилган зарар учун жазо чоралари юқоридаги ҳуқуқ тизимларида ва амалдаги қонунчиликда аниқ кўрсатилган.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиатдан фойдаланиш ва табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Табиат бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқининг объекти ва субъектларини санаб беринг.
3. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш ҳолатларини тушунтиринг.
4. Ерга нисбатан мулк ҳуқуқи ва уни тартибга солиш қандай кечади?
5. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг ҳуқуқий асослари қайси ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган?
6. Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқи бузилишининг юридик оқибатлари нималарга олиб келади?

III БОБ
ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА
НАЗОРАТИНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

**1-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви, унинг
принциплари, шакл ва функциялари**

Бозор иқтисодиёти табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни талаб қилади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назоратини ташкил этиш, кучайтириш ва олиб бориш мустақил давлатимиз экологик сиёсатининг асосини ташкил этади.

«Экология ҳуқуқи» фанида экология соҳасида давлат бошқаруви алоҳида институт ҳисобланади ва у ўз хусусиятига эга бўлган бир қатор принциплари, шакллари ва функциялари билан фарқланиб туради.

Юридик адабиёт таҳлили шуни кўрсатадики, экология соҳасида давлат бошқаруви масаласи алоҳида иш объекти¹ сифатида кенг ўрганилган ва янги қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ҳам ўз аксини топган. Мустақиллик даврида чоп этилган бир қатор илмий ишлар, мақолалар ва дарсликлар экология соҳасида давлат бошқаруви муаммосини ўзида мужассамлаштирди². Мазкур ишлар экология соҳасида мавжуд хусусиятларни ўзида намоён этган, чунки собиқ Иттифоқ даврида маъмурий-буйруқбозлик тизими ушбу соҳага ҳам салбий таъсирини кўрсатган эди. Эндиликда маъмурий-буйруқбозлик мазкур соҳада йўқотилди. Ҳозирги шароитда мулк

¹ Қаранг: *Шемшученко Ю. С.* Государственное управление охраной окружающей среды в СССР: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Киев, 1978; *Жўраев Ю. А.* Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1996.

² Қаранг: *Байдельдинов Д. Л.* Правовой механизм государственного управления в области экологии. Алматы, 1998. С. 98; *Боголюбов С. А.* Экологическое право. М., 1999. С. 448; *Холмуминов Ж. Т.* Эколого-правовые проблемы использования и охраны орошаемых земель в Республике Узбекистан. Т., 1996. С. 37–67; *Холмуминов Ж. Т.* Экология ва қонун. Т., 2000. 352-б.

шаклларининг кўплиги инobatга олиниб, экология соҳасида давлат бошқаруви амалга оширилмоқда.

Экология соҳасида давлат бошқаруви – давлатнинг ижроия-тақсимлаш ва ижроия-бошқарув фаолияти бўлиб, табиат ва инсон ўртасидаги мавжуд мувозанатни сақлашга қаратилган. У табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектлар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз вақтида амалга оширишлари, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби билан бевосита боғлиқдир.

Экология соҳасида давлат бошқарувининг **объекти** инсоннинг яшаш учун қулай атроф-табиий муҳитга эга бўлиш борасидаги фаолияти ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишдир.

Экология соҳасида давлат бошқарувидан **мақсад** табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш билан боғлиқ тадбирларнинг бажарилишини таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ва экологик қонунларга қатъий риоя этиш, инсон ҳаёти учун қулай экологик муҳит яратиш, мавжуд табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳамда барча табиат бойликларини келажак авлод учун ҳамда мустақил давлатмиз равнақи учун кўз қорачиғидек сақлашдан иборат бўлиши керак.

Экология соҳасида давлат бошқарувини таъминлаш бир қатор **принципларга** амал қилишни тақозо этади. Булар:

- инсон ҳаёти ва соғлиғини таъминлаш мақсадида табиат объектларини сақлаш ва тиклаб бориш;
- табиат ресурсларига нисбатан давлат мулкчилиги;
- ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида экологик муаммоларни ҳал қилишга давлатнинг алоҳида эътибор бериши;
- экология соҳасида давлат бошқарувини олиб бориш, ташкил этиш ва бажариш жараёнида турли самарали иқтисодий методлардан фойдаланиш лозимлиги;
- экологик муаммоларни ҳал қилишда кенг жамоатчилик, фуқаролар, жамоат ташкилотлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органларини жалб қилиш;
- демократик централизм ва қонунийлик;
- келажак авлод олдида экологик муаммоларни ҳал этишдаги жавобгарлик ва бошқалар.

Булардан ташқари, ушбу соҳа **қонунийлик, режалаштириш ва бўйсунуш** каби умумий принципларни ҳам ўз ичига олади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви *уч шаклда* амалга оширилади:

1) *ҳуқуқ ижодкорлиги* – бунда экология соҳасини бошқариш билан боғлиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш мумкин бўлади;

2) *ҳуқуқни табиқ этиш* – давлат томонидан аниқ тадбирларни амалга ошириш учун қабул қилинган норматив ҳужжатларни бошқариш жараёнида қўллашни таъминлаш;

3) *ҳуқуқни муҳофаза қилиш* – давлатнинг экология соҳасини бошқариш билан боғлиқ бўлган талабларини ўз вақтида бажармаганлик учун тегишли жавобгарликлар белгилаши орқали амалга оширилади.

Экология соҳасида давлат бошқарувини ташкил этишнинг алоҳида *методлари* ҳам мавжуд бўлиб, бунда кўп мулкчилик ва субъектларнинг ушбу соҳадаги хусусиятлари инobatга олинади. Масалан, кўрсатманинг мажбурийлиги, чиқарилган буйруқларнинг давлат органлари томонидан бажарилиши, давлат томонидан рухсат берилиши (экологик экспертиза учун) ва бошқалар.

Экология соҳасида давлат бошқарувини амалга ошириш жараёни давлат бошқарувини мустақкамловчи бир қатор функцияларга таянади.

1) атроф-табиий муҳит сифатининг нормативлари ва стандартлари;

2) экологик мониторингнинг мавжудлиги;

3) табиат ресурсларига нисбатан экологик кадастрнинг юритилиши;

4) экологик экспертизанинг ўтказилиши;

5) экологик назоратни йўлга қўйиш ва амалга ошириш;

6) экологик тўлов ва солиқларни ундириш;

7) экология соҳасидаги қонунларни бузганлик учун аниқ жавобгарликлар мавжудлиги.

Мазкур функциялар кейинги параграф ва бобларда аниқ ва кенгроқ таҳлил қилинади.

2-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг тизими ва ваколатлари

Ўзбекистон Республикасида экологик муаммоларни ҳал этиш бир қанча давлат органларининг биргалиқда иш олиб боришини тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасига асосан, «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади». Мазкур кўрсатма шундан далолат берадики, юқоридаги органлар ўз ҳуқуқий ваколатлари

жараёнида экологик муаммоларни ҳал этишда давлатнинг экологик сиёсатини амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида экология соҳасидаги давлат бошқарувиغا катта эътибор берилиб, II боб «Давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза этишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари» (7–11-моддалар) деб номланади.

Давлат бошқарув органларининг экология соҳасидаги ваколатларига қараб *умумий ва махсус* тизимга бўлиш мумкин.

Умумий давлат бошқаруви органларига қуйидагилар киради:

- а) Президент ва унинг девони;
- б) Олий Мажлис;
- в) Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси;
- г) маҳаллий ҳокимият идоралари;
- д) Вазирлар Маҳкамаси.

Президент экология соҳасидаги ишларни амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасида кўрсатилган ёки ўз ваколатига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этади. Шунингдек, Президент ўз ваколати доирасида:

1) экология соҳасидаги қонунларни имзолайди ва шунга оид фармон, фармойиш ва қарорлар қабул қилади;

2) экологик хавфсиз муҳитни таъминлаш учун зарурий чора-тадбирлар кўради;

3) Олий Мажлис тасдиғига Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг раиси лавозимиغا номзод тақдим этади;

4) экологик инқироз ёки талофат кўрган ҳудудлар ёки бутун ҳудуд бўйича фавқулодда ҳолат жорий этади;

5) республиканинг ички ва халқаро экологик сиёсатига доир ваколатларни амалга оширади ва ҳоказо.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасига асосан, *Олий Мажлис* қуйидаги ваколатларга эга:

1) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш;

2) давлат экология дастурларини тасдиқлаш;

3) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги республика қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

4) ҳудудларни фавқулодда экологик ҳолат, экологик офат ва экология фалокати минтақалари деб эълон қилиш, бундай минтақаларнинг ҳуқуқий режимини ва жафо кўрганларнинг мақомини белгилаш;

5) табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли қонунлар ижросини мувофиқлаштириб бориш;

6) табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақ тўлашнинг энг кўп ва кам ҳажмини, шунингдек тўловларни ундириб олишдаги имтиёзларни белгилаш ва бошқалар.

Амалдаги қонунчиликка асосан, атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг давлат бошқарувини, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси табиатни муҳофаза қилиш соҳасида:

1) табиатни муҳофаза қилишга доир ягона сиёсат юритиш;

2) табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;

3) табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишини таъминлаш, республика аҳамиятига молик табиий ресурсларнинг захираларини тасдиқлаш;

4) экологик жиҳатдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

5) табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

6) табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф-табиий муҳитни ифлослантирганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташлаганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

7) экологик таълим ва тарбия тизимини яратиш ҳамда унинг амал қилишини таъминлаш;

8) табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва хўжалик фаолияти режимларини тасдиқлаш;

9) табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантириш;

10) Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа тадбирларни амалга ошириш ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколат доирасига киради.

Шунингдек, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида *давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг* ҳам ваколатлари мавжуд:

1) ўз ҳудудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, минтақанинг (ҳудуднинг) экологик дастурини тасдиқлаш;

2) табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳволига баҳо бериш, экологик жиҳатдан зарарли бўлган объектларни рўйхатга олиш;

3) табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техник таъминлаш;

4) табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи, саноат чиқиндиларини ёки рўзғор чиқиндиларини тўплаш ёки кўмиб ташлашга рўхсатномаларни белгиланган тартибда бериш ёки уларни бекор қилиш;

5) табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ундириш;

6) табиатни муҳофаза қилиш устидан назорат ўрнатиш, атроф муҳитга зарар етказётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш.

7) Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш. («Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддаси).

Махсус тизимга кирувчи давлат органлари экология соҳасидаги тегишли ваколатларига қараб *комплекс, тармоқлараро* ва *функционал* гуруҳларга бўлинади.

1. *Комплекс гуруҳларга* кирувчи давлат органлари қуйидагилар.

- а) Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;
- б) Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
- в) Давлат санитария назорати;
- г) Бошгидромет бошқармаси;
- д) Фавкулдда вазиятлар вазирлиги;
- е) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси.

2. *Тармоқлараро гуруҳга* қуйидагилар киради:

- а) Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
- б) Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси;
- в) Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси;
- г) Ички ишлар вазирлиги;
- д) Ер ресурслари давлат қўмитаси;

3. *Функционал гуруҳга* қуйидагилар киради:

- а) Ички ишлар вазирлиги;
- б) Давлат божхона қўмитаси;
- в) Давлат солиқ қўмитаси;
- г) Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги;
- д) Ўздавстандартметрология ва сертификатлаштириш агентлиги;

- е) Давлат ветеринария назорати;
- ж) Қурилиш вазирлиги ва бошқалар.

Юқорида номлари кўрсатиб ўтилган барча вазирлик ва кўмиталар экология соҳасида бошқарув ва назорат ишларини амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамаси ва Олий Мажлис қарорларини бажарадилар, шунингдек ўз низомлари ва бошқа норматив ҳужжатларга асосан иш олиб борадилар.

3-§. Табиат бойликларидан фойдаланишни бошқариш ва назорат қилишда давлат кадастри юритишнинг ҳуқуқий асослари ва аҳамияти

Табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, бошқариш, назорат қилишда давлат кадастрининг аҳамияти каттадир.

«Кадастр» сўзи латин тилидан олинган бўлиб, «cadastrum» – тартибга солинган маълумотлар йиғиндиси, деган маънони англатади.

Кадастр – объект ва ҳодисаларни сон, сифат ва иқтисодий кўрсаткичлари бўйича рўйхатга олиш вазифасини бажарувчи, тартибга солинган маълумотлар йиғиндиси. Унда объект ва ҳодисаларнинг табиий географик тавсифи, таснифи, ўзгариши ва ривожланиши ҳақидаги маълумотлар, ўрганилганлик даражаси, экологик, ижтимоий-иқтисодий баҳоси ва ҳуқуқий тартиби ҳамда картографик ва статистик маълумотлар илова қилинади. Объектлардан фойдаланувчилар, уларни ифлослантирувчилар рўйхати ва объектлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби, уларни муҳофаза қилиш чоралари ва бошқа маълумотлар берилади.

Амалдаги қонунларга асосан, табиий ресурслар кадастри бир неча *турларга* бўлинади:

- 1) давлат ер кадастри (Ер кодексининг 15-моддаси);
- 2) давлат сув кадастри («Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 109-моддаси);
- 3) давлат ўрмон кадастри («Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддаси);
- 4) фойдали қазилма конлари, нишонлари ва техноген ҳосилалар давлат кадастри («Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун»нинг 42-моддаси);
- 5) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш («Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 26-моддаси);

6) алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастри («Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддаси);

7) ўсимлик дунёси объектларини давлат томонидан ҳисобга олиш ва давлат кадастри («Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 26-моддаси);

8) ҳайвонларни давлат томонидан ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш ҳажмларини ҳисобга олиш, ҳайвонот дунёси давлат кадастри («Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддаси) ва бошқалардан иборат.

Барча турдаги табиий ресурслар кадастри бир қатор принципларга таянади, жумладан:

1) давлат бошқаруви органлари ва уларнинг ваколати кўрсатилган ҳуқуқий нормалар ҳамда бошқа қонунларга амал қилиш;

2) кадастр юритиш (олиб бориш) тадбирларига ва уларни ўтказишда иқтисодий тежамкорликка риоя этиш;

3) давлат кадастрини олиб боришда давлат назоратини ўрнатиш;

4) кадастр маълумотларини тўғри юритмаганлик учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги ва бошқалар.

Биз юқорида номи зикр этилган кадастр турларидан бири бўлган *ер кадастрига* кенгроқ тўхталамиз ва унинг ҳуқуқий манбаи ҳақида фикр юритамиз. Ана шундай қонунлардан бири Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XII сессиясида (1998 йил 28 август) қабул қилинган «Ер кадастри тўғрисида»ги қонундир¹.

Демак, «Ер кадастри тўғрисида»ги қонуннинг моҳиятини билишимиз учун унинг тарихий ва ҳуқуқий маъноларига эътибор беришимиз лозим.

«Кадастр» латинча «cadastrum» сўзидан олинган бўлиб – реестр деган маънони англатган. Давлат кадастр ер солиғи манбаига доир китоб (реестр) сифатида тушунилган, кейинчалик эса у давлатнинг ҳисобга олиш-баҳолаш тадбирлари тузилишини ифодалайдиган бўлди.

Яна бир французча маъноси – «Cadastre» – «ердан фойдаланганлик учун солиқ тўлаш» ёки ер тўғрисидаги зарур маълумотларнинг ҳужжатларда ифодаланган мажмуаси, умуман эса «солиққа тортилаётган ашёлар рўйхати»ни англатган.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ахборотномаси. 1998 № 5–6. 82-м.

Ҳар бир мамлакатда кадастр ўз шароитлари ва анъаналарига мувофиқ ривожланади. Шунинг учун ҳам жаҳонда айнан бир хил кадастр тизимини топиш қийин. Шуниси қизиқки, мамлакатимиз ҳудудида ўтган асрларда шариатда қабул қилинган «*Темир дафтра*» баайни кадастр тушунчасига тўғри келади.

Ҳозирги кунда ер кадастри – ерларнинг табиий аҳволи, хўжалик ва ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги муттасил янгиланиб турувчи ишончли маълумотлар тизими ҳисобланади. Ер кадастрининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: ер участкаларига оид ҳуқуқларни рўйхатга олиш, ерларнинг миқдори ва сифатини ҳисобга олиш, ерларни баҳолаш.

«Ер кадастри тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинишидан асосий мақсад, давлат ер кадастрини юритиш, иқтисодиётни ривожлантириш, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларнинг кафолатларини таъминлаш, ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш учун кадастр маълумотларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беришдан иборат.

1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 15-моддасида «Давлат кадастри» масаласига эътибор берилган бўлса, қонуннинг 3-моддасида «Давлат ер кадастри» масаласи аниқ ва батафсил ёритилган.

Давлат ер кадастри, Давлат кадастрлари ягона тизимининг таркибий қисми ҳисобланиб, у ерларнинг табиий, хўжалик, ҳуқуқий режими, тоифалари, сифат хусусиятлари ва қиммати, ер участкаларининг ўрни ва ўлчамлари, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачилар ва мулкдорлар ўртасидаги тақсимоти тўғрисидаги маълумотлар ҳамда ҳужжатлар тизимидан иборат.

Давлат ер кадастри ер участкаларига бўлган ҳуқуқларнинг давлат рўйхатидан ўтказилишини, ерлар миқдори ва сифатининг ҳисобга олинишини, тупроқ бонитировкасини, ерларнинг қиймат баҳосини, шунингдек ер кадастрга доир ахборот бир тизимга солиниши, сақланиши ва янгилаб турилишини ўз ичига олади.

Яқин кунларгача аҳоли пунктларининг ер кадастри амалда йўқ эди. 1995 йилда бошланган рўйхатга олиш (инвентаризация) натижасида шаҳар ерлари кадастрга асос солинди. Ҳозирги кунда «Ўзгеодезкадастр»нинг 200 дан ортиқ кадастр хизматлари аҳоли пунктлари ер кадастрини яратишга киришган.

Шундай экан, меҳнат қиладиган деҳқон учун ернинг ҳолати, яъни тупроқнинг сифати, ернинг текислиги, чегаралари ва ер участкасининг *ҳуқуқий тартиботи*, баҳосини билиш жуда зарур. Ер участкасига доир шу ва бошқа маълумотлар ер кадастрининг асосий мазмунини ташкил этади.

Бундан ташқари, ер участкасининг ҳар қандай эгаси, ундан фойдаланувчи ёки унинг мулкдори саналмиш деҳқон ер кадастри:

– ер эгасининг ер участкасига оид ҳуқуқларини, жумладан ердан фойдаланиш, ер участкасининг чегараларини ўрнатиш ва уларга риоя этилишини муҳофаза қилишини;

– ер участкаси тўлиқ ёки қисман олиб қўйилган ҳолларда зиёнларнинг қопланишини таъминлашини;

– ерга оид даъволарнинг одилона ҳал қилиниши ва бошқа ҳуқуқий нормаларнинг бажарилишини таъминлашини билмоғи даркор.

Кадастр маълумотлари деҳқонга экин майдонларининг ўлчамлари ва тузилишини, моддий харажатларни, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини, унинг таннархини, даромадни, агротехника талабларини, ўғитлардан фойдаланиш тартибини, алмашлаб экишни режалаштиришда ёрдам беради. Тупроқ бонитетини аниқлаш ер участкасига солинадиган солиқ миқдорини, шунингдек унинг нархини баҳолашга имкон беради. Бу, ўз навбатида, асосли миқдорда кредит олиш имконини яратади.

Ерларнинг табиий ҳолати ҳудудни хариталаштириш, тупроққа оид агрохимик, геоботаник, мелиоратив ва бошқа махсус текширишлар ва изланишлар, ерларни табиий қишлоқ хўжалиги жиҳатдан районлаштириш, тупроқ бонитетини ўрганиш орқали амалга оширилади.

«Давлат ер кадастри тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддасида тупроқ бонитировкаси масаласига алоҳида эътибор берилган. Тупроқ бонитировкаси – қишлоқ хўжалиги экинлари агротехникаси ўртача даражада бўлганида, тупроқ сифати ҳамда табиий унумдорлик кувватига бериладиган қиёсий баҳо. Тупроқ бонитировкаси қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг кейинги қиймат баҳосини чиқариш, мулккий пайларнинг миқдорини аниқлаш, ер тузишни амалга ошириш ва ерлардан оқилона, самарали фойдаланишни рағбатлантириш учун асос ҳисобланади.

Тупроқ бонитировкаси тегишли қишлоқ хўжалиги майдонлари учун юз балли шкала бўйича ўтказилади. Яхши хоссаларга эга бўлган, унумдор тупроқ юқори балл билан баҳоланади. Тупроқ бонитировкаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўтказилади. Тупроқ бонитировкасига доир маълумотлар ер баҳосига оид ахборотни ташкил этади. Шунини таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда республикамиз вилоятларида тупроқнинг ҳосилдорлик бонитети (балли) 100 дан 54 баллгача тушиб кетди. Натижада гектар ҳисобига олинадиган ҳосилдорлик камайди.

Мамлакатдаги бутун ер фонди мақсад-вазифаси ва халқ хўжалигининг тегишли тармоқларида фойдаланиш аломатига кўра 8 тоифага бўлинади:

- қишлоқ хўжалик ерлари;
- ўрмон фонди ерлари;
- сув фонди ерлари;
- саноат, транспорт, алоқа ва муҳофаа аҳамиятига эга бўлган ерлар;

- алоҳида муҳофазадаги табиий ҳудудларнинг ерлари;
- тарихий меъморчилик ва табиий обидаларнинг ерлари;
- сайру саёҳат ва соғломлаштириш аҳамиятига эга ерлар;
- захира ерлар. Бу тоифадаги ерлар улардан фойдаланишни бошқариш услубиётининг моҳияти, ер фонди тузилмасини нормалаштириш, уларни ҳуқуқий тартибга солиш, улардан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий ва экологик самарадорлиги жиҳатидан ўзаро фарқланади.

Сифат кўрсаткичлари тупроқ типлари ва турлари билан, унинг механик ва кимёвий таркиби, сизот сувининг чуқурлиги, тупроқдаги гумус таркиби, тупроқнинг шўрланганлик даражаси, ерларнинг буталар билан қопланганлиги, ботқоқлашуви, тошлоқлиги, ифлосланиши билан аниқланади ва улар бир бутун ҳолда ерларнинг сифатини акс эттиради.

Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон фонди ерлари тупроқ бонитети балларига кўра баҳоланади. Аҳоли пунктлари ерларини баҳолаш учун шаҳар қурилиши аҳамиятидан келиб чиққан бонитет баллари қўлланилиши лозим.

Ер участкасининг жойлашган ўрни унинг чегаралари билан белгиланади. Чегараларни белгилаш кадастр тасвирининг муҳим босқичидир. Чегараларни белгилашда зарур юридик талабларга жиддий риоя қилинмоғи лозим. Масалан, чегаралар ўрнининг ҳуқуқий ҳужжатларга (ер ажратиш тўғрисидаги қарорга) мувофиқлигини текшириш; чегараларни қўшни ер участкаларининг эгалари билан келишиб олиш; чегара белгилаш актини расмийлаштириш ва ҳ.к. Фақат ҳамма юридик талаблар бажарилганидан сўнггина, чегаранинг бурилиш нуқталари координаталарини аниқлаш, ер участкасини хариталаштириш ва кадастр тасвири (съемкаси) натижалари бўйича ер кадастрини юритиш учун зарур бўлган ер участкалари ва ер турларининг майдонлари аниқланади. Ер участкаларининг жойлашган ўрни ва ўлчамлари тўғрисидаги маълумотлар кадастр китобига киритилади.

Ер участкаларининг жойлашган ўрни ва ўлчамлари тўғрисидаги юқорида зикр этилган маълумотлардан ташқари, кадастр ҳужжатларида ер эгаси (ердан фойдаланувчи,

мулкдор)нинг исми-шарифи, ернинг мулк шакли, кадастр рақами, ер участкасига оид ҳуқуқни рўйхатга олиш санаси, эгалик ҳуқуқига оид ҳужжатларнинг берилиш санаси, ер участкасидан фойдаланиш, фойдаланишнинг муддатлилиги, ернинг мақсад-вазифаси, ер участкасининг чегара бурилиш нуқталари ўрни кўрсатилган схемаси, ёндош ер участкаларининг таърифи, сервитутлар, ер участкасидан фойдаланишдаги чеклашлар, ер участкасининг ҳолатини тавсифловчи миқдор ва сифат кўрсаткичлари, унинг иқтисодий баҳоси кўрсатилади.

Ер кадастрини юритиш фақат ҳозирги вақтдаги ҳолатини қайд қилишдангина эмас, кадастр маълумотлари ва ахборотларини узлуксиз янгилаб туришдан, бошқача айтганда, уларни долзарблаштиришдан ҳам иборатдир.

Кадастр маълумотлари турли халқ хўжалиги масалаларини ҳал қилишда алоҳида аҳамиятга эга. Хусусан, улардан мамлакат ер фонди тузилмаси ва ҳолатини таҳлил қилиш ва баҳолаш, ерлардан барча тоифалар ва халқ хўжалигининг тармоқлари бўйича унумли фойдаланишни, шу жумладан, тупроқ ҳосилдорлигини қайта тиклаш ва ерларни муҳофаза қилишни, ер муносабатларини тартибга солишни, ер участкаларига оид ҳуқуқларни рўйхатга олиш ва кафолатлашни таъминлаш учун ер солиғи тизимини, кредит-гаров тизимини, ер бозорини, ер нархини белгилаш ишларини, ер тузишни, ерларни олиб қўйиш ҳолларида кўриладиган зиёнларни қоплаш ишларини, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги корхоналарининг хўжалик фаолиятларини баҳолашни ва бошқаларни ривожлантиришда фойдаланилади.

Ер табиий ресурс ҳисобланади ва шунинг учун ҳам у реал нархга эга эмас. Лекин ер участкалари билан боғлиқ турли ишларни амалга ошириш (олди-сотди, алмашув, гаров, солиқ солиш ва бошқалар) уларни баҳолашни талаб қилади. Ер участкасини нархлаш унинг истеъмол хусусиятларининг пулдаги ифодасидир. Бозор муносабатлари шароитида ер баҳоси, ер бозори конъюнктураси таъсири остида, талаб ва таклифни, ер участкаси истеъмол хусусиятларини назарда тутган ҳолдаги механизмнинг фаолияти асосида юзага келади. Ер бозори бўлмаган ҳолларда ер нархи ер участкасини ўзлаштириш (ободонлаштириш)га сарфланган харажатлар (қўйилган маблағлар)нинг йиғиндиси асосида норматив белгиланади. Ернинг норматив баҳосини аниқлаш ер участкасининг истеъмолчилик хусусиятларига таъсир кўрсатувчи омиллар мажмуасини назарда тутадиган етарли даражадаги зарур илмий таълимотга асосланмоғи лозим. Ер участкаларини ижарага беришда ер учун тўлов ижара ҳақи кўринишида олинади, унинг

миқдори томонларнинг келишувига кўра, яъни шартномада белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 28-моддасига мувофиқ, ижара ҳақи миқдори ер солиғи ставкасининг бир бараваридан кам ва уч бараваридан кўп бўлмаслиги керак, ерлардан қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланилган ҳолларда, ер солиғининг бир ставкаси миқдоридан ўнатиш мумкин.

Ер кадастри таркибига кирган маълумотлардан ернинг сифати ва баҳосига қараб ижара ҳақи, ер солиғи ва ер билан боғлиқ бошқа тўловларнинг ўртача миқдорларини белгилаш учун фойдаланилади.

Барча тоифадаги ерларнинг қиймат баҳоси натура ва қиймат кўрсаткичлари тизими ёрдамида амалга оширилади. Ерларнинг қиймат баҳоси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чиқарилади. Турли мақсадларга мўлжалланган ерлардан фойдаланиш самарадорлиги даражасини аниқлаш, ер учун тўланадиган ҳақ ва унинг норматив баҳосини ҳисоблаб чиқиш, ерларни кимосди савдоси асосида сотиш пайтида бошланғич нархини аниқлаш, ерларни давлат ва жамоа эҳтиёжлари учун олиб қўйишда йўл қўйилган нобудгарчилик ва кўрилган зарарларни қоплаш учун ерларнинг қиймат баҳоси чиқарилади. Ерларнинг қиймат баҳосига доир маълумотлар ер баҳосига оид ахборотни ташкил этади (19-модда).

Кадастр маълумотларининг катта ҳажм ва турли хиллиги топографик-геодезик ва тупроққа оид катта ҳажмдаги турли текшириш ва изланишлар олиб боришни тақозо қилади. Топографик-геодезик изланишлар натижасида кадастр режалари ва хариталари учун картографик асос яратилади, унга ер участкаларининг чегаралари ва бошқа зарур маълумотлар киритилади. Топографик-геодезик ва картография ишлари ер кадастрини юритишни таъминлаш «Ўзгеодезкадастр»нинг бўлинмалари ва хизматлари томонидан бажарилади.

Кейинчалик тупроқ бонитетини аниқлаш учун фойдаланиладиган турли сифат тавсифларига эга бўлиш тупроқ тасвирининг вазифаси ҳисобланади. Давлат ер қўмитасининг ихтисослаштирилган институтлари томонидан айнан шу мақсадларда агрохимик, геоботаник ва бошқа текшириш ҳамда изланишлар ўтказилади.

Давлат ер кадастрини юритиш соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ва махсус ваколат берилган давлат бошқарув органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси

хузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастри бош бошқармаси давлат ер кадастрини юритиш соҳасидаги махсус ваколат берилган давлат бошқаруви органлари ҳисобланади.

Давлат ер кадастрини юритиш соҳасида қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига киради:

- ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга қаратилган ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш;

- молиялаш ва инвестиция соҳасидаги устувор йўналишларни белгилаш ва масалаларни ҳал этиш;

- ер ресурсларининг ҳолати тўғрисидаги ҳар йилги миллий ҳисоботни тасдиқлаш;

- ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни ва ер участкаларига оид битимларни давлат рўйхатига олиш тартибини белгилаш;

- топографик-геодезик, картография ишларига ҳамда давлат ер кадастрини юритиш билан боғлиқ бошқа ишларга лицензия бериш тартибини белгилаш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Умуман олганда, туман (шаҳар) ер кадастри дафтари ерларни давлат рўйхатига олиш, ҳисобга олиш ва уларни баҳолаш бўйича асосий ҳужжат бўлиб, ер участкасининг жойлашган ўрни, қайси мақсадда фойдаланиш мўлжалланганлиги, унга эгалик қилиш, фойдаланиш, ижарага олиш ҳуқуқлари ва ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқини аниқлаш учун зарур маълумотларни ўз ичига олади, ер участкасининг миқдор ва сифати ҳамда нархи тўғрисидаги ахборот манбаи ҳисобланади. Ер кадастри дафтарининг тузилиши, мазмуни ва уни юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 24 июлда «Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»¹ги фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга кўра, Ер ресурслари давлат қўмитаси зиммасига Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва «Ер кадастри тўғрисида»ги қонуни талабларини, ер ва ер кадастри билан боғлиқ бўлган муносабатларда ягона давлат сиёсатини амалга ошириш, ер ресурсларини бошқариш тизимини ҳамда кадастр соҳасини такомиллаштириш, ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш лозимлиги аниқ кўрсатилди. Фармонда аграр муносабатларда кузатилаётган изланишлар ўз

¹ Қаранг: Халқ сўзи. 1998. 24 июль.

аксини топган бўлиб, унда ер участкаларига оид ҳужжатларни давлат рўйхатига олиш масалаларида ер кадастри юритишни амалга оширувчи муассасаларнинг фаолияти замон талабларига жавоб бера оладиган бўлиши лозимлиги қатъий белгилаб қўйилган. Ер солиғини тўғри ҳисоблаш, ернинг норматив нархини аниқлаш, ер билан боғлиқ молиявий фаолиятни ва гаров муносабатлари билан боғлиқ юридик жиҳатлар қонунда батафсил акс этган. Бу эса соҳадаги ишларни тартибга солишда катта аҳамият касб этади.

Демак, ер кадастри билан боғлиқ бўлган муаммоларни ечиш ҳамда «Ер кадастри тўғрисида»ги қонун талабларини амалга ошириш учун қуйидагиларни таъминлаш мақсадга мувофиқдир:

– қабул қилинган аграр ва экологик қонунлар, жумладан Ер кодекси ва «Ер кадастри тўғрисида»ги қонуннинг моҳияти ва мазмунини аҳолига кенгроқ тушунтириш;

– ер кадастри билан боғлиқ муаммоларнинг ҳуқуқий томонлари илм-фан соҳасида кенгроқ ўрганилишини йўлга қўйиш;

– давлат ер кадастри талабларини амалга ошириш учун махсус кадрлар, жумладан, эколог-юристлар, эколог-ирригаторлар, эколог-ўрмоншунослар, эколог-агрономлар тайёрлаш;

– ер кадастрини юритиш технологиялари соҳасини тубдан қайта қуриш;

– Ер ресурслари давлат қўмитаси ва «Ўзгеодезкадастр» бошқармасининг ўзаро алоқасини ҳамда айрим масалаларда ҳамфикрлик билан иш юритишини таъминлаш лозим.

Хуллас, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XII сессиясида қабул қилинган «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги қонун, Ер кодекси ҳамда қишлоқ хўжалик соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва амалга ошириш мақсадида қабул қилинган «Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонунлар ер-суддан ва бошқа табиий бойликлардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий асосини яратди.

4-§. Экология соҳасида давлат назорати ва унинг ҳуқуқий тартиби

Экология соҳасида давлат бошқарувининг асосий элементи, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг давлат томонидан назорат қилинишидир. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» ги қонунда мазкур масалага алоҳида

эътибор берилган ва қонуннинг VII боб, 28–32-моддаларида ўз аксини топган.

Шу билан бирга, экология соҳасида давлат назорати ва унинг ҳуқуқий томонлари бир қатор ҳуқуқий адабиётларда¹ ҳам кўрсатилган. Умуман олганда, қуйидаги хусусиятлар «экологик назорат» тушунчасини белгилаб беради:

биринчидан, экологик назорат республикамизда табиатни муҳофаза қилишнинг асосий бўлаги эканлиги;

иккинчидан, у мустақил давлатимизнинг экологик сиёсатини ўзида акс эттириши;

учинчидан, экология соҳасида давлат бошқарувининг асосий элементи эканлиги.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасига асосан, экологик назоратнинг қуйидаги вазифалари мавжуд:

– атроф-табиий муҳит ҳолатини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсири остида бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш;

– атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатни ҳимоя қилишга доир қонунлар талаблари ва атроф муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда тадбирларнинг бажарилишини текшириш.

Экологик назорат тизими атроф-табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат, идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратидан иборат. Умуман олганда, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида экологик назоратнинг тўрт тури фарқланади:

1) мавжуд табиат объектлари: ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ҳолатини назорат қилиш;

2) ишлаб чиқилган экологик лойиҳалар, ҳужжатларнинг барча соҳаларда қўлланилишини назорат қилиш;

3) табиат бойлиқларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга оширишни назорат қилиш;

¹ Қаранг: *Мухитдинов Н. Б., Ильяшенко Л. В.* Правовое обеспечение рационального природопользования. Алматы, 1985; *Байдельдинов Д. Л.* Правовой механизм государственного управления в области экологии. Алматы, 1998; *Холмўминов. Ж. Т.* Экология ҳуқуқи: Чизмалар альбоми. Т., 2002.

4) амалдаги экологик қонунларга риоя қилинишини назорат қилиш.

Экологик назоратнинг қуйидаги *шакллари* мавжуд:

а) информაციон; б) олдини олиш; в) жазолаш;

Амалдаги қонунчиликка асосан, экологик назоратнинг қуйидаги *турлари* мавжуд:

1) атроф-табiiй муҳит мониторинги.

2) давлат экологик назорати;

3) ишлаб чиқариш назорати;

4) тармоқ экологик назорати;

5) жамоат экологик назорати;

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 31-моддасида кўрсатилганидек, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, *махсус ваколатга* эга давлат идоралари амалга оширадилар. Улар қуйидагилар:

– Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;

– Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги;

– Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги;

– Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг махсус ваколатли табиатни муҳофаза қилиш давлат идоралари ҳисобланади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида махсус ваколатли давлат идоралари табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширишда идоровий экология хизмат бўлинмаларини белгиланган тартибда жалб этишлари мумкин.

Атроф-табiiй муҳит мониторинги – атроф-табiiй муҳит ва бошқа экология ҳуқуқи объектлари ҳолатини ва уларнинг кишилар фаолияти натижасида ўзгариб бориш даражасини кузатиб бориш ва бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чораларини белгилайди. («Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 28-моддаси).

Жамоат экологик назорати – нодавлат нотижорат ташкилотлари (касаба уюшмалари, маҳалла йиғинлари, жамғармалар)нинг атроф-табiiй муҳит ҳолатини ҳамда экологик қонунчиликнинг амалиётда қўлланишини текшириши.

Амалдаги экологик қонунлар талабларидан маълумки, экологик назоратни олиб боришда бир қанча *усуллардан* фойдаланилади:

1) кузатиб бориш, маълумотлар олиш ва бериш;

2) текшириш;

- 3) экологик ҳалокат ва хавфнинг олдини олиш;
 - 4) экологик қонунлар бузилишининг олдини олиш;
 - 5) тегишли рухсатномалар бериш, фаолиятни чеклаш, тўхтатиш ва бекор қилиш;
 - 6) тегишли жарималар солиш;
 - 7) содир этилган ҳуқуқбузарлик қуролларини мусодара қилиш.
- Хуллас, экология соҳасида давлат назоратини олиб бориш барча табиат объектларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳамда экологик қонун ва талабларнинг тўғри амалга оширилишини таъминлайди.

5-§. Экологик экспертиза ва уни ҳуқуқий тартибга солиш

Экология соҳасида давлат бошқарувининг яна бир функцияси экологик экспертиза ҳисобланади. Экологик экспертизанинг **мақсади** – табиатни муҳофаза қилиш, одамлар саломатлигини сақлаш ва жамиятнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш учун хўжалик юритишдаги зарарли фаолиятларни олдини олиш.

Экологик экспертизанинг асосий **вазифаси** – муайян хўжалик объектларининг атроф-табиий муҳитга ва кишилар саломатлигига таъсири даражасини баҳолаш.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ва «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонунлари Ўзбекистон Республикасида давлат экологик экспертизасининг **ҳуқуқий асоси** ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги 2000 йил 25 май қонуни 26 моддадан иборат. Мазкур қонуннинг 1-моддасига асосан, «экологик экспертиза деганда, режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади».

Экологик экспертиза ўтказишда аниқ мақсад бўлиши керак, амалдаги қонунда ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Қонуннинг 3-моддасида кўрсатилганидек, экологик экспертиза куйидаги мақсадларда ўтказилади:

– мўлжалланаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинишидан олдинги

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 2000. № 5–6. 144-м.

босқичларда бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;

– режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолият атроф-табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлиғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса ёки шундай таъсир кўрсатаётган бўлса, бундай фаолиятнинг экологик хавфлилик даражасини аниқлаш;

– атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилona фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарлилиги ва асослилигини аниқлаш.

Давлат экологик экспертизасини ўтказиш **муддати 30 кундан** ошмаслиги лозим. Уни ўтказиш муддати давлат экологик экспертизаси объектнинг мураккаблигига қараб, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси томонидан кўпи билан **икки ойга** узайтирилиши мумкин.

Экологик экспертиза турлари куйидагилардан иборат: 1) давлат экологик экспертизаси; 2) жамоат экологик экспертизаси; 3) экологик аудит.

Қонунга асосан, экологик экспертиза буюртмачиси ёки бошқа манфаатдор шахсларнинг экологик экспертиза экспертнинг фаолиятига аралашувиға йўл қўйилмайди.

Ана шу талабларни амалга ошириш учун экологик экспертиза бир қатор **принципларга** асосланади:

1) қонунийлик;

2) холислик;

3) асослилик;

4) экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;

5) режалаштирилаётган ҳар қандай хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилик презумпцияси;

6) хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф-табиий муҳитга ва фуқаролар соғлиғига таъсирини баҳолашнинг комплекслилиги ва бошқалар («Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддаси).

Давлат экологик экспертизаси экология соҳасида ваколатли давлат органи томонидан тайинланган комиссия фаолияти бўлиб, унинг хулосаси барча соҳалар учун бажарилиши мажбурийдир.

Жамоат экологик экспертизаси – экологик асосланиш зарур бўлган ҳар қандай фаолият соҳасида нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқароларнинг ташаббуси билан амалга оширилиши мумкин. Жамоат экологик экспертизасини амалга

оширишга тўсқинлик қилиш тақиқланади. Жамоат экологик экспертизаси давлат экологик экспертизаси ўтказилишидан қатъи назар амалга оширилиши мумкин. Жамоат экологик экспертизасининг хулосаси тавсия хусусиятига эга бўлади.

Экологик аудит – экологик аудиторлар (фирмалар)нинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда атроф-табиий муҳит ҳолатига салбий таъсир кўрсатаётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилишидир. Экологик аудит хўжалик ва бошқа хил фаолият объекти мулкдорининг қарорига биноан ўтказилади.

Булардан ташқари соҳавий, илмий, ҳуқуқий, норматив ва санитария-экологик экспертизалар ҳам ўтказилиши мумкин.

Умуман олганда, ҳар қандай турдаги экологик экспертиза ўтказиш табиат бойликлари ва инсон ҳаётини сақлашдан иборат бўлиб, давлат экология экспертизасининг ижобий хулосасига эга бўлмаган лойиҳаларни амалга оширишни ман этади.

6-§. Экология соҳасидаги бошқарувнинг иқтисодий чора-тадбирлари

Мамлакатимизда экология соҳасидаги бошқарувни такомиллаштириш кўпроқ экологик-иқтисодий методларни амалга ошириш билан боғлиқ. Уларга экологик тўловлар, экологик солиқ, экологик суғурта, табиатни муҳофаза қилиш тизимидаги рағбатлантириш кабилар киради. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар давлат табиий ресурслардан **махсус фойдаланганлик учун** ва табиат объектларини қайта тиклаш ҳамда муҳофаза қилиш чораларини қўллаш мақсадида солиқ, ижара ва норматив баҳолар шаклида улардан фойдаланувчилардан ундириб оладиган тўловлардир.

Табиатдан махсус фойдаланганлик учун **тўловлар**, уларнинг моҳияти ва мазмуни, тўлаш, ундириш тартиби ҳамда бошқа ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 34-моддасида ўз ифодасини топган. Атроф-табиий муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқарганлик ва оқизганлик ҳамда ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштирганлик учун тўлов табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига келиб тушади.

Табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини пул билан таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари ҳузурида табиатни муҳофаза қилиш республика жамғармаси ҳамда маҳаллий жамғармалари ташкил этилади. Табиатни муҳофаза

қилиш жамғармаларини тузиш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган низом билан белгилаб қўйилади.

Табиатни муҳофаза қилиш жамоат жамғармалари аҳолининг, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг ихтиёрий бадаллари ва бошқа манбалар ҳисобидан, шунингдек, ажнабий юридик шахслар ва фуқароларнинг ажратмаларидан ҳосил бўлади. Жамоат жамғармаларини ташкил этиш ва сарфлаш тартиби тегишли жамоат бирлашмалари томонидан тасдиқланадиган табиатни муҳофаза қилиш жамоат жамғармалари тўғрисидаги низомлар билан белгилаб қўйилади. («Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 35-моддаси).

Ўзбекистон Республикасида экологик солиқлар Солиқ кодекси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан 1997 йил 26 декабрда тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 15 январда 394-тартиб рақами билан давлат рўйхатидан ўтказилган «Экология солиғини ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги йўриқнома билан тартибга солинади.

Йўриқноманинг 110-моддасига асосан, товар ишлаб чиқарувчи, иш бажарувчи, хизмат кўрсатувчи юридик шахслар экология солиғи тўловчилардир. Экология солиғи бир %ли ставка бўйича тўланади.

Солиқ кодексининг 113-моддасига биноан, қуйидагилар экология солиғидан озод қилинадилар:

– «Нуроний» жамғармаси ва унинг корхоналари – бўшатиб олинаётган маблағлардан жамғарманинг уставда белгиланган вазифаларини бажариш учун фойдаланган тақдирда;

– ишловчилари умумий сонининг камида 50 % ногиронлар бўлган юридик шахслар (савдо, воситачилик, таъминот, сотиш ва тайёрлов фаолияти билан шуғулланаётганлар бундан мустасно).

Ўзбекистон Республикасида атроф-табиий муҳитнинг ифлосланиши ва табиий ресурслар сифатининг ёмонлашуви оқибатида зарар етиши ҳолларини назарда тутиб, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда даромадлари, фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги ва мол-мулки **ихтиёрий** ҳамда **мажбурий суғурта** қилинади. Экология суғуртасининг тартиби ва шартлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгилаб қўйилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, табиатни муҳофаза қилиш тизимида рағбатлантириш катта аҳамиятга эга. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 37-моддаси айнан шу масалага бағишланган. Унга асосан, табиатдан оқилна

фойдаланиш, атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилишни рағбатлантириш қуйидагилар орқали амалга оширилади:

- корхона, муассаса, ташкилот ва фуқаролар табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга оширганлари тақдирда уларга солиқ тўлашда имтиёзлар бериш;

- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиат муҳофазасини таъминлаш борасидаги чора-тадбирларни рўёбга чиқариш учун имтиёзли шартларда қисқа ва узоқ муддатли кредитлар (ссудалар) бериш;

- асосий ишлаб чиқариш фондлари учун юқори амортизация нормалари белгилаш;

- атроф-табиий муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқариш ва оқизиш ҳамда чиқиндиларни жойлаштириш барқарор суръатда пасайтириб борилган тақдирда бундай моддаларни чиқарганлик ва оқизганлик ҳамда чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловларни камайтириш;

- табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари маблағларининг бир қисмини ифлослантирувчи моддалар чиқариш ва оқизишни камайтириш чора-тадбирларини рўёбга чиқариш мақсадида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва айрим шахсларга фоизли қарзлар сифатида шартнома асосида бериш.

7-§. Ички ишлар органларининг экология соҳасидаги бошқаруви ва назорат қилиш фаолиятининг ҳуқуқий тартиби ҳамда уни такомиллаштириш йўллари

1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида «Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад:

- инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароит яратиш;

- жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш;

- экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

- экология хавфсизлигини таъминлаш;

- табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолишдир», деб таъкидланиши барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи

органлар қатори ички ишлар органлари зиммасига ҳам катта масъулият юклайди.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг хуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, хуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги 1997 йил 25 июнь фармони ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда хуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида»ги қарориди хуқуқий ва экологик-хуқуқий муаммоларни ҳал этишда ички ишлар органларининг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилгани ва ИИБ бир қатор вазифаларни бажариши зарурлиги кўрсатиб берилган.

Экологик муаммоларни ҳал этиш ва уларнинг олдини олишда ИИБнинг бир қатор бўлинмалари ижобий ишларни амалга ошириб, экологик қонунларнинг бажарилишини таъминламоқдалар. Хусусан:

Ўзбекистон Республикаси ИИБ девони – республикада ИИБ фаолиятига оид бир қатор буйруқлар, низоми ва йўриқномалар қабул қилади, уларнинг жойларда амалга оширилишини таъминлайди;

маҳаллий милиция нозирлари – маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларига экологик-хуқуқий тартиб ўрнатиш, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талаблари бажарилишини таъминлаш ҳамда экологик-профилактик хуқуқий назорат ишларини амалга оширишга кўмаклашадилар;

санитария милицияси – аҳоли пунктлари, шаҳар, қишлоқ, дам олиш, рекреация минтақалари ва бошқа жамоат жойларнинг тоза-лигини доимий назорат қилиш ҳамда санэпидстанция, ветеринария хизмати ходимларига экологик хуқуқбузарликларнинг олдини олишда ёрдам беради;

ДИҲХХ ходимлари – автотранспортдан фойдаланганда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш, унга қарши курашиш ҳамда автотранспорт шовқинларининг нормал ҳолатда бўлишини таъминлашга ёрдам берадилар;

милиция ёнғиндан сақлаш бўлимлари – табиат ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши ҳолатини баҳолаш, табиат объектлари муҳофазасига кўмаклашиш, ёнғинга қарши курашиш ва унинг олдини олиш, табиат объектларини муҳофаза қилиш ишларини амалга оширадилар;

милиция тергов бўлинмалари – амалдаги қонунларимиз асосида экология соҳасидаги хуқуқбузарликларга қарши

курашадилар, уларнинг олдини олишни ва содир этилган экологик ҳуқуқбузарликларнинг фош этилишини таъминлайдилар;

милиция қўриқлаш хизмати – ўзаро келишув ёки шартнома асосида давлат аҳамиятига эга бўлган ва бошқа муҳим табиий, тарихий экологик объект ҳамда комплексларни қўриқлайдилар, муҳофаза қиладилар.

Кўриниб турибдики, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ичида ички ишлар органларига экологик муаммоларни ўз доирасида ҳал этишда катта масъулият юкланган ва уларнинг мазкур соҳадаги фаолияти кўп қирралидир. Ҳозирги амалиёт ва тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ички ишлар органлари экологик муаммоларни ҳал қилишда бир қатор тадбирларни амалга оширишлари зарур. Авваламбор, ички ишлар органлари ўз фаолиятларини тўла бажариши учун ҳуқуқий асосга, таянч ёки ҳуқуқий манбага эга бўлмоғи лозим. Қабул қилиниши кутилаётган Ўзбекистон Республикасининг «Милиция тўғрисида»ги қонуни ана шундай ҳуқуқий манба бўлиши мумкин.

Бизнингча, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида ички ишлар органлари фаолиятини янада такомиллаштириш учун куйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

биринчидан, «Милиция тўғрисида»ги қонунни қабул қилиш ва унда ички ишлар органларининг экологик-ҳуқуқий фаолиятига кенгроқ эътибор бериш;

иккинчидан, ҳозирги экологик тангликни инобатга олиб, ИИБда «Эколог-милиционер» штатларини жорий этиш ва уларнинг экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш фаолиятини такомиллаштириш;

учинчидан, ички ишлар органлари ўз экологик фаолиятларини янада яхшилашлари учун бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, прокуратура, суд, адлия, миллий хавфсизлик хизмати, солиқ, божхона ва бошқа органлар билан ҳамкорликларини янада кучайтириш ҳамда кенгайтириш;

тўртинчидан, ички ишлар органлари экология муаммоларини ҳал қилиш соҳасида Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, «Экосан» халқаро жамғармаси, «Экология пости» ва шу каби бошқа корхона, муассаса, ташкилотлар билан яқиндан алоқа қилиши ва бу соҳадаги муаммоларни биргалиқда ҳал этиш;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикаси ИИБ ҳузурида табиатни муҳофаза қилиш ишини амалга оширувчи алоҳида бўлинма тузиш ва унинг ҳуқуқий ваколатини кенгайтириш;

олтинчидан, ички ишлар органлари ходимлари аҳоли, айниқса ёшлар, ўртасида экологик-ҳуқуқий суҳбатлар, кечалар,

учрашувлар ўтказиши, уларнинг экологик-ҳуқуқий маданиятини янада оширишга кўмаклашиши;

еттинчидан, экологик қонунлар ва бошқа табиатни муҳофаза қилишга оид ҳуқуқий ҳужжатларни оддий, оммабоп шаклда (тушунтирувчи шарҳлар, саволномалар, оммабоп китоб ва бошқа экологик-аграр ҳуқуқий адабиётлар) чоп этишни кенгроқ йўлга қўйиш.

Хуллас, ички ишлар органларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш ва уни такомиллаштириш катта аҳамиятга эга.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Экология соҳасида давлат бошқарувининг аҳамияти нимада ва унинг вазифалари қандай?

2. Давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатларини санаб беринг.

3. Экологик назорат нима ва у қандай тартибда олиб борилади?

4. Экологик экспертиза нима ва уни ўтказишнинг ҳуқуқий тартиби қандай?

5. Ички ишлар органлари фаолиятида экологик муаммоларни назорат қилишнинг хусусиятлари нималардан иборат?

IV БОБ ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚБУЗАРЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

1-§. Экологик ҳуқуқбузарлик ва унинг хусусиятлари

Экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарлик институтининг бир қисми бўлиб, унинг моҳияти, мазмуни ва хусусиятларини билиб олиш катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида ва бошқа ҳуқуқий адабиётларда¹ ушбу масалага алоҳида эътибор берилган.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар юридик жавобгарликка тортиш учун асос ҳисобланади. Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликка нисбатан қўлланиладиган юридик жавобгарликка бир қатор хусусиятлар хос. Хусусан, унинг асосий мақсади ва моҳияти экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар, экологик ва аграр қонунларнинг бузилишига қарши кураш ҳамда экологик қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 47-моддасига асосан:

– «Табиатни муҳофаза қилишнинг стандартлари, нормалари, қоидалари ва бошқа норматив-техник талабларини бузишда, шу жумладан корхоналар, иншоотлар, транспорт воситалари ва бошқа объектларни режалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, улардан фойдаланиш ёки уларни тугатиш чоғида, экология нуқтаи назаридан хавfli маҳсулотларни чет элларга чиқариш ва чет эллардан олиб келишда ҳудуднинг белгилаб қўйилган экология сифимини, экология нормалари, қоидаларини бузишда;

– табиий бойликлардан ўзбошимчалик билан фойдаланишда, давлат экология экспертизаси талабларини бажармаганликда;

– табиий ресурслардан фойдаланганлик учун, атроф-табиий муҳитга зарарли моддалар чиқарганлик ва оқизганлик, қаттиқ чиқиндилар жойлаштирганлик, бу муҳитни ифлослантирганлик ва

¹ Қаранг: *Боголюбов С. А.* Экологическое право. М., 1999. С. 208–235; *Холмунинов Ж. Т.* Экология ҳуқуқи. Чизмалар альбоми. Т., 2002. 200-б.

унга зарарли таъсир кўрсатишнинг бошқа турлари учун белгиланган ҳақни тўлашдан бош тортганликда;

– табиатни муҳофаза қилиш объектларини қуриш режаларини, табиатни муҳофаза қилишга доир бошқа тадбирларни бажармасликда;

– атроф-табиий муҳитни тиклаш, унга бўладиган зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш чораларини кўрмаганликда;

– табиатни муҳофаза қилш устидан давлат назоратини амалга ошираётган идораларнинг кўрсатмаларини бажармаганликда;

– алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва объектларнинг ҳуқуқий тартиботини бузганликда;

– атроф-табиий муҳитга зарарли таъсирни ҳисобга олиш қоидаларини бузганликда;

– ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини, кимёлаштириш воситаларини, шунингдек радиактив ва зарарли кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, улардан фойдаланиш, уларни зарарсизлантириш ва кўмиб юбориш вақтида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузганликда;

– атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг объектларга боришига, айрим шахслар ва табиатни муҳофаза қилиш жамоат ташкилотларига эса ўз ҳуқуқ ва вазифаларини рўёбга чиқаришларига тўсқинлик қилганликда;

– атроф-табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида ўз вақтида ва тўғри ахборот беришдан бош тортганликда айбдор бўлган шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига биноан интизомий, маъмурий, жиноий ва бошқа йўсиндаги жавобгарликка тортиладилар».

Хуллас, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик – айбдорнинг қонунга хилоф хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида Ўзбекистон Республикасининг экологик тизимига ёки экология соҳасига етказилган зарар, экологик соҳани мустаҳкамлаш ёки ривожлантиришга тажовуз қилиш, экологик талабларни ўз вақтида амалга оширишга путур етказиш ҳамда экология соҳасидаги қонун ва талабларни бузишда намоён бўлади.

Таъкидлаш ўринлики, экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик субъектнинг ҳуқуқий нормаларга қарши қилган хатти-ҳаракати билан қасддан ёки эҳтиётсизликдан, табиат объектларига – ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига ҳамда инсон саломатлиги ва

яшаш муҳити учун хавфли бўлган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида намоён бўлади.

2-§. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг турлари, таркиби ва белгилари

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг турлари ва белгилари ана шу ҳуқуқбузарликларни тавсифлайдиган хусусиятдир.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг ўзига хос белгилари куйидагилардир:

- 1) айбнинг мавжудлиги;
- 2) ижтимоий хавфлилиги;
- 3) ҳуқуқ нормаларига зидлиги;
- 4) жазога лойиқлиги.

1. Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликларни тавсифловчи белгилардан бири *айблилиқ* ҳисобланади. Бунда экологик ҳуқуқ нормасини юридик жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган шахс бузади ва бу ҳаракатни қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этади.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун аниқланган *айб шахснинг* шу соҳада содир этган ҳуқуққа хилоф ҳаракатига ва унинг зарарли оқибатларига руҳий муносабатидир. Тасодиф ёки бахтсиз ҳодиса натижасида бирор кимсага ёки корхона, муассаса, ташкилотга айбсиз зарар етказиш ҳодисаси экологик ҳуқуқбузарлик жумласига кирмайди.

2. Экологик ҳуқуқбузарликларни содир этишда *ижтимоий хавфлилиқ* даражаси шундан иборатки, бунда экологик ҳуқуқбузарлик жамиятнинг, давлатнинг экологик тизимига, экология соҳасидаги бошқарувга ва экологик сиёсатга тажовуз қилади ёки айрим экологик ҳуқуқ ва манфаатлар поймол этилади. Экологик ҳуқуқбузарликнинг зарарли ёки хавфлилиги шундаки, у жамият, давлатнинг экологик манфаатига салбий таъсир кўрсатади.

3. Экология соҳасида ҳуқуқ *нормаларига зидликда*, яъни маълум қилмиш оқибатида экологик қонунларнинг ёки муайян экологик-ҳуқуқий нормаларнинг бузилиши мавжуд бўлади. Ёки экологик ҳуқуқбузарлик табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ёхуд бошқа экологик ҳуқуқ нормаларида белгилаб қўйилган тақиқни бузади. Агарда белгиланган экологик тақиқлар бузилмаса, унда экологик ҳуқуқбузарлик мавжуд деб топилмайди.

4. Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик юзага келиши учун жазога сазоворлик бўлиши шарт. У маълум экологик ҳуқуқбузарлик содир этган шахс (субъект)нинг ваколатли давлат органи томонидан маълум жавобгарликка тортилишини ифодалайди.

Айрим ҳолларда шахс қонунга биноан жавобгарликдан озод этилиши мумкин, лекин бунини ҳам тегишли ваколатли давлат органлари амалга оширадilar.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик **таркибига**: субъект, объект, субъектив томон ва объектив томон, экологик ҳуқуқбузарлик оқибатида экологик тизим, манфаат ва соҳага етказилган зарар ҳамда у билан боғлиқ ҳолатлар киради.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг куйидаги **турлари** мавжуд:

1) интизомий-ҳуқуқий (меҳнат интизомига амал қилмаслик, ишга кеч қолиш ва келмаслик оқибатида);

2) маъмурий-ҳуқуқий (табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ нормаларни бузиш);

3) фуқаровий-ҳуқуқий (мажбурият, шартнома ва битимларни ўз вақтида бажармаслик оқибатида мулкӣ, моддий ва маънавий зарар етказиш);

4) жиноий-ҳуқуқий (экология соҳасидаги жиноятларни содир этиш).

Таъкидлаш жоизки, содир этилган экологик ҳуқуқбузарликларнинг турига, ижтимоий хавфлилик даражасига қараб давлат мажбурлов чоралари ҳам ўзгариши мумкин.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларга нисбатан қўлланиладиган чораларнинг хусусияти шундаки, уларнинг энг оғирлари жиноятлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига асосан қўлланилади.

Юқорида кўрсатилган жавобгарлик турлари ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, атмосфера ҳавоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ қонун ҳамда талабларни бузганлик учун қўлланилади.

3-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун интизомий жавобгарлик

Экология ҳуқуқида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик масаласи катта аҳамиятга эга. Бу соҳада содир этилган ҳуқуқбузарлик интизомий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Интизомий жавобгарликка тортишдан мақсад – шахс содир этган экологик ҳуқуқбузарлиги учун моддий ва маънавий жавобгарликни ҳис этиши, ҳуқуқбузарларни тарбиялаш ва бошқа ходимлар ўртасида шундай экологик ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш, экологик-аграр қонунларга ҳамда меҳнат қонунларига ҳурмат билан қараш, экология тизимида олиб борилаётган тадбирларни амалга оширишда, экологик сиёсатни мустаҳкамлашда меҳнат интизомига қаттиқ риоя қилишни таъминлаш.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик мавжуд бўлиши учун интизомий жавобгарликка тортишга субъектнинг давлат белгиланган экологик тадбирларни бажармаслиги ҳамда амалга оширмаслиги, меҳнат бурчига садоқат билан ёндашмаслиги оқибатида экологик тизимга зарар етказганлигининг ўзи кифоя.

Фуқаролар ва мансабдор шахслар, ижарачилар, фермер, деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар), хусусий корхоналар, корхона, муассаса, ташкилотлар интизомий жавобгарлик субъекти бўлиши мумкин.

Экология соҳасида ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун интизомий жавобгарликка тортиш асосан меҳнат қонунлари билан тартибга солинади.

Экология соҳасида интизомий ҳуқуқбузарликнинг *объекти* – нафақат иш тартиби, балки экология соҳасида белгиланган ички тартиб ва уни тўлдириб турадиган тегишли экологик-ҳуқуқий нормалар (актлар, низом, устав ва бошқалар) ҳисобланади. Ушбу соҳа бўйича интизомий жавобгарликка тортиш бошқа юридик жавобгарликлар турига қараганда анча таъсирли ва ижобий натижа беради.

Ҳуқуқбузарнинг маълум айбга эга бўлиши, интизомий ҳуқуқбузарлик содир этган субъектнинг у ёки бу миқдорда етказган зарари ҳамда бу зарарнинг оқибати ходимни интизомий жавобгарликка тортиш шартларидан бири ҳисобланади.

Экология соҳасида қўлланиладиган интизомий жавобгарлик меҳнат интизомини бузиш оқибатида ҳамда ўз хизмат вазифасини етарли даражада ҳамда бурчини масъулият билан бажармаслик натижасида вужудга келади. Экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун интизомий жазо чораси Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига батафсил ёритилган¹. Мазкур кодекснинг 181-моддасига биноан, ходимга меҳнат

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., 1996.

интизомини бузганлик учун иш берувчи куйидаги интизомий чораларни қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима (ички меҳнат тартиби қоидаларида ходим ўртача ойлик иш ҳақининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани, Меҳнат кодексининг 164-моддаси талабларига риоя қилган ҳолда, иш берувчи ушлаб қолади);

3) меҳнат шартомасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари). Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Ходим экологик ҳуқуқбузарлик содир этганда интизомий жазо чораси, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 82-моддасига кўра, иш берувчининг буйруғига асосан расмийлаштирилади. Интизомий жазо қўллашдан олдин ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушунтириш хати беришдан бош тортиши унга нисбатан жазо қўллашга тўсиқ бўла олмайди. Экологик ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жазо қўллашда содир этилган ноҳўя хатти-ҳаракатнинг қай даражада оғир эканлиги, шу хатти-ҳаракат содир этилган вазият, ходимнинг иш фаолияти, хулқ-атвори ҳисобга олинади ва бир ой ичида қўлланилади. Масалан, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик ердан оқилона фойдаланманмаслик оқибатида экилган экин маҳсулоти сифатининг ёмонлашиши, агротехника қоидаларини, ернинг мелиоратив ҳолатини бузиш, сувдан фойдаланиш талаблари ва тартибини бузиш, ҳавони ифлослантириш ва бошқа ҳолларда қўлланилиши мумкин.

Интизомий жавобгарликка тортишнинг бир қатор хусусиятлари мавжуд: *биринчидан*, у бошқа жавобгарлик турларидан енгилроқ тарзда эканлиги билан; *иккинчидан*, фақат корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўл остида ишловчи ходимга нисбатан қўлланиши билан фарқ қилади.

Демак, экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарликни якка тартибда эмас, балки умумий йиғилишларда, кўпчилик ҳузурида муҳокама қилиб қўллаш яхши натижа беради. Экология ҳуқуқида интизомий жавобгарликка тортиш кўпроқ тарбиявий аҳамиятга эга, аммо бундай жавобгарликка олиб келадиган ҳуқуқбузарлик содир этилиши оқибатида ҳуқуқ соҳасининг белгиланган экологик-ҳуқуқий тартиби ва нормалари бузилади.

Хуллас, экология соҳасида қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустақамлаш, барча корхона, муассаса, ташкилотларнинг мулклари ва тегишли ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, атроф-табиий муҳитни барқарорлаштириш, инсон саломатлиги ва келажак авлодни соғлом ўстиришга хизмат қилади.

4-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик юридик жавобгарликнинг бир тури сифатида экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун ҳам қўлланилади. Экология соҳасида маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилишининг ўзи кифоя қилади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида аниқ кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 10-моддасига кўра, маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда, қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларга асосан маъмурий жавобгарликни белгилашдан мақсад – барча фуқаро ва юридик шахслар экологик қонун талабларини бажаришлари, жамият, давлат олдидagi экологик масъулиятларни билишлари ва амалга оширишлари ёинки тегишли экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганларни қайта тарбиялаш ва тегишли жазо чоралари кўришдан иборат.

Экология соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик белгиланган қонунларга қарши қилинган хатти-ҳаракат оқибатида Ўзбекистон Республикаси экология тизими ва экологик қонунларига ҳамда уларни амалга ошириш талабларига риоя этмаслик ёки уларга амал қилмаслик ёинки улари бузиш ҳолатлари тушунилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ўз ичига 4 элементни, яъни субъект, объект, субъектив ва объектив томонларни қамраб олади.

Экология соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектлари фуқаро ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 13-моддасига асосан, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган пайтда 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Экологик

ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мансабдор шахсларига эса алоҳида йўриқнома¹ асосида ҳам қўлланилиши мумкин.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг бир неча турлари кўрсатилган ва тегишли жазо чоралари қўлланилиши ҳам батафсил ёритилган. Ушбу кодекснинг VIII боби айнан шу масалаларга бағишланган бўлиб, бир неча йўналишни ўз ичига олади.

1) ердан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш йўналиши (65–69-моддалар);

2) ер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш талабларини бузиш билан боғлиқ йўналиш (70, 71-моддалар);

3) сув захираларини муҳофаза қилиш ва сувдан фойдаланиш билан боғлиқ йўналиш қоидаларини бузиш билан боғлиқ йўналиш (72–76-моддалар);

4) ўрмон фондидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ йўналиш (77–80-моддалар);

5) ўсимлик ва ўрмонларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ йўналиш (79–82, 84–89-моддалар);

6) алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тартибини бузиш билан боғлиқ йўналиш (82-модда);

7) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган йўналиш (85–88-моддалар);

8) ов қилиш, ҳайвонот ва ўсимликлар турларини сақлаш билан боғлиқ бўлган йўналиш (90–95-моддалар);

9) лойиҳаларни давлат экологик (санитария-экологик) экспертизасининг ижобий хулосасисиз рўёбга чиқариш билан боғлиқ йўналиш (96-модда) ва ҳ.к. Юқоридаги моддаларда кўрсатилган экологик ҳуқуқбузарликлар учун тегишли жазо чоралари мазкур моддаларнинг санкция қисмида кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 23-моддасига асосан, маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этганлик учун қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилади:

1) жарима;

2) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш;

¹ Қаранг: «Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари мансабдор шахслари томонидан табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликни татбиқ этиш тўғрисида» йўриқнома. Т., 1998. 51-бет.

3) муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (ов қилиш, машина ҳайдаш ҳуқуқидан) маҳрум этиш;

4) маъмурий қамоққа олиш.

Ўзбекистон Республикаси Давлат санитария эпидемиология хизмати барча соҳаларда, жумладан экология тизимида санитария ва гигиена қоидаларига риоя қилишни назорат қилади. У қайси мулк шаклида бўлишидан қатъи назар, барча корхона, муассаса, ташкилот ҳамда фуқаролар республика ҳудудида санитария қоида ва талабларига риоя қилишлари лозим. Мазкур талаб Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги ва «Ветеринария тўғрисида» ги қонуниларда ўз ифодасини топган.

Жумладан, «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги қонуннинг 30-моддасига асосан, давлат бош санитария врачлари ва унинг муовини санитария қонун ва талабларини бузганлик учун, гигиена талабларига риоя этмаганлиги, ушбу масала бўйича тегишли кўрсатмаларни бажармаганлик учун тегишли маъмурий жазо чораларини белгилаши мумкин, яъни мансабдор шахсларга икки ойлик иш ҳақидан ошмаган миқдорда, бошқа фуқароларга эса, бир ойлик иш ҳақидан ошмаган миқдорда жарима солиши мумкин.

Хуллас, экологик ҳуқуқбузарликларга нисбатан маъмурий жавобгарликни қўллаш, экологик қонун ва талабларнинг тўла амалга ошишини, табиий объектларни қонун билан қўриқлашни, ушбу соҳада содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга ва унга қарши курашишга катта ёрдам беради.

5-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкий зарар оқибатида намоён бўлади.

Фуқаровий-ҳуқуқий (мулкий) жавобгарликка тортишдан мақсад, экология соҳасида содир этилаётган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган моддий ва маънавий (мулкий) зарарларни ўз вақтида қоплашдир. Етказилган зарар учун жавобгарликнинг умумий асослари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида ўз ифодасини топган.

Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш учун қуйидаги шартлар бўлиши керак:

- а) етказилган зарарнинг мавжудлиги;
- б) айбнинг бўлиши;

в) ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг қонунга (ҳуқуққа) хилофлиги;
г) зарар охириги зарурат ва зарурий мудофаа туфайли етказилган бўлса, ушбу ҳолатни ҳисобга олиб, суд томонидан жазо чорасини белгилаш.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос томони шундаки, субъектнинг экология соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида тўлаш ёки қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Шунинг учун ҳам экология ҳуқуқида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик давлатнинг экологик манфаатини, экологик талабларни, экологик қонунларни, субъектлар ёки мулк эгалари етказган экологик зарарни қоплаш ҳамда мазкур соҳадаги барча ҳуқуқий нормаларни бажаришига қаратилгандир. Ушбу талаб, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 48, 49 ва 51, 52-моддаларида батафсил ёритилган. Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қуйидаги ҳолларда намён бўлиши мумкин:

1) табиат бойликларидан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш талаблари ва қонунларини бузганлик оқибатида етказилган зарарни қоплаш, тўлаш, қайтариш. Ушбу ҳолатлар Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (86–88-м.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (25-м.), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (47–50-м), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун (117–118-м.)ларида батафсил кўрсатилган;

2) ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси давлат (умумхалқ) мулки бўлиб, ушбу объектлар олди-сотди, ҳада қилиш, гаровга қўйиш, айирбошлашга рухсат этилмайди.

Қилинаётган барча ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлмаслиги керак ва тузилган ҳар қандай битим Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа қонун талабларига мос келиши лозим (Фуқаролик кодекси, 113–128-м.);

3) табиат бойликларидан фойдаланишда экология тизимидаги субъектлар қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга, ўзлари етказган зарарни ҳам қоплашлари шарт. Масалан, корхона, муассаса, ташкилот чиқарган зарарли чиқитлари билан атмосфера ҳавосини ифлослантириши, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини бузиши мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида мажбуриятларни бажармаслик ва бузиш учун ҳам жавобгарлик кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 333-моддасига асосан, қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги ёки тўлиқ бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки

шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Қарздор мажбуриятни тўлиқ бажариш учун ўзига боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўрмаганлигини (жумладан, экология соҳасида ҳам) исботласа, у айбсиз деб топилади. Айбнинг йўқлиги мажбуриятни бузган шахс томонидан исботланади. Файриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик туфайли экология тизимига, шунингдек юридик шахсга, етказилган зарарни экологик зарар етказувчи тўлиқ ҳажмда қоплаши лозим.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномада, жабрланувчиларга зарарни тўлашдан ташқари, товон тўлаш мажбуриятлари ҳам белгилаб қўйилиши мумкин. Қонуний ҳаракатлар туфайли етказилган зарар қонунда назарда тутилган ҳолларда тўланиши лозим ва ҳоказо. Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик (жиноят)лар натижасида етказилган зарар асосан **икки шаклда** намоён бўлади.

1) иқтисодий-экологик зарар. Ушбу шаклда табиат захираларидан фойдаланувчи субъектларнинг мулки ҳамда даромадларига зарар етказилади.

2) экологик-ҳуқуқий зарар. Бундай зарарнинг хусусияти шундаки, ер-сувни ифлослантириш, ер ва бошқа табиат объектларини яроқсиз ҳолга келтириш, ўрмонларни қирқиш, атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва бошқа ҳолатларда намоён бўлади.

Шуниси эътиборлики, экология соҳасида томонлар шартнома мажбуриятларини бузганда ҳам фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қўлланиши мумкин.

Экология соҳасида шартнома тузиш фуқаровий-ҳуқуқий битимларнинг турларидан бири ҳисобланади, у икки ёки кўп томонлама бўлади. Шунинг учун ҳам шартнома экология соҳасида мажбуриятлар пайдо бўлишининг энг муҳим асосларидан биридир.

Бундай шартномалар **ёзма** ёки **оғзаки** шаклда тузилиши мумкин. Экология соҳасидаги халқаро шартнома мажбурияти билан боғлиқ масалалар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 53-моддасида ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа экологик қонунларида тартибга солинган.

6-§. Экологик ҳуқуқбузарлик учун жиноий жавобгарлик

Экологик ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жиноий жавобгарликни қўллаш ўз хусусиятига кўра бошқа юридик

жавобгарликларга нисбатан анча оғирроқдир. Бундай жавобгарликни қўллашдан мақсад – экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликка баҳо бериш, унинг олдини олиш, унга қарши курашиш.

Экология соҳасида жиноий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун жиноий ҳуқуқбузарлик (жиноят) содир этилиши асос бўлади. Ушбу соҳада жиноий-ҳуқуқий жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида кўрсатилган. Бундан ташқари бир қатор юридик адабиётларда¹ ҳам айрим хусусиятлари очиб берилган.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик (жиноят) деганда, табиат бойликларига, давлатнинг экологик сиёсати ва экологик бошқарув тизимига, экология соҳасида қабул қилинган норматив ҳужжат ва қонунларга, талабларга, инсон унинг яшаш муҳити, келажаги ва ҳаётига нисбатан қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинган ижтимоий хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликнинг элементи қуйидагилардан иборат: объект, субъект, объектив томони ва субъектив томони.

Экология соҳасида содир этилган жиноятларнинг ўзига хос белгилари, яъни **айбнинг мавжудлиги, ижтимоий хавфлилик даражаси, ҳуқуққа зидлиги** ва **жазога сазоворлиги** бошқа турдаги ҳуқуқбузарликларга нисбатан оғирроқ кўринишда бўлади ва Жиноят кодекси билан тартибга солинади.

Экология соҳасидаги жиноятларнинг **объекти** – табиат бойликлари, ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳамда инсон ҳаёти ва атроф-табиий муҳит.

Экология соҳасидаги жиноятларнинг **субъекти** – жисмоний ва юридик шахслар.

Объектив томони – субъектнинг амалдаги экологик қонунларни қўпол тарзда бузиши. Бу қуйидаги талабларни ўз ичига олади: а) мавжуд экологик қонунларни бузиш; б) табиат ва унинг бойликларига зарар етказиш ёки хавф туғдириш; в) субъектив томони тегишли ҳуқуқбузарлик содир этилиши ва ўзаро боғлиқлик.

¹ Қаранг: *Қадыров М.* Уголовное право Республики Узбекистан. Т., 1997. С. 227–251; *Қабулов Р.* Уголовная ответственность за нарушение санитарного законодательства или правил борьбы с эпидемиями. *Ҳуқуқ–Право–Law*. 2000. № 1. С. 67–68; *Экология ҳуқуқи*. Т., 2001. 101–112-б.

Субъектив томони – субъектнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида экологик жиноят содир этиши. Зеро, бунда айб, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги, ҳуқуққа хилофлиги ва жазога сазоворлик даражалари юқоридаги хатти-ҳаракатларни ўзида ифода этади.

Экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун жазо белгиланиши қуйидаги принципларга таянади:

а) юридик жавобгарликка тортишнинг ҳақиқат мезонига мослиги;

б) қилинган ижтимоий хатти-ҳаракат учун қонуний жазо белгилашнинг муқаррарлиги.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига биринчи марта экология соҳасидаги жиноятлар кўрсатилиб, «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар» деб номланди (XIV боб). Мазкур жиноятлар 12 турни ўз ичига олиб, ЖКнинг 193–204-моддаларида ўз аксини топган. Улар қуйидагилар: «Экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш» (193-м.); «Атроф-табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш» (194-м.); «Атроф-табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик» (196-м.); «Ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш» (197-м.); «Экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш» (198-м.); «Ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш» (199-м.); «Ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш» (200-м.); «Зарарли кимёвий моддалар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш» (201-м.); «Ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш» (202-м.); «Сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш» (203-м.); «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг тартибини бузиш» (204-м.) ҳолатларига бағишланган.

Юқорида кўрсатилган моддаларда ушбу жиноятларни содир этганлик учун жазо чоралари ҳам кўрстилган. Унга кўра, экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун айбдор шахс энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорида жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси ЖКда экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун жазо чоралари анча қучайтирилган.

Хуллас, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар (жиноятлар) учун жиноий жавобгарликнинг қўлланиши катта аҳамиятга эга бўлиб, у мазкур соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, унга қарши курашиш ва содир этилганлари учун одил жазо беришга қаратилган.

7-§. Ички ишлар органларининг экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш борасидаги вазифалари

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олишда барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қатори, ички ишлар органларининг ҳам фаолияти ва вазифаси анча кенгдир. Ички ишлар органларининг экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш билан боғлиқ барча кўрсатмалари Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг бир қатор буйруқлари ва низомларида кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоратини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги 1997 йил 15 май буйруғи экологик муаммоларни ҳал қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш борасида кўриқлаш бўлинмаларининг ҳамда санитария милициясининг олдида бир қатор вазифалар қўйди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги 1997 йил 17 январь буйруғи ҳам атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашишда ички ишлар органларининг аҳамиятини оширди. Унга асосан, санитария милицияси санитария-ветеринария органларига кўмаклашиши ва содир этилиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга ёрдам бериши аниқ кўрсатилган.

Хуллас, ички ишлар органлари мазкур жиноятларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш учун экологик-ҳуқуқий тарғибот ишларини олиб боришлари, фуқароларнинг экологик онги, маънавияти ва маданиятини оширишга кўмаклашишлари ҳамда ушбу ишни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлар билан ҳамкорликда олиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Экологик ҳуқуқбузарлик нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
2. Экологик ҳуқуқбузарлик учун юридик жавобгарлик ва унинг хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
3. Экологик ҳуқуқбузарликлар учун қандай жазо турлари қўлланилади?
4. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш йўлларини айтиб беринг.
5. Ички ишлар органларининг экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш фаолияти ҳақида маълумот беринг.

МАХСУС ҚИСМ

V БОБ

ЕРНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Ердан фойдаланишнинг тарихи ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Ер шундай сахийки, у ўз бағрида инсон учун зарур бўлган жами неъматларни яратишга қодир. Ерга меҳр билан муносабатда бўлинса, у ҳам ҳимматини аямайди. Ер – одамзотнинг ҳаёт манбаи. Барча озиқ-овқатлар, кийим-кечаклар, фойдали қазилмалар унинг маҳсулидир. Кўриниб турибдики, ернинг иқтисодий, ижтимоий аҳамияти жуда катта. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз ер ҳақида бир қанча мақоллар тўқигани бежиз эмас. «Ер – хазина, сув – олтин», «Ер тўқ – сен тўқ», «Ер тўйдирар – ўт кўйдирар», «Ер-сув – битмас кон», деган ҳикматлар шулар жумласидандир.

Инсон ибтидоий жамиятдаёқ табиат бойликларидан, ердан фойдалана бошлаган. Қулдорлик даврига келиб ундан йиртқичларча фойдаланиш кучайган, бир қанча жойларда инсон билан табиат ўртасидаги мувозанат бузилган. Натижада Юнонистон, Кичик Осиёда (Месопотамия, Эрон ва бошқа жойларда) ўрмонлар ўрнига чўллар, саҳролар пайдо бўлган.

Шу боис кўплаб давлатларда ерни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш чоралари кўрилди. Масалан, Австралиядаги қонунларга кўра, фермер (деҳқон)лар ердан унумли фойдаланиб, тупроқ эрозиясига қарши чора кўришга мажбур. Агар фермер буни бажармаса, унда ерларнинг муҳофазаси ва уларни эрозиядан сақлаш ишларини давлат бажаради ва бунинг учун кетган харажатларни фермердан ундириб олади.

Ҳиндистондаги қонунларга мувофиқ, тупроқ эрозиясига қарши чора кўрмаган деҳқоннинг ери мусодара этилиб, 10 йилдан кейингина қайтариб берилади. Кейинги 30 йил мобайнида Ҳиндистонда ерни сув ва шамол эрозиясидан асраш борасида бир қанча яхши ишлар амалга оширилди. Бу ерда «Ландшафт архитектураси контораси» ва «Тупроқ эрозияси билан кураш» жамиятлари тузилган.

Австралияда эса табиат муҳофазаси ишларини маблағ билан таъминлаш мақсадида Табиатни муҳофаза этувчи миллий фонд ташкил қилинган.

Инсоният учун катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган табиат бойликлари, жумладан ердан тўғри фойдаланиш, унинг ифлосланишига йўл қўймаслик тўғрисида бир қанча давлатлараро битимлар тузилган.

Бутун дунёда 13,4 млрд. гектар ер мавжуд. Шундан 1 млрд. 457 млн. гектарига (10,8 %) экин экилади, 2 млрд. 987 млн. гектар (22,3 %) ердан ўтлоқ ва яйлов сифатида фойдаланилади. Жаҳонда энг кўп ҳайдаладиган ерлар ўрмон ва дашт зоналарида бўлиб, АҚШ, Канада, Ҳиндистон, Хитой ва Бразилияда жойлашган. Жумладан, бизнинг республикамизда ҳам суғориладиган ерларда асосан пахта, ғалла экинлари ўстирилади.

Биз онгли мавжудотлармиз, шунинг учун ҳам бебаҳо бойлигимиз бўлган ердан оқилона фойдаланиш, уни эъзозлаш, ҳосилдорлигини ошириш ва экологик тадбирларни ўз вақтида бажаришимиз зарур ва шарт.

1963 йилда АҚШ президенти А. Линкольн Гомстедлар қонунини чиқарди. Натижада ер фермерларга (деҳқонларга) 67 гектардан бўлиб берилди. Бугун ҳам ер деҳқон қўлида.

1949 йилдаги Хитой инқилобидан кейин деҳқонларга 2–3 гектардан ер берилди. Бугун Хитой деҳқони 1 млрд. 100 млн.дан ортиқ аҳолини боқяпти. Маълумки, Япониянинг ер майдони Ўзбекистонникидан анча кичик. Лекин улар 30 млн.ли аҳолини бемалол боқиб келяпти. Бангладешнинг майдони республикамизникидан 4,5 марта кичик. Аҳолиси эса бизникидан 6 марта ортиқ, яъни 110 млн. Майдони Ўзбекистонникидан 4,5 марта кичик бўлган давлат шунча аҳолини боқяпти.

Агар масаланинг тарихий томонига эътибор берадиган бўлсак, республикамиз ҳудудида дастлабки обикор деҳқончилик ўчоқлари милоддан аввалги икки мингинчи йилларда мавжуд бўлган.

1925 йилнинг декабрида собиқ Ўзбекистон ССР Марказий ижроия қўмитасининг фавқулдда сессияси республиканинг ҳамма ерида ер-сув ислоҳоти ўтказиш тўғрисида декрет қабул қилди. Табиатни қўриқлаш борасидаги дастлабки комиссия 1956 йилда тузилди. 1961 йилда Табиатни муҳофаза қилиш жамияти ташкил этилди.

Собиқ КПСС Марказқўмининг 1988 йил 7 январда қабул қилган «Мамлакатда табиатни муҳофаза қилиш ишини тубдан қайта қуриш тўғрисидаги» қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида ҳам Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилди.

Республикада экологик вазият жиддий кескинлашганлигини ҳисобга олиб ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини такомиллаштириш, экологик қонунларга ва қоидаларга риоя қилишни кучайтириш, лойиҳа ечимлари, янги техника, технология ва материаллар экология талабларига жавоб беришини мустақил экспертиза қилишни таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишда маҳаллий Совет идоралари, илмий кучлар, меҳнат жамоалари, давлат ва жамоат ташкилотларининг куч-қайратларини яхшироқ уйғунлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Совети 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон ССР табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ҳуқуқий мақомини ўзгартириш ҳақида қарор қабул қилди, мазкур қарорда, жумладан шундай дейилади:

1. «Ўзбекистонда Табиатни муҳофаза қилиш давлат комитети бевосита Ўзбекистон Олий Советига бўйсундирилиб, унга табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш масалалари бўйича идоралардан устун турувчи бошқарув органи ваколатлари берилсин.

2. Белгилаб қўйилсинки, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат комитети ҳар қандай бошқарув идораларидан мустақил суратда ўз вазифаларини амалга оширади ва табиатни муҳофаза қилиб, табиий ресурсларни такрор ҳосил қилишнинг ҳолати ва уларни муҳофаза қилиш учун ҳамда бу соҳадаги ягона илмий-техникавий сиёсат учун Ўзбекистон Республикаси Олий Совети олдида жавобгар бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат комитетининг раиси Ўзбекистон Республикаси Олий Совети томондан тасдиқланади, комитет раисининг ўринбосарлари ва унинг ҳайъати аъзоларининг шахсий таркиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат комитети тақдимига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Совети томонидан тасдиқланади».

Таъкидлаш лозимки, табиатга кейинги 20–30 йил ичида катта зарар етказилди. Эндиликда экологик танглиқдан дарҳол қутулишнинг иложи йўқ. Республикада табиат бойликларини сақлаш, назорат қилиш, эъзозлаш мақсадида миллий табиат боғларини ташкил этмоғимиз лозим. Бу борада ижобий ишлар бошланган. 1991 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан 570 минг гектар ерда Угом-Чотқол Миллий табиат боғи (Бўстонлик тумани билан Паркент ва Оҳангарон туманларининг қисман тоғли ҳудудлари) ташкил этилди.

Кейинги пайтларда ер ҳуқуқининг мазмуни яна ҳам бойиди. Бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Бундан кўзланган мақсад фуқароларнинг турмуш шароитини яхшилашга ёрдам беришдир. Республикамизда ер ресурсларига алоҳида эътибор бериш ва фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжалигини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 1991 йил 11 январда чиқарилган «Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари ва қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини янада ривожлантиришга оид қўшимча тадбирлар тўғрисида»ги фармон катта аҳамиятга эгадир. Бу фармон асосан собиқ халқ депутатлари туман, қўрғон, қишлоқ ва овул Советлари, жамоа хўжаликлари ва давлат хўжаликлари раҳбарлари 1991 йилнинг сентябрь ойига қадар ажратиб бериладиган томорқа участкаларини расмийлаштириш, улардан оқилона фойдаланиш йўл-йўриқларини белгилаб берди.

Аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликларини кенгайтириш давом эттирилмоқда. Аммо бу ерларнинг ҳаммасини аҳолига бўлиб бериш керак, деган маънони билдирмайди, балки мавжуд ер майдонларидан оқилона фойдаланиш, уларни кўз қорачиғидек сақлаш ҳамда барча экологик талабларни бажаришни тақозо қилади.

Шундай экан, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир инсон ўз ҳаёт манбаи ва маконини, яъни она табиатни ва унумдор тупроқни, зилол сувни, мусаффо ҳавони, шифобахш ўсимликларни ўрганиши, уларни эъзозлаши, зарарли хусусиятларини билиб, уларга қарши кураш чораларини излаб топиши, бу борадаги ички ва ташқи омилларга қарши тинимсиз кураш олиб боришлари зарур.

Хуллас, мустақиллик ҳар биримизни касби коримиз, ҳалол меҳнатимиз билан бир ёқадан бош чиқариб, республикамиз табиатини, ер ва бошқа ресурсларни тежашга, улардан оқилона фойдаланишга, келажак авлодга қолдиришга ундайди.

Демак, ерни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш деганда – уни асраш, ундан оқилона фойдаланиш ва тупроқ унумдорлигини ошириш, муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тизими тушунилади.

Албатта, булар жумласига Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси, «Табиатни муҳофаза қилиш», «Ер кадастри» ҳамда ер ресурсларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга қаратилган бир қатор қонун, фармон, қарор ва бошқа қонун ости ҳуқуқий норматив ҳужжатлар кирди.

2-§. Ўзбекистон Республикасининг ер майдони,

уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг вазифалари ва принциплари

Табиат бойликлари орасида ер, ер ресурслари алоҳида хусусиятга эга бўлиб, ҳар қандай давлатнинг иқтисодий қудрати ер ресурслари билан чамбарчас боғлиқдир. Жумладан, мустақил Ўзбекистон халқининг ҳаёти, турмуш тарзи, фаолияти ва фаровонлигининг туб асоси ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга таянади. Шу сабабли уни муҳофаза қилиш ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44,9 млн. гектар бўлиб, қишлоқ хўжалик тармоғига ажратилган ерлар 28 млн. гектар (яъни бутун ҳудуднинг 62 %ни ташкил этади). Шундан 23 млн. гектари сахро ерларда жойлашган яйловлардир, 0,7 млн. гектари лалми ҳайдаладиган, 4,3 млн. гектари эса суғориладиган ерларни ташкил этиб, бу 15 % ҳудудни ўз ичига олади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 % ана шу тоифага кирадиган ерлардан олинади.

Ўзбекистон Республикасида ер билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ер кодекси ва ана шу қонунларга асосланиб чиқарилган бошқа қонун ва қонуности ҳужжатлари билан тартибга солинади. Бундай ҳужжатлар жумласига Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг тегишли қарор ҳамда буйруқлари киради.

Шунингдек, ер билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)», «Дехқон хўжалиги», «Фермер хўжалиги» тўғрисидаги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Фуқаролик кодекслари, Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекси, Солиқ кодекси ва бошқа қонунлар алоҳида аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалалар, сув, ўрмон, тоғ-конга тааллуқли муносабатлар, шунингдек ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш махсус қонунлар билан ҳам тартибга солинади.

Республикаميزдаги ер майдонини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишни таъминловчи асосий

манба Ер кодекси ҳисобланади. Шундай экан, мазкур кодексининг куйидаги хусусиятларини алоҳида таъкидлаш керак:

биринчидан, Ер кодекси Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг манбаи сифатида ердан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг асосини ташкил этади;

иккинчидан, у янги ижтимоий тузум, бозор муносабатларини мустаҳкамлаш учун янги ҳуқуқий замин тайёрлаб, қишлоқ хўжалигида аграр ислохотларни амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этади;

учинчидан, Ер кодекси иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётда содир бўлган ўзгаришларни ҳамда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотларнинг янада чуқурлашишида асосий ҳуқуқий манба ҳисобланади;

тўртинчидан, 1990 йил 20 июндаги Ўзбекистон Республикасининг «Ер тўғрисида»ги қонунидан туддан фарқ қилиб, ҳозирги шароитда ердан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган барча муаммоларни тўлиқроқ акс эттиради;

бешинчидан, Ер кодекси янги талаб ва бозор иқтисодиёти шароитида қабул қилинган «Фермер хўжалиги», «Дехқон хўжалиги» ва «Қишлоқ хўжалиги ширкати» тўғрисидаги қонунлар талабларини ҳамда «Ер кадастри тўғрисида»ги янги қонунни қўллаш, амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этиб, муҳим манба ҳисобланади;

олтинчидан, Ер кодексининг энг муҳим жиҳати – унинг барқарорлиги. Бунинг сабаби унинг нормалари, принциплари ва аҳамияти узоқ муддатни ҳисобга олиб қабул қилинганлигидадир.

Демак, Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан, ер умуммиллий бойлик, Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб ердан илмий асосланган ҳолда, оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва оширишни, табиий муҳитни асраш ва яхшилашни, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилик асосида ривожлантириш учун шароит яратишни, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ер муносабатларини тартибга солишдан, шунингдек, бу соҳада қонунийликни мустаҳкамлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг

конституциявий талаби ва асосий принциплари Ер кодексида ўз асосини топган.

Жумладан, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Ер кодексининг 2-моддасига биноан, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қуйидаги принципларга асосланади:

– энг муҳим табиий ресурс, фуқаролар ҳаётий фаолиятининг асоси бўлмиш ер фондини асраш, тупроқ сифатини яхшилаш ҳамда унумдорлигини ошириш;

– ердан оқилона, самарали ва белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш;

– қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерларни, энг аввало, суғориладиган ерларни алоҳида муҳофаза этишни, кенгайтириб боришни ҳамда улардан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш;

– қишлоқ хўжалиги ерларининг унумдорлигини ошириш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳамда муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишни давлат йўли билан ва бошқа тарзда қўллаб-қувватлаш;

– ерга ва атроф-табиий муҳитга зарар етказилишининг олдини олиш, экологик хавфсизликни таъминлаш;

– ерга эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш шаклларининг хилма-хиллиги, ер муносабатлари иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш ҳамда уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя этиш;

– ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш;

– ерларнинг ҳолати ҳақидаги ахборотнинг тўлиқ бўлишини ҳамда ундан эркин фойдаланишга йўл қўйилишини таъминлашга асосланади.

3-§. Ягона давлат ер фонди, унинг таркиби ва экологик-ҳуқуқий аҳамияти

Ўзбекистон Республикасининг ер ресурслари бой ва ўзига хос жиҳатга эга. Экология ҳуқуқида мамлакатимизнинг ер фонди тоифаларини ўрганиш ҳам катта аҳамият касб этади. Ягона давлат ер фонди тоифаларга бўлинишининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида кўрсатилган. Зеро, ер фондининг ҳуқуқий асоси мазкур қонуннинг 8–10-моддаларида аниқ акс этган. Жумладан, кодекснинг 8-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасида ер фонди ерлардан фойдаланишнинг асосий мақсадига кўра қуйидаги тоифаларга бўлинади:

1) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар – қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ёки ана шу мақсадга мўлжалланган

ерлар. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерлар, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, кўп йиллик мевали дов-дарахтлар ва тоқзорлар эгаллаган ерларга бўлинади;

2) *аҳоли пунктларининг* (шаҳар, посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг) *ерлари* – шаҳарлар ва посёлкалар, шунингдек қишлоқ аҳоли пунктлари доирасидаги ерлар;

3) *саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар* – кўрсатилган мақсадларда фойдаланиш учун юридик шахсларга берилган ерлар;

4) *табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар* – алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий даволаш омилларига эга бўлган шунингдек оммавий дам олиш ва туризм учун фойдаланиладиган ерлар;

5) *тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар* – тарихий маданий ёдгорликлар жойлашган ерлар;

6) *ўрмон фонди ерлари* – ўрмон билан қопланган, шунингдек ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар;

7) *сув фонди ерлари* – сув объектлари, сув хўжалиги иншоотлари эгаллаган ерлар ва сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги ерлар;

8) *захира ерлар*.

Ҳаётнинг ривожланиши ва амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, баъзи ҳолларда қонунда белгиланган ер тоифалари бошқасига ўтказилиши ҳам мумкин. Мазкур ҳолат амалдаги Ер кодексининг 9-моддаси талаблари асосида ҳамда талаб даражасида белгилаб қўйилган ҳуқуқий нормаларга тўла мос келиши лозим. Ерлардан фойдаланишнинг асосий **мақсади** – ерлардан ер кадастри ҳужжатларида акс эттириладиган аниқ мақсадларни кўзлаб фойдаланишнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартиби ва шартларидир.

Ерларни ер фондининг бир тоифасидан бошқасига ўтказиш улардан асосий фойдаланиш мақсади ўзгарган тақдирда амалга оширилади. Ерларни ер фонди тоифаларига бўлиш, бир тоифадан бошқасига ўтказиш ерга эгалик қилиш ва уни фойдаланишга бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар томонидан амалга оширилади.

Ер фондининг тоифаси ерни эгалик қилишга ва фойдаланишга бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар томонидан қабул қилинадиган ер участкаларини бериш тўғрисидаги қарорларда, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи гувоҳномаларда, шартномаларда, давлат ер кадастри

ҳужжатларида, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олиш ҳужжатларида кўрсатилади. Ерларни бир тоифадан бошқасига ўтказишнинг белгиланган тартибини бузиш бундай ўтказиш фактларини ғайриқонуний деб ва улар асосида тузилган ер участкаларига доир битимларни ҳақиқий эмас деб топишга, шунингдек ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олишни рад этишга асос бўла олади.

Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексига асосан, ер участкаси – ер фондининг қайд этилган чегарага, майдонга, жойлашиш манзилига, ҳуқуқий режимга ҳамда ер участкасига бўлган ҳуқуқларнинг давлат ер кадастрида ва давлат рўйхатига олиш ҳужжатларида акс эттириладиган бошқа хусусиятларига эга бўлган қисми. Ер участкасининг чегараси режаларда (чизмаларда) қайд этилади ва натурада (жойнинг ўзида) белгиланади. Ер участкасининг майдони натурада (жойнинг ўзида) чегара белгиланганидан кейин аниқланади. Ер участкаси бўлинадиган ва бўлинмайдиган бўлиши мумкин.

Ўзининг асосий фойдаланиш мақсадини ўзгартирмаган ва ёнғинга қарши, санитария, экологияга оид, шаҳарсозлик ҳамда бошқа мажбурий нормалар ва қоидаларни бузмаган ҳолда қисмларга бўлиш мумкин бўлган ва бу иш амалга оширилганидан кейин ҳосил бўлган қисмларнинг ҳар бири *мустақил ер участкаси* ҳисобланади. Фойдаланиш мақсадига кўра, мустақил ер участкаларига бўлиниши мумкин бўлмаган ер участкаси бўлинмайдиган ер участкаси ҳисобланади.

Юқоридаги ер фонди тоифаларининг ўз номи ва фойдаланиш хусусиятидан кўриниб турибдики, ҳар бир категория ер фонди тоифасининг ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий, экологик ва ижтимоий аҳамияти каттадир.

Хуллас, ҳар бир тоифадаги ер фондидан қонунда белгиланган тартибда, белгиланган мақсадда оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш зарур.

4-§. Ерга нисбатан мулк ҳуқуқи

Бозор иқтисодиёти шароитида ерга нисбатан мулкчилик ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ҳуқуқий аҳамиятга эга. Айниқса, иқтисодий тараққиётнинг амалга ошиши кўп жиҳатдан ерга нисбатан мулкчилик шаклига боғлиқ бўлади.

Ерга нисбатан давлат мулки ёхуд хусусий мулкчилик белгиланиши мумкин. Ҳозирги шароитда кўпчилик давлатларнинг ерга оид қонунларида ерга нисбатан давлат мулки билан бирга

хусусий мулкчилик ҳам белгиланган. Ўзбекистон Республикасида ҳам бу масалага катта эътибор берилган. Жумладан, Конституциянинг 55-моддасида «ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», деб кўрсатилган.

Ер ресурсларига нисбатан давлат мулки деганда, ер устидан ҳукмронликни, яъни уни тасарруф қилиш ҳуқуқини фақат давлат амалга оширишини тушуниш керак.

Давлат ернинг эгаси сифатида ер бойликлари устида бўладиган ҳамма муаммоларни ҳал этади, яъни фойдаланиш учун бериши, қайтариб олиши, ердан фойдаланиш мақсадларини белгилаши, ер тузиш ишларини амалга ошириши мумкин.

Ер халқ бойлиги деганда, ундан шу ҳудудда яшайдиган халқнинг манфаатини кўзлаб фойдаланиш, агар ер майдонларини бошқа давлатларга бериб юбориш, чегараларни ўзгартириш зарурати туғилса, буни халқнинг фикрини инobatга олиб ёки референдум ўтказиш орқали амалга ошириш тушунилади. Таъкидлаш жоизки, халқ ернинг бевосита эгаси эмас, яъни ер халқнинг мулки ҳисобланмайди. У бу ҳуқуқни маълум давлат органлари орқали амалга оширади. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида ҳам табиий ресурсларга, жумладан ерга нисбатан мулкчилик белгиланган.

Табиий ресурсларини фойдаланишга бериш, ҳамда уларни муҳофаза қилиш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади. Мазкур масала амалдаги Ер кодексининг 16-моддасида қуйидагича ифодаланган. «Ер давлат мулки – умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, у давлат томонидан муҳофаза этилади ҳамда олди-сотди қилинмайди, айирбошланмайди, ҳадя этилмайди, гаровга қўйилмайди, Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно».

Юридик шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, ерга доимий эгалик қилиш, ундан муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Жисмоний шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, мерос қилиб қолдириладиган ерга умрбод эгалик қилиш, ундан доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосларида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқлари қуйидагича белгиланган:

– юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари улар жойлашган ер участкалари билан бирга хусусийлаштирилганда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вужудга келади;

– дипломатия ваколатхоналари ва уларга тенглаштирилган, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган халқаро ташкилотларнинг ер участкаларига мулк ҳуқуқи уларга ўзлари ваколатхона биноси сифатида фойдаланаётган иморат ёки иморатнинг қисмлари, шу жумладан ваколатхона бошлиғининг қароргоҳи улар жойлашган ер участкалари билан бирга, шунингдек мазкур ваколатхоналарнинг иморатларини қуриш учун ер участкалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади;

– чет эллик юридик ва жисмоний шахсларнинг – дипломатия корпуси ходимларининг, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган матбуот вакилларининг, фирмалар, компаниялар ва халқаро ташкилотлар доимий ваколатхоналари ходимларининг, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарда доимий асосда ишловчи шахсларнинг, шунингдек республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи уларга уй-жой бинолари шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади (18-модда).

Шунингдек, амалдаги ер қонунчилигида мерос қилиб қолдириладиган ер участкаларига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам кўрсатилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари:

– деҳқон хўжалиги юритиш учун;
– яққа тартибда уй-жой қуриш ва уй-жойни ободонлаштириш учун;

– жамоа боғдорчилиги ва узумчилиги юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга ер участкаси олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам берилиши мумкин. Фуқароларнинг мерос қилиб қолдириладиган ер участкаларига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш

ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати билан тасдиқланади. Мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатининг шакли, уни рўйхатга олиш ва бундай ҳужжатни бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

5-§. Ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви

Ҳозирги шароитда республикамызда урбанизация, яъни шаҳарларнинг ўсиши ва ривожланиши жадал рўй бермоқда. Баъзи жойларда шаҳарсозлик ва саноат қурилиши табиий шароит хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олмаган ҳолда олиб борилаётганлиги сабабли, табиий шароит инсон ҳаёти учун зарур бўлган талабларга тўлиқ жавоб беролмай қолди. Шунинг учун ҳам республикамызда саноатнинг ҳар қандай тармоғини жойлаштириш ва ривожлантиришда инсоннинг ҳаёт шароити (экологик шароит) мувозанатини бузмаслик учун саноат тармоқларининг атроф муҳитга бўлган таъсирини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш ҳамда тегишли тадбирларни амалга ошириш лозим. Ана шу мақсадда ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини олиб бориш катта аҳамиятга эга.

Амалдаги Ер кодексининг 4-моддасига асосан, ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари кўрсатилган. Ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига киради:

– ердан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

– Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ ер муносабатларини тартибга солиш тўғрисида норматив ҳужжатлар қабул қилиш;

– тупроқ унумдорлигини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги бошқа тадбирлар билан яхлит тарзда ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш юзасидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан биргаликда давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш;

– қишлоқ хўжалигининг табиий мослашуви жиҳатидан ерни районлаштириш, ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– давлат мулкидаги ерни тасарруф этиш;

– ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда вазирликлар ҳамда идораларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек ерни ижарага олиш ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда (Ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ) бекор қилиш;

– ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил этиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Шунингдек, амалдаги ер қонунчилигида (Ер кодекси, 5-модда) ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида вилоятлар, Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари ҳам аниқ ўз ифодасини топган.

Ер кодексига асосан, уларнинг ваколатлари қуйидагилардан иборат:

– тупроқ унумдорлигини ошириш, ердан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш бўйича ҳудудий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– ер ресурсларидан белгиланган мақсадда, оқилона ва самарали фойдаланиш, ерни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– юридик шахсларга қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари ҳамда бошқа давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш;

– ўлчамидан қатъи назар, барча ерларни олиб қўйиш (алоҳида қимматга эга бўлган унумдор суғориладиган ерлар, алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар эгаллаган ерлар, шаҳар атрофи ерлари ва шаҳарларнинг яшил зоналари, илмий-тадқиқот муассасалари ва ўқув юртларининг тажриба майдонлари, ўрмон ўсимликлари билан қопланган ерлар бундан мустасно);

– дипломатия ваколатхоналари ҳамда уларга тенглаштирилган, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган халқаро ташкилотларга мазкур ваколатхоналарнинг биноларини, шу жумладан ваколатхона бошлиғи қароргоҳини қуриш учун ер участкаларини мулк этиб реализация қилиш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек ерни ижарага олиш ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда (Ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ) бекор қилиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида вилоятлар, Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Ер кодексининг 6-моддасига биноан, ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида туманлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари куйидагилардан иборат:

– тупроқ унумдорлигини ошириш, ердан оқилона ва самарали фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

– ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– фуқароларга, юридик шахсларга эгалик қилиш, фойдаланиш ва ижарага ер бериш, шунингдек, тубдан яхшилаш ишлари амалга оширилган суғориладиган ерлар, пичанзорлар ва яйловлардан ташқари ерларни, ўрмон ўсимликлари билан қопланган ерлардан ташқари ўрмон фонди ерларини, санъат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун мўлжалланган ерларни, сув фонди ерларини олиб қўйиш – ҳар бир ер эгасига ва ердан фойдаланувчига ўн гектаргача ўлчамда;

– фуқароларга фермер хўжалиги юритиш учун ерни ижарага бериш;

– фуқароларга, юридик шахсларга захира ерлардан ер участкасининг ўлчамидан қатъи назар, эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш;

– ерни савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари билан биргаликда юридик ва жисмоний шахсларга мулк этиб реализация қилиш;

– ерга мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини ким ошди савдоси асосида фуқароларга сотиш;

– ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– ерга бўлган ҳуқуқларни, ерни ижарага бериш шартномаларини, шунингдек, сервитутлар тўғрисидаги келишувларни давлат рўйхатига олиш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек, ерни ижарага олиш ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда (Ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ) бекор қилиш;

– қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ташкил этилган, қайта ташкил этилган ва тугатилган ҳолларда, уларнинг ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиши масалаларини ҳал этиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Шунингдек, Ер кодексига шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам етарли асосда кўрсатилган. Зеро, Ер

кодексининг 7-моддасига асосан, ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига киради:

- ердан оқилона ва самарали фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

- ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

- ер участкасининг ўлчамидан қатъи назар, шаҳар чегараси доирасида эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш, шунингдек, ерни олиб қўйиш. Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари муассасалари ва ташкилотларининг ерлари бундан мустасно;

- ерни савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари билан биргаликда юридик ва жисмоний шахсларга мулк сифатида сотиш;

- ерга мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини ким ошди савдоси асосида фуқароларга сотиш;

- ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

- ерга бўлган ҳуқуқларни, ерни ижарага бериш шартномаларини, шунингдек, сервитутлар тўғрисидаги келишувларни давлат рўйхатига олиш;

- ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек, ерни ижарага олиш ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда (ушбу кодекснинг 36-моддасига мувофиқ) бекор қилиш;

- ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маъмурий-худудий бирликларнинг чегараларини жойнинг ўзида белгилашга доир материаллар, шунингдек истиқболга мўлжалланган ҳамда лойиҳалаш олдидан ер тузиш ишларига доир бошқа материаллар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Хўжаликлараро ва хўжалик ичидаги ер тузиш лойиҳалари қишлоқ хўжалиги ҳамда ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари мол-мулкнинг мулкдорлари ёки улар ваколат берган органлар томонидан кўриб чиқилади ва қабул қилинади, шунингдек манфаатдор ташкилотлар билан келишилади. Хўжаликлараро ер тузиш лойиҳалари вилоят ҳокими томонидан тасдиқланади. Юридик ва жисмоний шахсларга ер ажратиб бериш лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари томонидан тасдиқланади.

Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг ички хўжалик ер тузиш лойиҳалари туман ҳокими томонидан тасдиқланади. Ер тузиш лойиҳаларига ўзгартишлар ушбу лойиҳаларни тасдиқлаган органларнинг рухсати билан киритилади.

Ер тузишни ер тузиш хизмати органлари давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширади. Қишлоқ хўжалик экинзорларини жойлаштириш, ерларни яхшилаш ва муҳофаза қилиш, эрозияга қарши ва мелиорация тадбирларини амалга ошириш борасидаги ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш юридик ва жисмоний шахсларнинг талабларига мувофиқ улар ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш устидан давлат бошқарувини ҳамда назоратини олиб боришда ер мониторинги катта аҳамията эга. Ер кодексининг 14-моддасига асосан, ер мониторинги ер таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш учун ер фондининг ҳолатини кузатиб туриш тизимидан иборат. Давлат ер кадастри юритишни, ердан фойдаланишни, ер тузишни, ер фондидан белгиланган мақсадда ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини амалга оширишни, ерларни муҳофаза қилишни ахборот билан таъминлаш ер мониторинги асосида амалга оширилади. Ер мониторингини ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ердан фойдаланиш ва муҳофаза этишни бошқаришда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг алоҳида ўрни мавжуд. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, давлат назоратини олиб бориш, табиатни муҳофаза этиш тўғрисидаги қонунларга риоя қилиш, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари бажарилишини назорат қилиш ва бошқа вазифаларни амалга оширади. Шуниси эътиборга сазоворки, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан чиқарилган буйруқлар, кўрсатмалар жойлардаги ташкилотлар учун бажарилиши мажбурийдир.

Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси алоҳида ўрин тутаети. Маълумки, ер фонди таркибига ўрмон фонди ерлари ҳам киритилган бўлиб, бу ерларни бошқариш Ер ресурслари давлат қўмитаси зиммасига юклатилган.

Шуни айтиш керакки, ер бойликларидан оқилона ва самарали, давлат ва халқ манфаатларига тўла жавоб берадиган тарзда фойдаланиш жуда мураккаб вазифа. Бу вазифа аниқ ва изчил бажарилишни талаб этади. Шу пайтгача ер ресурсларини тасаруф этиш халқ депутатлари Кенгашири, ҳокимликлар томонидан, улардан фойдаланишни бошқаришнинг ташкилий масалалари эса Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг тегишли бўлинмалари томонидан амалга ошириб келинди. Ушбу давлат органларининг зиммасига ердан фойдаланишни амалга оширишдан бошқа вазифалар ҳам юклатилган бўлиб, улар ердан фойдаланишда ташкилий-бошқарув ишлари билан бевосита шуғулланмайдилар. Бу эса ердан фойдаланишда кўзланган мақсадларга эришишга олиб келмайди. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, бозор иқтисодиёти талаблари ҳар бир гектар ердан табиий-иқлимий шароити, ҳосилдорлик даражаси, давлат ва жамоат манфаатларидан келиб чиқиб, илмий асосда аниқ мақсад билан оқилона фойдаланишни тақозо этади. Шу мақсадда, 1998 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат кўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони эълон қилинди. Фармонга кўра, Ер ресурслари давлат кўмитаси зиммасига Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси қоидаларини амалга ошириш, ерга оид муносабатлар соҳасида ягона давлат сиёсатини юритиш, ер ресурсларини бошқариш тизимини такомиллаштириш ва ер фондларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш вазифалари юклатилган.

Шу билан бирга, Ер ресурслари давлат кўмитасининг асосий вазифалари этиб: ер қонунчилигига риоя этишни назорат қилиш, ердан фойдаланишни яхшилаш, тупроқ унумдорлигини ошириш, ер тузишни ташкил этиш, ер ресурсларига бериладиган баҳони ҳисобга олишни такомиллаштириш, ер фондининг ҳолатини кузатиб бориш, тупроқдаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларни баҳолаш, ерга салбий таъсир ўтказиш жараёнлари оқибатларининг олдини олиш ва бартараф қилиш мақсадида ерлар мониторингини амалга ошириш, давлат ер кадастрини ташкил этиш ва юритиш, ерга бўлган ҳуқуқни руйхатга олиш, давлат ҳокимияти органлари, юридик ва жисмоний шахсларни ерларнинг табиий, хўжалик ва ҳуқуқий ҳолати, уларнинг тоифалари, сифат хусусиятлари, ер участкаларининг қаерда жойлашганлигини ва ҳажмини, уларнинг ер эгалари, ердан фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши тўғрисида маълумотлар ва ҳужжатлар билан таъминлаш, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил қилиш ва амалга ошириш, ер қонунлари бузилишини бартараф этиш ва

айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўриш кабилар белгиланди.

Ер ресурслари давлат кўмитаси ерга оид муносабатларни тартибга солиш, ер тузиш, ер мониторингини амалга ошириш, давлат ер кадастрини юритиш ҳамда ерлардан фойдаланишни назорат қилиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини амалга оширувчи орган ҳисобланиб, Вазирлар Маҳкамаси олдида ҳисобот беради. Ер ресурслари давлат кўмиталари бўлинмалари вилоятлар ва Қарақалпоғистон Республикасидаги ер ресурслари давлат кўмитасига бўйсундилар ҳамда Қарақалпоғистон Республика Вазирлар Кенгашига ва вилоят ҳокимларига ҳисобот берадилар.

6-§. Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш устидан назорат олиб бориш тартиби

Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш устидан назорат олиб бориш ер ресурсларидан оқилona фойдаланишга, ер тўғрисидаги қонунларга риоя қилишга ва ер соҳасидаги айрим ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга ёрдам беради.

Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш масаласи Ер кодексининг 84-моддасида батафсил кўрсатилган. Унга кўра, ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари, посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Табиатни муҳофаза қилиш жамиятлари, илмий жамиятлар ва бошқа жамоат бирлашмалари фуқароларнинг ердан фойдаланишлари ҳамда уни муҳофаза қилишлари устидан назоратни амалга оширишда давлат органларига ва посёлка, қишлоқ, овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига кўмаклашадилар. Ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширишнинг асосий вазифалари юридик ва жисмоний шахслар, давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишларини таъминлашдан иборатдир. Шунингдек, ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ўз ваколатлари доирасида қуйидаги ҳуқуқларга эга бўладилар:

– ердан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш масалалари юзасидан текширувлар ўтказиш, мазкур масалалар бўйича барча зарур ҳужжатларни ва материалларни олиш, тупроқнинг кадастр маълумотларига мослигини аниқлаш мақсадида тупроқни текшириш;

– ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг сабаблари ва бунга олиб келган шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шарт бўлган кўрсатмалар (ёзма буйруқлар) бериш;

– айбдор мансабдор шахслар ва фуқароларни маъмурий жавобгарликка тортиш, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилиши туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича даъволар тақдим этиш, айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш учун тегишли корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига тақдимномалар юбориш;

– ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун ер участкаларини олиб қўйиш, шу жумладан ерларни ижарага бериш шартномаларини муддатидан олдин бекор қилиш ҳақидаги, шунингдек ердан фойдаланишни чеклаш ва тўхтатиб қўйишга доир материалларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ҳамда посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига тақдим этиш;

– ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш масалалари бўйича юридик ва жисмоний шахслардан зарур ахборотлар олиш, мазкур масалалар юзасидан давлат органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш;

– ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб бориш ишларида қатнашиш учун мутахассисларни белгиланган тартибда жалб қилиш.

Ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ва мансабдор шахслар:

– ердан белгиланган мақсадда фойдаланилишини, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар томонидан ерларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини белгиланган тартибда текширишлари;

– йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш ҳамда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш юзасидан ўз вақтида чора кўришлари;

– ердан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ тадбирлар юзасидан ўз ваколатлари доирасида кўрсатмалар беришлари шарт.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш борасидаги фаолияти бир йилда бир марта текширилиши мумкин. Агар орган ердан оқилона фойдаланмаслик ва уни муҳофаза қилмаслик сабабларини бартараф этиш юзасидан кўрсатмалар берган бўлса, у белгиланган муддатда мазкур тадбирларни текширишга ҳақлидир.

Ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширувчи органлар ва мансабдор шахслар ўз фаолиятларининг тўғри ташкил этилиши ва амалга оширилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар (Ер кодексининг 85-моддаси).

7-§. Ердан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари

Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва муддатли (вақтинча) эгалик қилишга ҳамда улардан доимий ва муддатли (вақтинча) фойдаланишга берилиши мумкин.

Ер участкалари корхона, муассаса ва ташкилотларга қишлоқ ва ўрмон хўжалиги юритиш учун, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса бошқа мақсадлар учун ҳам доимий эгалик қилишга берилади. Доимий ёки муддатли (вақтинча) фойдаланиш учун ер участкалари:

- Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига;
- саноат, транспорт ҳамда бошқа ноқишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига;
- чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга, халқаро бирлашмалар ва ташкилотларга;
- ажнабий юридик ва жисмоний шахсларга берилади.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ер участкалари фойдаланиш учун бошқа ташкилотлар ва шахсларга ҳам берилади.

Ерга доимий эгалик қилиш ҳуқуқи ердан доимий фойдаланиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати билан тасдиқланади. Давлат ҳужжатларининг шакллари, уларни рўйхатга олиш ва бундай ҳужжатларни бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Ердан муддатли фойдаланиш қисқа муддатли – уч йилгача ва узоқ муддатли – уч йилдан ўн йилгача бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш зарурати тақозо этганда, бу муддатлар тегишлича қисқа муддатли ёки узоқ муддатли вақтинча фойдаланиш муддатларидан ортиқ бўлмаган даврга узайтирилиши мумкин. Ердан вақтинча фойдаланиш

муддатларини узайтириш ерни берган орган томонидан амалга оширилади.

Яйлов чорвачилиги ташкил этиш учун ер участкалари қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига йигирма беш йилгача муддатга берилиши мумкин. Мазкур ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 20-моддасида ўз ифодасини топган. Таъкидлаш жоизки, ерни эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг ҳуқуқий ҳолати амалдаги ер қонунчилигига асосан қуйидагича кўрсатилган:

– ерни эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) ер ажратиш тариқасида амалга оширилади.

– ер участкалари ажратиб бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

– эгаликдаги ёки фойдаланишдаги ер участкасини бошқа шахсларга бериш (реализация қилиш) фақат шу участка белгиланган тартибда олиб қўйилганидан кейин амалга оширилади.

– саноат корхоналари, темир йўллар ва автомобиль йўллари, алоқа ва электр узатиш линиялари, магистрал қувурлар қуриш учун, шунингдек қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган бошқа эҳтиёжлар учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ёки қишлоқ хўжалигининг сифати ёмон ерлари берилади (реализация қилинади). Ўрмон фондига қарашли ерлардан мазкур мақсадлар учун ер участкалари бериш (реализация қилиш) асосан ўрмон билан қопланган майдонлар ёки бута ва арзон дов-дарахтлар билан қопланган майдонлар ҳисобидан амалга оширилади.

Ер тузиш хизмати органлари берилган (реализация қилинган) ер участкасининг чегараларини натурада (жойнинг ўзида) белгилагунарига ва ерга эгалик қилиш ёки ундан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган ҳужжатлар берилгунига қадар ана шу ер участкасига эгалик қилиш ва ундан фойдаланишга киришиш тақиқланади. Ер участкаларини эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади (Ер кодекси, 23-модда). Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ерга бўлган ҳуқуқ вужудга келиши билан улар тегишли тасдиқловчи юридик ҳужжат билан асослантирилиши керак. Юридик ва жисмоний шахсларнинг ерга бўлган ҳуқуқи жойнинг ўзида чегаралар белгиланганидан, ер участкаларининг режалари (чизмалари) ва тавсифлари тузилиб, ерга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар давлат рўйхатига олинганидан кейин

вужудга келади. Ер участкасига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлар қуйидагилар:

– ер участкасига доимий эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати;

– ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати;

– мерос қилиб қолдириладиган ерга умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати;

– ерга бўлган мулк ҳуқуқини берувчи давлат ордери, ер участкаси ижараси шартномаси ёки ердан муддатли фойдаланиш шартномаси ерга бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлардир. Бу ҳужжатларда ер қайси ҳуқуққа асосан берилаётганлиги, ердан фойдаланишнинг белгиланган мақсади, уни ўзлаштириш муддатлари, ер участкасини сақлаш вазифалари ва сервитутлар кўрсатилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, қонунга асосан, ерни эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага бериш (реализация қилиш) масалаларини кўриб чиқиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳузурида ҳокимлар бошчилигидаги доимий ишлайдиган комиссиялар тузилиб, улар таркибига давлат кадастри ва ер тузиш хизмати, табиатни муҳофаза қилиш, архитектура, санитария-эпидемиология хизмати органлари, фуқаролар йиғинларининг вакиллари ва бошқа шахслар киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 36-моддасига биноан, ерга бўлган ҳуқуқларнинг бекор қилиниш ҳоллари ҳам аниқ ўз ифодасини топган. Унга асосан, бутун ер участкасига ёки унинг бир қисмига эгалик қилиш ҳуқуқи ёхуд ундан доимий ёки муддатли фойдаланиш ҳуқуқи, шунингдек ерни ижарага олиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

1) ер участкасидан ихтиёрий воз кечилганда;

2) ер участкасининг берилган муддати тугаганда;

3) юридик шахс тугатилганда;

4) ерни ижарага олиш шартномаси бекор қилинганда ёки бекор бўлганда;

5) хизматда фойдаланиш учун чек ер бериб қўйишга асос бўлган меҳнатга оид муносабатлар бекор бўлганда, агар қонун ҳужжатларида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса;

6) ердан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдаланилганида;

7) ердан оқилона фойдаланилмаганда, яъни қишлоқ ҳўжалигига мўлжалланган ерлар учун ҳосилдорлик даражаси уч йил мобайнида нормативдан (кадастр баҳосига кўра) паст бўлганда;

8) ердан тупроқ унумдорлиги пасайишига, унинг кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланишига, экологик вазиятнинг ёмонлашувига олиб келадиган усуллар билан фойдаланилган тақдирда;

9) қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда ер солиғи, шунингдек ижарага олиш шартномасида белгиланган муддатларда ижара ҳақи мунтазам тўланмаганда;

10) қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ердан бир йил мобайнида ва қишлоқ хўжалиги соҳасига тааллуқли бўлмаган эҳтиёжлар учун бериб қўйилган ердан икки йил мобайнида фойдаланилмаганида;

11) мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи ордер ким ошди савдоси асосида сотиб олинганидан кейин ер участкасидан икки йил мобайнида фойдаланилмаганида, ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи гаровда бўлган тақдирда эса, гаров шартномаси муддати мобайнида фойдаланилмаётган ер участкалари аввалги эгаларидан улар тўлаган қиймати қопланган ҳолда олиб қўйилади;

12) ер участкаси Ер кодексида назарда тутилган тартибда олиб қўйилганида.

Қонун ҳужжатларида ерга эгалик қилиш ҳуқуқи, ердан доимий фойдаланиш ҳуқуқи ва ерни ижарага олиш ҳуқуқини бекор қилишнинг бошқа ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ерга бўлган мулк ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

1) савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа бинолар ёки биноларнинг бир қисми шу бинолар жойлашган ер участкаси билан бирга сотилганда;

2) давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа бинолар ёки биноларнинг бир қисми улар жойлашган ер участкаси билан биргаликда қайта сотиб олинганда;

3) қонунда белгиланган ҳолларда савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари, шунингдек уй-жой бинолари ва бошқа иморатлар ёки иморатларнинг бир қисми улар жойлашган ер участкаси билан бирга мусодара этилганда.

Ер кодекси 36-моддасининг биринчи қисми 1–11-бандлари ва учинчи қисми 2-бандида кўрсатилган ҳолларда ерга эгалик қилиш ҳуқуқини ёки ердан доимий ёхуд муддатли фойдаланиш ҳуқуқини, шунингдек ерни ижарага олиш ҳуқуқини ва ерга бўлган мулк ҳуқуқини бекор қилиш ер тузиш хизмати органларининг ёки ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи органларнинг тақдимномасига

мувофиқ ҳуқуқлар бекор қилинишининг асослари тўғрисидаги тасдиқловчи ҳужжатлар бўйича тегишли туман, шаҳар, вилоят ҳокимларининг қарорлари ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан амалга оширилади.

Ерга эгалик қилиш ҳуқуқини, ердан доимий ёки муддатли фойдаланиш ҳуқуқини, шунингдек ерни ижарага олиш ҳуқуқини ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини бекор қилиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ва мазкур мансабдор шахсларнинг қарорларига рози бўлмаган юридик ва жисмоний шахслар судга шикоят қилишлари мумкин.

Ерга эгалик қилиш ва ердан доимий ёки муддатли фойдаланиш ҳуқуқини, шунингдек ерни ижарага олиш ҳамда ерга бўлган мулк ҳуқуқини бекор қилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Ерга эгалик қилувчи, фойдаланувчи, ижарачи ҳамда мулкдори ерга бўлган ҳуқуқлардан воз кечишдан яққол далолат берувчи хатти-ҳаракатлар (чет элга жўнаб кетганлик, ер участкасидан белгиланганидан кўпроқ муддат давомида фойдаланмаслик) содир этган тақдирда, бу ер участкаси қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда эгасиз мол-мулк тариқасида ҳисобга олинади.

Ерга бўлган ҳуқуқлардан воз кечиш мазкур ерга эгалик қилувчи, фойдаланувчи, ижарачи ҳамда мулкдори мажбуриятларининг, ер участкаси бошқа шахсга берилгунга қадар, бироқ воз кечилган пайтдан ёки эгасиз мол-мулк тариқасида давлат рўйхатига олинган кундан эътиборан узоғи билан бир йил мобайнида, бекор қилинишига сабаб бўлмайди.

8-§. Ерга эгалик қилувчилар ва фойдаланувчилар, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ер эгаси, ижарачи ва ердан фойдаланувчилар ундан оқилона фойдаланишлари, муҳофаза қилишлари ҳамда ердан фойдаланиш билан боғлиқ барча экологик талабларга риоя қилишлари лозим. Ушбу масала Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 39–42-моддаларида ўз аксини топган. Мазкур қонуннинг 39-моддасига асосан, ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер мулкдори қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- 1) ердан фойдаланиш мақсадида хўжалик юритиш;
- 2) қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари ҳамда дов-дарахтларга, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти ва уни реализация қилишдан олинган даромадга эга бўлиш;

3) ер участкасидаги мавжуд фойдали қазилмалар, ўрмон, сув объектларидан хўжалик эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда фойдаланиш, шунингдек ернинг бошқа фойдали хоссаларини ишга солиш;

4) ерни суғориш ва захини қочириш, агротехника ва бошқа мелиорация ишлари ўтказиш;

5) қишлоқ хўжалик экинларини, дов-дарахтларни суғориш ҳамда бошқа мақсадлар учун суғориш манбаларидан лимитга мувофиқ сув олиш;

6) белгиланган тартибда уй-жой бинолари, ишлаб чиқариш, маданий-маиший ҳамда бошқа иморатлар ва иншоотларни барпо этиш, ердан фойдаланиш мақсади ва лойиҳа ҳужжатларига мувофиқ уларни қайта қуриш ва бузиб ташлаш (Ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар бу ишларни ер эгалари билан келишиб амалга оширишга ҳақли);

7) ер олиб қўйилган тақдирда унга етказилган зарарнинг (шу жумладан бой берилган фойданинг) қопланишини ёки ердан ихтиёрий равишда воз кечилганида сарфланган харажатларнинг тўланишини талаб қилиш;

8) ер участкасини ёки унинг бир қисмини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вақтинча фойдаланишга ва ички хўжалик ижарасига бериш.

Ер эгаси бўлган фуқаро мерос қилиб қолдирладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ким ошди савдоси асосида олинган шундай ҳуқуқни деҳқон хўжалиги юритиш, яқка тартибда уй-жой қуриш мақсадида кредитлар олиш учун гаровга қўйиши мумкин. Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдори қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бу эса ҳар бир ердан фойдаланувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларига оғишмай амал қилишини талаб этади. Э. Делакруа айтганидек, кичкина бўлса ҳам ҳар куни қандайдир бурчни адо этиш – ажойиб иш. Бу бурч ўз вақтида ердан фойдаланувчиларнинг барча бойликлар қатори, ер ресурсларига ҳам оқилона муносабатда бўлишида намоён бўлади. Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдори куйидагиларни бажариши шарт:

1) ердан белгиланган мақсадга мувофиқ оқилона фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришнинг табиатни муҳофаза қилувчи технологияларини қўллаш, ўз хўжалик фаолиятида ҳудудда экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

2) ишлаб турган ирригация ва мелиорация тармоқлари, муҳандислик коммуникацияларини соз ҳолатда сақлаб туриш;

3) ерларни муҳофаза қилишга оид, Ер кодексининг 79-моддасида назарда тутилган туркум тадбирларни амалга ошириш;

4) ер солиғини ёки ер учун ижара ҳақини ўз вақтида тўлаш;

5) бошқа ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг ҳуқуқларини бузмаслик;

6) фойдали қазилма конларини ишлатиш, қурилиш ва бошқа ишларни амалга ошириш учун берилган қишлоқ хўжалик ерлари ва ўрмонзорларини уларга эҳтиёж қолмагандан кейин ўз ҳисобидан қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ёки балиқ хўжалигида фойдаланиш учун яроқли ҳолатга, мазкур ишлар бошқа ерларда амалга оширилган ҳолларда эса, белгиланган мақсадда фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтириш;

7) фойдали қазилма конларини ишлатиш чоғида, шунингдек бошқа ишларни амалга ошириш пайтида ўзларига эгалик қилишга ва фойдаланишга ҳамда мулк этиб берилган (реализация қилинган) ер участкалари ҳудудидан ташқаридаги қишлоқ хўжалик экинзорлари, ўрмондан ташқаридаги қишлоқ хўжалик экинзорлари, ўрмонзорлар ва бошқа ерларга салбий таъсир кўрсатишнинг олдини олиш ёки уни мумкин қадар чеклаш чоратадбирларини амалга ошириш;

8) маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ердан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган маълумотларни ўз вақтида тақдим этиш;

9) бошқа ер эгаларига, ердан фойдаланувчиларга, ер участкаларининг ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарарни белгиланган тартибда қоплаш. Қонун ҳужжатларига мувофиқ, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкаларининг ижарачилари ва мулкдорлари бошқа мажбуриятларга ҳам эга бўлишлари мумкин (Ер кодекси, 40-модда). Ўзбекистон ва Қорақолпоғистон Республикаси қонунларига мувофиқ ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар бошқа ҳуқуқ ва бурчларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Давлат, хўжалик ва бошқа идоралар ҳамда ташкилотларнинг ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар фаолиятига аралашishi тақиқланади, қонунлар бузилган ҳоллар бундан мустасно. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг бузилган ҳуқуқлари Ўзбекистон ва Қорақолпоғистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган тартибда тикланади.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари фақат Ўзбекистон ва Қорақолпоғистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган ҳоллардагина табиатни ҳамда инженерлик коммуникацияларини муҳофаза қилиш ва бошқа ер эгалари,

ердан фойдаланувчилар, ижарачиларнинг манфаатларини, шунингдек фуқароларнинг хавфсизлигини кўзлабгина чекланиши мумкин. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини бузиш орқали етказилган зарар тўлиқ ҳажмда қопланиши керак. Зарарни қоплаш тўғрисидаги низоларни – агар томонларнинг бири фуқаро, ширкат ёки бошқа кооператив корхона ва жамоат корхонаси, муассаса ва ташкилот бўлса – суд кўриб чиқади, давлат корхоналари, муассасалар ва ташкилотлари ўртасидаги низоларни эса – давлат хўжалик суди идоралари кўриб чиқади.

Шунингдек, ердан фойдаланувчилар минерал ва бошқа хил ўғитларни тўғри ишлатишлари, экологик зарарли шароитларни олдини олиб, бошқа ножўя ҳаракатлар содир этилишини назорат қилишлари ҳамда бошқа бурчларни ҳам бажаришлари шарт. Кейинги йилларда химиявий ўғитлардан тўғри фойдаланмаслик оқибатида ҳосилдорлик камайиб кетди. Ҳозирги пайтда ҳам республикада тупроқни, айниқса суғориладиган ерларни «даволаш» иши суст амалга оширилмоқда. Олимлар СССР вақтида Ўрта Осиё ҳудудида кимёвий моддалар кўп ишлатилганлиги туфайли унинг тупроқдаги таркиби собиқ Иттифоқдаги ўртача кўрсаткичдан 5–6 марта кўплигини аниқлашган.

Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай шароитда ер эгаси, ердан фойдаланувчилар, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари кафолатланади. Мазкур тартиб Ер кодексида ҳам ўз аксини топган.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкаларининг ижарачилари ва мулкдорлари фаолиятига давлат, хўжалик органлари ва бошқа органлар ҳамда ташкилотларнинг, шунингдек мансабдор шахсларнинг аралашуви тақиқланади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг бузилган ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тикланиши керак. Ҳуқуқ бузилиши натижасида уларга етказилган зарар (шу жумладан бой берилган фойда) тўла ҳажмда қопланиши керак.

Жисмоний шахсларга берилган ер участкалари давлат ёки жамоат эҳтиёжлари учун мазкур шахсларнинг хоҳишига кўра туман, шаҳар, вилоят ҳокимининг қарори билан аввалги ер участкаси билан айнан бир хил ер участкаси ажратилгач, шу ер участкаси олиб берилаётган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар олиб қўйилаётган ер участкасининг ўрнига янги жойда уй-жой, ишлаб чиқариш бинолари ва бошқа иморатлари

қуриб берганидан кейин ҳамда Ер кодексининг 86-моддасига мувофиқ бошқа барча зарарлар (шу жумладан бой берилган фойда) тўла ҳажмда қопланганидан кейин олиб қўйилиши мумкин.

Давлат ёки жамоат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналарининг, қишлоқ хўжалиги илмий-тадқиқот муассасаларининг, тажриба ва ўқув хўжалиklarининг ерлари уларнинг хоҳишига кўра олиб қўйилаётган иморатлар ўрнига уй-жойлар, ишлаб чиқариш бинолари ва бошқа иморатлар қуриб берилганидан кейин ҳамда Ер кодексининг 86-моддасига мувофиқ бошқа барча зарар (шу жумладан бой берилган фойда) тўла ҳажмда қопланганидан кейин олиб қўйилиши мумкин.

Юридик ва жисмоний шахслар мулкида бўлган савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектини, шунингдек уй-жой бинолари ҳамда бошқа биноларни ёки биноларнинг бир қисмини улар жойлашган ер участкаси билан бирга давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун қайта сотиб олиш, шунингдек уларни мусодара қилиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (41-модда).

Жумладан, ерларимизнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга алоҳида эътибор беришимиз керак. Мелиорация деганда, тупроқ ҳосилдорлигини ошириш ва ердан оқилона фойдаланишга қаратилган барча тадбирлар йиғиндиси тушунилади. Тупроқларни сув ва шамол эрозиясидан, шўр босишдан, ботқоқланиш, лойқа босиб қатқалоқ бўлишдан сақлаш ҳоллари шулар жумласига киради. Шунингдек, ердан фойдаланишда агротехника қоидаларига, экологик вазиятни яхшилашга, ер бойликларидан фойдаланилаётганда экологик муаммоларни ҳал этиш учун ҳар қандай техникавий ва технологик тадбирларнинг салбий оқибатларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Хуллас, бизнинг фанимиз одамлар заҳарланишининг олдини олиш, табиат бойликларини сақлаш, ер ва сув, ҳаво ресурсларини, она табиатимизни асраш, энг аввало инсонни асраш, келажак авлоднинг соғ, бақувват бўлиб ўсиши учун хизмат қилиши керак.

9-§. Ер тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик

Амалдаги қонунлар ерга эҳтиёткорона муносабатда бўлишни, ундан оқилона фойдаланишни, уни ҳар қандай ноҳўя хатти-ҳаракат ва экологик бузилишлардан ҳимоя қилишни талаб этади. Агар ана шу тадбирларни амалга оширмасак, келажак авлод ерни

яроқсиз ҳолга келтирганимиз учун бизни кечирмайди, чунки ундан нафақат биз, балки улар ҳам манфаатдор.

Шунинг учун, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 90-моддасида ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун айрим жавобгарликлар кўрсатилган.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар томонидан амалга оширилган ер участкалари олди-сотдиси, уларни ҳады қилиш, гаровга қўйиш (ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ким ошди савдоси асосида олинган шундай ҳуқуқини, шунингдек ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш бундан мустасно), ер участкаларини ўзбошимчалик билан айирбошлаш ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Бундай битимларни амалга оширишда айбдор шахслар қонунга биноан жавобгар бўладилар.

Қуйидаги ҳолатларда ҳам айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар:

- ердан белгиланган мақсадда фойдаланмаганликда;
- ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олганликда;
- қишлоқ хўжалиги ерларини ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга келтирганликда, уларни кимёвий ва радиоактив моддалар, ишлаб чиқариш чиқиндилари ва оқова сувлар билан ифлослантирганликда;
- ернинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган объектларни жойлаштирганликда, қурганликда, лойиҳалаштирганликда, фойдаланишга топширганликда;
- ердан фойдаланишнинг табиатни муҳофаза қилишга оид талабларини бажармаганликда;
- вақтинча эгаллаб турилган ерни қайтариш муддатини бузганликда ёки ерни белгиланган мақсадда фойдаланишга яроқли ҳолатга келтиришга оид мажбуриятларни бажармаганликда;
- ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачиларга ва мулкдорларга қарашли ер участкаларининг марза белгиларини йўқ қилганликда;
- давлат ер кадастри маълумотларини бузиб кўрсатганликда;
- ўзбошимчалик билан пичан ўрганликда ва чорва моллари боққанликда;
- ёввойи ўтлар ва зараркунандаларга қарши кураш чораларини кўрмаганликда;
- ердан хўжасизларча фойдаланганликда, унинг ҳолатини яхшилаш ҳамда тупроқни сув ва шамол эрозиясидан ва тупроқ ҳолатининг ёмонлашувига олиб келадиган бошқа жараёнлардан сақлаш мажбуриятларини бажармаганликда;

– ер участкалари бериш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқишнинг белгиланган муддатлари ва тартибини бузганликда.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкалари эгасига қайтариб берилади, қонунга хилоф равишда эгалик қилинган ва фойдаланилган вақтда қилинган чиқимларнинг ўрни қопланмайди.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкалари уларга ғайриқонуний равишда эгалик қилинган ва фойдаланилган вақтда қилинган сарф-харажатлар қопланмаган тарзда қайтарилади.

Ер участкаларини фойдаланиш учун ярқли ҳолатга келтириш, шу жумладан ундаги иморатларни бузиш ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган шахслар ҳисобидан амалга оширилади.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкасини ер эгасига, ердан фойдаланувчига, ер участкаси ижарачисига ёки мулкдорига қайтариш тегишли туман, шаҳар, вилоят ҳокимининг қарорига биноан ёки суднинг қарорига кўра амалга оширилади (90-модда).

Ер тўғрисидаги қонуннинг ушбу талабларини бузганлик учун, яъни ерга хўжасизларча муносабатда бўлганлик ва экологик талабларни бузганлик учун қонунда қаттиқ жазо чоралари белгиланган.

Амалдаги қонунларга мувофиқ, ер тўғрисидаги қонун ва экологик талабларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу ер тўғрисидаги қонунларни ва экологик талабларни бузганлик учун қўлланилиб, асосан ердан фойдаланувчиларнинг бажариши ва амалга ошириш лозим бўлган мажбуриятларини ўз вақтида бажармаслигидан келиб чиқади. Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик корхона раҳбари томонидан қўлланилади. Бу жавобгарлик, асосан меҳнат қонунлари асосида амалга оширилиб, кўпроқ ер бойликларидан оқилона фойдаланиш ва унинг экологик ҳолатини сақлаш пайтида меҳнат интизомининг бузилиши оқибатида вужудга келади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу интизомий жавобгарликка нисбатан оғирроқ бўлиб, ер билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига кўрсатилган.

Ушбу қонунга асосан, ердан хўжасизларча фойдаланиш, объектлар қуриш пайтида унумдор қатламни олмаслик, ер майдонларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш, ерни фойдаланишдан чиқаришга, ҳосилдорликнинг пасайишига, тупроқнинг бузилиши ёки йўқ бўлиб кетишига олиб келадиган бошқа ҳаракатларни содир этиш, шунингдек таназзулга юз тутган

қишлоқ хўжалиги ерларини консервациялашнинг белгиланган тартибини бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қишлоқ хўжалиги ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга тушириш, уларни ишлаб чиқариш чиқитлари ва бошқа чиқиндилар, кимёвий ва радиоактив моддалар ҳамда оқова сувлар билан ислофлантириш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК, 65-модда).

Ер бериш тартибини бузиш, худди шунингдек, фермер ва деҳқон хўжалиги юритиш учун якка тартибда уй-жой қуриш ва турар жой биносига хизмат кўрсатиш, жамоа боғдорчилиги ва полизчилиги учун фуқароларга ер беришга тўсқинлик қилиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 66-модда).

Вақтинча эгаллаб турилган ерни ўз вақтида қайтариб бермаслик ёки уни ўз ўрнида фойдаланиш учун яроқли ҳолга келтириш юзасидан мажбуриятларни бажармаслик – энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 67-модда).

Тасдиқланган ер тузилиши лойиҳа ҳужжатларидан тегишли рухсати бўлмаётган туриб четга чиқиш, худди шунингдек тегишли органлар билан келишмай туриб объектларни жойлаштириш, лойиҳалаштириш, қуриш ва уларни фойдаланишга топшириш, давлат ер кадастри юритиш қоидаларини бузиш, ердан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни бузиб кўрсатиш, ахборотларни беришдан бўйин товлаш ёки нотўғри ахборот бериш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 68-модда).

Эгаликдаги ва фойдаланишдаги ернинг чегара белгиларини, ўрмонлардаги чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч

бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 69-модда).

Шунингдек, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган. МЖТКнинг 77-моддасига кўра:

– тегишли рухсат олмай туриб иморат солиш, ёғочни қайта ишлаш, омборлар ва бошқа иншоотлар қуриш мақсадида ўрмон фонди ерларидаги дарахтни кундаков қилиш, ўрмон фонди ерларида пичанзорлар ва яйловларни шикастлантириш, ўзбошимчалик билан пичан ўриш ва мол боқиш, дренаж тизимларини ва йўлларни йўқ қилиш ёки шикастлантириш – фуқароларга эг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек, ердан, ер ости бойликларидан, сувдан, ўсимлик ёки ҳайвонот дунёсидан ўз бошимчалик билан фойдаланиш ёхуд ерга ва бошқа табиий ресурсларга эгалик ҳуқуқини бевосита ёки яширин шаклда бузувчи битимлар тузиш ёки бошқа ҳаракатлар содир этиш, табиатдан махсус фойдаланиш ҳуқуқини бошқаларга бериш, худди шунингдек ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ўн бараваригача, мансабдор шахсларга эса – ўн бараваридан ўн беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга ёки ўн беш суткагача муддатга маъмурий қамоққа олишга сабаб бўлади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик асосан ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг кўрган ва етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ.

Бу масала Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 86-моддасида қуйидагича кўрсатилган. Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарарнинг ўрни (шу жумладан бой берилган фойда) қуйидаги ҳолларда тўла ҳажмда қопланиши керак:

– ер олиб қўйилган, қайта сотиб олинган ёки вақтинча эгаллаб турилган ҳолларда;

– давлат қўриқхоналари, заказниклар, миллий табиат боғлари, табиат ёдгорликлари, маданий-тарихий ёдгорликлар, сув ҳавзалари, сув таъминоти манбалари, курортлар теварагида,

дарёлар, каналлар, сув ташламалари, йўллар, қувурлар, алоқа линиялари ва электр узатиш линиялари бўйлаб муҳофаза, санитария ва ихота зоналари белгиланиши муносабати билан уларнинг ҳуқуқлари чекланганда;

– сув ҳавзалари, каналлар, коллекторлар, шунингдек қишлоқ хўжалиги экинлари ва дов-дарахтлар учун зарарли моддалар чиқарадиган бошқа объектлар қуриш ва улардан фойдаланишнинг таъсири ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳосил камайишига ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг сифати ёмонлашувига олиб борадиган бошқа ҳатти-ҳаракатлари оқибатида ерларнинг сифати ёмонлашган тақдирда.

Зарарнинг ўрни олиб қўйилаётган ер участкалари ажратиб бериладиган корхоналар, муассасалар ва ташилотлар томонидан, шунингдек фаолияти ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилар ва мулкдорларининг ҳуқуқлари чекланишига ёки яқин атрофдаги ерларнинг сифати ёмонлашувига олиб борган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик бошқа ҳуқуқий жавобгарликларга нисбатан анча хавфли ва оғирроқдир.

Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига асосан қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 197-моддасига асосан, ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Хуллас, ушбу қонунларда кўрсатилган жазо ва кўрсатиб ўтилган қонун талабларининг асосий мақсади ер билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни олдини олиш, унга қарши курашиш ва фуқароларни тарбиялашдан иборатдир.

10-§. Ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлашда ички ишлар органларининг вазифалари

Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи барча

органлар қатори ички ишлар органларининг ҳам алоҳида ўрни бор.

Ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 8-моддасида кўрсатилган барча тоифадаги ерларни, жумладан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа, табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган, тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган, ўрмон, сув ва захира ерларидан оқилона фойдаланиш ва уларни экологик муҳофаза қилиш ишида фаол иштирок этадилар.

Ички ишлар органлари, айниқса санитария милицияси, аҳоли пунктлари, шаҳар, дам олиш, рекреациявий минтақалар ва бошқа жамот жойларининг тозалигини назорат қилишда ўз вазифасини амалга оширади.

Мазкур масалада Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1999 йил 17 январда қабул қилган «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги 11-сонли буйруғи катта аҳамиятга эга. Унда санитария милициясининг ер ресурсларини ва бошқа объектларни муҳофаза қилишдаги вазифалари аниқ кўрсатилган.

Умуман олганда, ички ишлар органлари ер ресурсларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш мақсадида:

ер қонунчилигини тушунтириш, барча тоифа ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза этиш, санитария талабларига жавоб берадиган ҳолатларни белгилаш, барча тоифадаги ерларда кимёвий моддалар ва бошқа чиқиндилар ташлашнинг олдини олиш, ер тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига қарши кураш ишларини олиб боради. Бу ишда профилактика нозирлари, қўриқлаш хизматлари, ДИХХХ ходимлари санитария милициясига яқиндан ёрдам беришлари лозим.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий аҳамияти нимада?

2. Давлат ер фонди, таркиби ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳақида гапириб беринг.

3. Ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби қандай?

4. Ер участкаларига доимий ва вақтинча эгаллик қилишнинг ҳуқуқий тартиби қандай?

5. Ердан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?

6. Ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик ва уларнинг хусусиятларини санаб беринг.

VI БОБ
СУВ РЕСУРСЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН
ФЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

1-§. Сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати

Табиат бойликлари орасида сув алоҳида ўрин тутади. Чунки барча тирик мавжудот ҳаётининг асосий манбаи – сув. Сувсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Ота-боболаримиз сувни тоза сақлашга, ундан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун ҳам улар «Сув зар – сувчи заргар», «Сув учун кураш – ҳаёт учун кураш», деб бежиз айтмаганлар. Сайёрамизда сув пайдо бўлганидан кейингина ҳаёт пайдо бўлган. Инсоният ҳаёти давом этиши учун одамлар сувни, сув манбаларини, аввало чучук сувни эҳтиёт қилишлари лозим.

Саҳрои Кабирдаги қабилалардан бирига меҳмон бўлган саёҳатчиларнинг ювинаётганини кўриб, мезбонлар анча ранжишган. Чунки улар бутун қабиллага бир неча кунга етадиган сувни бир пасда тугатишган. Маълум бўлишича, сув бу ерда энг азиз неъмат ҳисобланиб, уни қатъий назорат остида тарқатишар экан.

Ҳиндистондаги қадимги шаҳарлардан бири Мохенжо-Дародаги харобалар текширилганда диаметри 0,5 дан 2,5 метргача келадиган қудуқ топилган, чамаси у айрим уйларни сув билан таъминлаган ҳамда жамоат жойларида одамлар чўмиладиган ҳовузлар шу сув билан тўлдирилган. Қадимги Римда сувнинг янги манбалари ҳақида мунтазам қайғуришган. 312 йилда шаҳарга 16,5 км узоқликдаги тоза сув манбаидан қувур ўтказилган. Орадан тахминан 50 йил ўтгач, шаҳарга Аннон дарёсидан қувур ўтказилган. Унинг узунлиги 63 км дан ортиқ бўлиб, кейинги қувурнинг узунлиги 91 км эди. Шуниси қизиқки, қувур суви махсус резервуарларда йиғилиб, тиндирилган. Унда сув босими керагича бўлиб, шу босим туфайли жамоат ҳовузлари, фаввора, ҳаммомлар, шунингдек шахсий уйлар сув билан таъминланган.

Перуда «Сув худоси» ибодатхонаси топилган. Унда фаввора ва каналлар бўлган, улар ибодатхона яқинидаги шаршара суви

билан тўлдирилган. Афинада эса милоддан олдинги VI асрдаёқ кудуқ сувидан фойдаланиш тартибини белгилайдиган қонун чиқарилган.

Юнонлар ўз даврида Феодесия, Керч, Евпаторияда ажойиб қувур қурганлар. Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида пармалаб қовланган кудуқлар мавжуд бўлган.

Кўриниб турибдики, ҳар доим одамларни сув билан таъминлаш масаласи муаммо бўлиб келган. Ҳаттоки ҳозирги пайтда ҳам Греция, Голландия, Германия, Швейцария, АҚШ ва бошқа кўплаб мамлакатларда ичимлик суви билан таъминлаш долзарб масалалардан биридир.

Ичимлик сувининг одам организми учун аҳамиятини Шарқнинг кўпгина олимлари ўз асарларида таърифлаганлар. Масалан, Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» китобининг биринчи жилдида «Сувнинг сифати» ҳақида кўпгина маълумотлар келтирган. Сувнинг инсон ҳаёти учун зарур элементлардан бири эканлиги, унинг хусусиятларини яхшилайдиган бир неча усуллар баён қилинган. Ибн Сино ўша даврдаёқ сувни тоза сақлаш, қайнатиб ичиш кераклигини одамларга уқтирган.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти ва экологик муаммолар авж олган шароитда республикамиз фуқароларининг сув ресурсларига бўлган эҳтиёжлари ортиб бормоқда. Келажак авлодларимизнинг тақдири, соғлиғи оби ҳаётимиз билан боғлиқ экан, демак, айна шу кунларда қабул қилинаётган сув тўғрисидаги қонун, қарор ва фармонлар сув бойликларидан оқилона фойдаланиш, уни булғаниш ва ифлосланиш ҳамда камайиб кетишдан сақлаш ишига кўмаклашиши лозим. Сув ресурсларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишда ҳуқуқий илмий йўналишни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридаги талаблар ҳамда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш, умуман олганда сув ресурслари билан боғлиқ барча муаммолар, Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги 1993 йил 6 май қонунида ўз аксини топди.

«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига асосан, «Сув Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки – умуммиллий бойлик ҳисобланади, сувдан оқилона фойдаланиш лозим бўлиб, у давлат томонидан қўриқланади».

Ушбу қонунга асосан, Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди: дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва манбалари, канал ва ҳавузларнинг сувлари ҳамда ер ости сувлари ва музликлардан иборатдир. Давлатлараро дарёлар – Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси,

Орол денгизи ва бошқа сувлардан фойдаланиш ҳуқуқи давлатлараро битимларда белгилаб берилади.

Мазкур қонуннинг 18-моддасида кўрсатилганидек, «мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар сувдан фойдаланувчилар бўлишлари мумкин. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар ва шахслар ҳам сувдан фойдаланувчи бўлишлари мумкин».

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 39-моддасига биноан, барча ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорлари ҳам сув ресурсларидан оқилона фойдаланишлари ва уларни муҳофаза қилишлари шарт. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилган «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонунининг 16-моддасида қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) учун сувдан фойдаланиш, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги 1998 йил 30 апрель қонунининг 11-моддасида деҳқон хўжаликлари учун сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиблари кўрсатилган. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасида «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари» ҳам аниқ кўрсатилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ер усти, ер ости ва денгиз сувларидан зарур миқдордаги сувнинг табиий айланишини сақлаш, унинг нормативда кўрсатилган даражада тозаланиши таъминлаш, сув ўсимликлари ва ҳайвонот оламини асраш, сув ҳавзаларининг ифлослинишига йўл қўймаслик, уларда экологик мувозанатни сақлаш ва сув ҳавзасига ландшафт элементи сифатида зиён етказмаслик шарти билан йўл қўйилади.

Маҳаллий ҳокимият идоралари, ўрмон ва сув хўжалиги идоралари дарё ирмоқлари ҳосил бўладиган жойларда, сув ҳавзалари соҳили минтақаларида дарахтзорларни тиклашлари ва дов-дарахтни кўпайтиришлари ҳамда уларнинг сақланишини таъминлашлари шарт.

Сув ресурсларини экологик-ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 97–102-моддаларида кўрсатилган.

Мустақил республикамизда сув манбаларини муҳофаза қилиш вазифалари шундан иборатки, ҳамма сувлар (сув объектлари) аҳоли соғлиғига зарар етказиши, шунингдек балиқ захираларининг камайиши, сув таъминоти шароитининг ёмонлашиши ҳамда сувнинг физикавий, кимёвий ва биологик

хоссалари, табиий тозаланиш хусусиятининг камайиши, сувнинг гидрологик ва гидрогеологик режимининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган бошқа кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келиши ҳолларидан муҳофаза қилиниши керак.

Шуниси эътиборлики, сув тўғрисидаги ушбу қонунда, сувни муҳофаза қилишни, шунингдек унинг ҳолати ва режимини яхшилашни таъминловчи тадбирларни амалга ошириш фаолияти сувнинг ҳолатига таъсир этувчи корхоналар, ташкилот ва муассасалар, маҳаллий ҳокимият органлари, табиатни муҳофаза қилиш, сув хўжалиги, санитария нazorати органлари ҳамда бошқа манфаатдор идоралар билан келишган ҳолда технология, ўрмон мелиорация ва агротехника, гидротехника, санитария техника тадбирларини ўташишлари шарт, деб кўрсатилган.

Ҳозирги шароитда сувлар асосан чиқит ва саноат чиқиндиларини ташлаш, оқизиш оқибатида ифлослантирилмоқда. Ушбу муаммо қонуннинг 99-моддасида ифодаланган, унга кўра, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга қуйидагилар тақиқланади:

– ишлаб чиқариш чиқитлари, маиший ва бошқа хил чиқитлар ҳамда чиқиндиларни сув объектларига ташлаш;

– мой, ёғоч, кимёвий ва нефть маҳсулотлари ҳамда бошқа маҳсулотлар билан ифлослантириш;

– сув ҳавзаларининг юзи, сув ҳавзаларини қоплаб турган яхлар ва музликларнинг юзаси саноат чиқитлари, маиший чиқинди ва бошқа ташландиқ чиқитлар, шунингдек ер усти ва ер ости сувларнинг сифатини ёмонлаштириб юборадиган нефть ва кимёвий маҳсулотлар билан ифлослантириш;

– сувни ўғитлар ва захарли кимёвий моддалар билан булғатиш.

Оқинди сувларни сув объектларига оқизишга ушбу қонуннинг 73, 74 ва 75-моддаларида кўрсатиб ўтилган талабларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилади. Шунингдек амалдаги қонунда, айнан ер ости ва кичик дарёлар сувларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга эътибор берилган. Мазкур қонуннинг 101-моддасида ер ости сувларини муҳофаза қилиш тартиби ифодаланган. Ер ости сувлари чиқариш ва ундан фойдаланиш билан шуғулланувчи идоралар сув чиқарилаётган профилактика ва унга туташ ҳудудларда ер ости сувларига доир режимларга риоя этилишини кузатиб боришлари, шунингдек фойдаланилаётган сувнинг миқдори ва сифатининг ҳисобини юритишлари шарт. Башарти фойдали қазилмалар конларини қидириш, уларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бурғилаш ҳамда бошқа кон қидирув ишларини бажариш чоғида, ер ости сувлари бор қатламлар аниқланган тақдирда, бу ҳақда

табиатни муҳофаза қилиш, сув ҳўжалиги органларига маълум қилиниши ҳамда белгиланган тартибда ер ости сувларини муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилиши лозим. Саноат оқоёва сувларини оқизиш учун қазиладиган қудуқлар сувли қатламларни ифлослантириш манбаига айланиши мумкин бўлса, бундай қудуқларни қозиш ман этилади.

Ўз-ўзидан сув чиқарадиган, суви фойдаланиш учун яроқсиз бўлган қудуқларга сувни бошқариш усқуналарининг ўрнатилиши, қонунларда белгиланган тартибда тўхтатиб қўйилиши ёки тугатилиши лозим.

Сифатли ер ости сувлари тўпланадиган манбалар теграсида қаттиқ ва суёқ чиқиндилар тўплаш, ахлатхоналар барпо этиш, ер ости сувларининг ифлосланиш манбаига айланиш эҳтимоли бўлган саноат, қишлоқ ҳўжалик объектлари ва бошқа объектлар қурилишига йўл қўйилмайди. Ер ости сувларини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини кўриш, шу жумладан қудуқларни кузатиш тармоғини яратиш фаолияти ер ости сувларининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар томонидан амалга оширилади. Кўриниб турибдики, ушбу моддада ер ости сувларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга ҳар томонлама эътибор берилган.

Ҳўжалик фаолияти кичик дарёларнинг ҳолати ва режимига салбий таъсир кўрсатувчи корхоналар, ташкилотлар, муассасалар деҳқон ҳўжаликлари сув ҳўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда сувни, унинг мусавфолиги ва сифатини сақлаш чора-тадбирларини кўришлари лозим. Кичик дарёларнинг сувини муҳофаза қилиш минтақалари, бу минтақалардаги корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг ҳўжалик фаолияти режими қонунлар билан белгиланади.

Сув манбаларини ифлосланишдан муҳофаза қилишнинг энг яхши йўли марказлашган сув таъминотини ташкил қилишдан иборат. Очиқ сув ҳавзаларидан сув олинадиган жойни танлашда сувнинг ифлосланмаслиги, сув ҳавзасига етарли миқдорда сув тушиб туришини, сув ҳавзаси атрофининг тўсилганлигини, қирғоқнинг бузилмаслигини ҳисобга олиш керак. Сув олинадиган жойни танлаш ҳар сафар мураккаб санитария масаласи ҳисобланади. Муҳими, сув олинадиган жой танланганда оқова сувлар тушадиган жойдан холи бўлиши ва аҳоли яшайдиган пунктнинг истиқболи, яъни кенгайишини назарда тутиш керак. Шунингдек, сув олинадиган жой дарё ирмоқлари ва сойлардан юқорида бўлиши лозим. Сув дарё қирғоғи чуқурлиги камида 2,5 метр бўлган, қирғоғи ювилмайдиган жойдан олинади. Бу қоида сув омборларига ҳам тегишлидир.

Ҳар қандай сув манбаи, айниқса очиқ сув ҳавзалари, ташқи муҳит билан боғланганлиги, табиий ҳодисалар, саноат ва коммунал қурилишлар, аҳолининг хўжалик ва турмушдаги фаолияти таъсир қилишини ҳисобга олиб, қувур қурилишида санитария зонаси ташкил этиш лозим. Мавжуд қонунчилка асосан, қувури бор ташкилотлар барча қувурлар учун санитария муҳофазаси зонаси ташкил қилишлари керак.

Сувни муҳофаза қилиш тадбирларини барча очиқ сув ҳавзалари, ер ости сув манбаларида улар марказлашган ёки марказлашмаган сув таъминоти учун фойдаланиладими-йўқми, бундан қатъи назар, амалга ошириш шарт. Санитария-маиший сув таъминотидан фойдаланадиган ҳудудларда санитария муҳофаза зонаси яратиш зарур. Бундай ҳолларда санитария назорати органлари ва шу территориядаги сувдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни бошқарадиган органларга қуйидаги ҳажмда ер ажратилади:

- очиқ сув ҳавзалари учун 100 м. Сувнинг иккала қирғоғига инспекторлик йўллари қилинади, кўкаламзорлаштирилади, шаҳар доирасида эса қирғоқлар қўшимча равишда обод қилинади;

- ўзанли ва сув қуйилиб турадиган сув омбори учун 300 м. Чор атрофи муҳофаза қилинади;

- артезиан учун фойдаланиладиган айрим қудуқлар, булоқлар ва чашмалар ёки ер ости сувлари усти 30 м радиусда сувга чидамли материаллар билан том қилиб ёпилади, майдони камида 0,25 га бўлади;

- айрим қудуқлар учун ер ости суви ёки инфилтрацион сувдан фойдаланганда 30 м радиусда усти ёпилади, майдони камида 0,75 га бўлади.

Айрим ҳудудларда, масалан, йирик шаҳарлар ёки саноат корхоналарида, қишлоқ хўжалигида заҳарли химикатлар кўп ишлатилганда санитария назоратининг тегишли органлари талабига кўра, бу зоналар кенгайтирилиши мумкин. Шунингдек, ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалиги ва бошқа корхона, муассаса, ташкилотларда ҳамда республикамизда сувдан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг бир қатор илмий экологик-ҳуқуқий ечимлари айрим ҳуқуқий адабиётларда ёритилган. Аммо ҳозирги бозор иқтисодиёти ва турмуш тарзи яна янги-янги ҳуқуқий-илмий ва экологик ечимларни қўллашни талаб қилади. Зеро, сув ресурсларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашга хизмат қилиб, гигиеник жиҳатдан касаллик тарқалишининг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Сув манбаларини экологик муҳофаза қилиш, ҳаёти сув билан боғлиқ бўлган бутун мавжудотни, умуман олганда она табиатни, сақлаб қолишга ёрдам беради.

Хуллас, сувдан экологик-ҳуқуқий фойдаланиш, сувдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш, уни тасарруф этиш, экологик муҳофаза қилиш, ундан оқилона, тежамкорлик билан фойдаланиш, фойдаланилаётган сув манбаларидан тегишли қонунлар асосида фойдаланиш, сувни санитария қоидалари асосида сақлаш лозим. Умуман, сувни экологик муҳофаза қилиш ишини янада яхшилаш ҳаётни яхшилаш, узоқ-умр кўришдир.

2-§. Давлат сув фонди ва уни бошқариш органлари

Об-ҳаётдан фойдаланишдаги бошбошдоқлик ва масъулиятсизлик ёмон оқибатларга олиб келишини Марказий Осиёда ташкил топган мустақил давлатлар ҳамда Қозоғистон Республикаси мелиорация ва сув хўжалиги хизмати раҳбарлари обдон мулоҳаза қилиб кўрдилар, бу масаланинг аҳамияти ва мураккаблигини тушуниб етдилар.

1992 йилнинг 18 февralида Қозоғистон Республикасининг аввалги пойтахти Олмаота шаҳрида минтақадаги давлатлараро сув захираларини биргаликда бошқариш ва муҳофаза қилиш юзасидан аҳднома тузилди. Аҳднома ҳужжатини Марказий Осиё республикалари ҳамда Қозоғистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлари имзоладилар. Ҳужжатда сув манбаларидан оқилона фойдаланишга, сув захираларини муҳофаза этишда минтақадаги барча давлатлар тенг ҳуқуқли ҳамда баб-баравар масъулиятга эга экангликлари кўзда тутилди. Ҳар бир республика ўз ҳудудида Аҳдномага асосан амал қилиш мажбуриятини олдилар. Жумладан, аҳдлашувчи томонларнинг манфаатларини ҳурмат қилиш, сувдан фойдаланишда бир-бирига зиён етказмаслик, сув захираларини ифлослантирмаслик ҳақида Аҳдномада кўзда тутилган талабларга оғишмай амал қилиш мажбуриятлари диққат-эътиборда тутилади, деб келишиб олинди. Томонлар сувни исроф қилмаслик, бу бебаҳо бойликдан самарали фойдаланиш хусусида, шунингдек, экология муаммолари, Орол денгизига ҳар йили зарур миқдорда сув етказиб туриш ҳақида бамаслаҳат бир фикрга келдилар.

1993 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилиниб, у сув ва сувдан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишдан, аҳоли в халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланишдан, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб

кетишдан, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва уни бартараф қилишдан, сув объектларининг ҳолатини яхшилашдан, шунингдек, сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат бўлди. Мазкур қонунда биринчи марта ягона давлат сув фонди масаласига аниқлик киритилди. Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди:

- дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувларидан;
- ер ости сувлари ва музликлардан иборатдир.

Давлатларо дарёлар – Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол денгизи ва бошқа сувлардан фойдаланиш ҳуқуқи давлатлараро битимларда белгилаб берилади (4-модда).

Шунингдек, қонунда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам аниқ кўрсатилди. Жумладан, қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари қуйидагича кўрсатилди:

- сувга доир қонунлар қабул қилиш, уларга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш;

- сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда сув хўжалигига оид стратегик давлат дастурларини қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасарруфига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этиш.

Ушбу қонуннинг 6-моддасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига эътибор берилган, улар қуйидагилар:

- сув ресурсларидан оқилона, комплекс фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида ягона сиёсат ўтказиш;

- сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш ва уларни муҳофаза этишда вазирликлар, идоралар ва юридик шахсларнинг фаолиятини уйғунлаштириш;

- сув фонди ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини белгилаш, сувдан фойдаланишнинг меъёрлари ва лимитларини тасдиқлаш;

- сувнинг давлат томонидан ҳисобга олиб борилишини ҳамда сувдан фойдаланишни назорат қилиш ва уларни муҳофаза этишни таъминлаш, давлат сув кадастри ва сув мониторингини юритиш;

– йирик авариялар, фалокатлар, экологик танглик ва сувларнинг зарарли таъсири олдини олиш ҳамда уларга барҳам бериш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

– сув ресурсларидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш, сув объектларини булғатганлик ва қуритиб қўйганлик учун ҳақ ундириш тартибини белгилаш;

– давлатлараро муносабатларни ривожлантириш;

– қонунларда назарда тутилган бошқа чора-тадбирларни амалга ошириш.

Эътиборли томони шундаки, мазкур қонунда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига ҳам эътибор қаратилган. Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги тасарруфига қуйидагилар киради:

– ўз ҳудудидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш;

– сув ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида қонунийлик ҳамда ҳуқуқтартиботни таъминлаш;

– сув объектлари ҳолатини ҳисобга олиб бориш ва уларга баҳо бериш, сувлардан фойдаланилиши ва уларнинг муҳофаза қилиниши, сув истеъмолининг белгиланган лимитларига риоя этилиши, сувдан фойдаланувчиларнинг сувдан фойдаланиш ҳисобини юритишлари устидан назорат қилиб бориш;

– сув объектларини сақлаш ва уларнинг ҳолатини яхшилаш, сувнинг зарарли таъсир кўрсатишини, шунингдек булғанишини олдини олиш ва уни бартараф этиш ҳамда авариялар, тошқин, сел ва табиий офатлар натижасида вайрон бўлган объектларни тиклаш юзасидан тадбирлар ўтказиш;

– қонунларда назарда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш (7-модда).

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб қўйилган тартибга барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, давлат, кооператив, жамоат корхоналари, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларнинг риоя қилишлари, сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек, сув тўғрисидаги қонунларда белгилаб берилган бошқа қоидаларни бажаришларини таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 8-моддасига асосан, сувдан

фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви қуйидагича кўрсатилган.

Сувдан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек, шу соҳада махсус ваколати бўлган ҳамда сувдан фойдаланишни бевосита ёки ҳавза (ҳудудий) бошқариш орқали тартибга солиб турувчи давлат органлари ҳамда бошқа ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ер усти сувлари), Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва минерал ресурслар қўмитаси (ер ости сувлари) ҳамда Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат қўмитаси (ер ости иссиқ сувлари ва минерал сувлар) ўз ваколатлари доирасида сувдан фойдаланишни тартибга солиш соҳасида махсус ваколати бўлган давлат органлари ҳисобланади.

Маълумки, 1991 йилдан сув учун ҳақ тўлашнинг узоқ муддатга мўлжалланган иқтисодий нормативларини белгилаб қўйиш зарур деб топилди. Шу боис ҳам сув истеъмолининг белгилаб қўйилган лимитларига риоя қилинишини оператив назорат қилиш катта аҳамиятга эга. Бу масалага амалдаги сув қонунчилигида эътибор берилган.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб қўйилган тартибларга барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар риоя қилишлари, сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек сув тўғрисидаги қонунларнинг бажарилишини таъминлашдир.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг «Ўзсувназорат» республика сув инспекцияси органлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги амалга оширадilar.

Сувдан фойдаланиш устидан идоровий назоратни Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва минерал ресурслар қўмитаси

органлари амалга оширадилар. Бундан ташқари, сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда жамоат бирлашмалари, жамоалар ва фуқароларнинг иштироки катта аҳамиятга эга.

Жамоат бирлашмалари, жамоалар ўз низомларига мувофиқ сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда давлат органларига кўмаклашадилар. Бу тадбирларни ўтказишда давлат органлари жамоат бирлашмалари, жамоат ва фуқароларнинг таклифларини ҳисобга оладилар.

Хуллас, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви ҳамда назоратини олиб бориш катта аҳамиятга эга бўлиб, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, тежаб-тергаш ва софлигини сақлаш ҳамда ҳар қандай ноҳўя экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишни таъминлайди.

3-§. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи. Унинг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи асосан икки ҳолат билан кўпроқ боғлиқ. Биринчидан, у сув ҳуқуқининг асосий институтларидан бири бўлиб, сув ва сувдан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш ҳамда сув билан боғлиқ барча муаммоларни ўз ичига олади. Иккинчидан, у сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ.

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи кўпроқ сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асосларида ифодаланади. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бир қатор принципларга асосланади:

- сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш;
- сув ресурсларини муҳофаза қилиш;
- бошқа барча табиат бойликлари билан чамбарчас боғлиқлиги;
- сув ресурсларидан қонунда кўрсатилган аниқ мақсадларда фойдаланиш;
- сувдан фойдаланиш давлатнинг экологик сиёсати билан бевосита боғлиқлиги;
- сувдан фойдаланганлик учун тегишли ҳақ тўлаш лозимлиги;
- сув қонунчилиги билан бирга бошқа барча экологик қонунларни ўз вақтида амалга ошириш ва бажариш;
- сувдан фойдаланиш билан боғлиқ халқаро шартномалар ва конвенцияларни ўз вақтида бажариш ва бошқалар.

Сув ресурсларидан фойдаланишнинг барча турлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 21–24-моддаларида аниқ кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 21-моддасига кўра, «Сув объектлари аҳолининг ичимлик сувга бўлган эҳтиёжларини, маиший, даволаш, курорт, соғломлаштириш, ҳордиқ чиқариш ва бошқа эҳтиёжларини, қишлоқ хўжалиги, саноат, энергетика, транспорт, балиқчилик хўжалиги ҳамда бошқа давлат ёки жамоат эҳтиёжларини қондириш учун қонунларда кўзда тутилган талаблар ва шартларга риоя қилинган ҳолда фойдаланишга берилади. Оқава сувларни оқизиш учун сув объектларидан фойдаланишга қонунларда кўзда тутилган ҳолларда ҳамда махсус талаблар ва шартларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилиши мумкин. Сув объектлари айти бир вақтда битта ёки бир нечта мақсадларда фойдаланишга берилиши мумкин». Республикамиз шароитида фойдаланадиган сув ресурсларининг асосий қисми қишлоқ хўжалигида, яъни суғоришда ишлатилади. Унинг қолган қисми эса саноатда ҳамда маиший ва коммунал мақсадларда фойдаланилади. Ана шу ҳар учала йўналиш ҳам йилдан-йилга кўпроқ сув талаб қилмоқда. Натижада минтақамизда сув масаласи тобора жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Бундай шароитда сувни тежаб-тергаб ишлатиш, унинг беҳуда исроф бўлишига йўл қўймаслик, қайтарма ва оқава сувлардан унумли фойдаланиш, энг муҳими – сув манбаларини ифлосланишдан ва ортиқча минералланишдан сақлаш талаб қилинади.

Бундан ташқари, ушбу қонуннинг 22-моддасида сувдан фойдаланиш тури икки хил деб кўрсатилган: сувдан умумий фойдаланиш – сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай фойдаланиш; сувдан махсус фойдаланиш – иншоотларни ёки қурилмаларни қўллаш йўли билан фойдаланиш. Иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай туриб, аммо сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган тарзда сув объектларидан фойдаланиш ҳам айрим ҳолатларда сувдан махсус фойдаланиш турига киритилиши мумкин. Сувдан умумий ва махсус фойдаланиш турларининг рўйхати сув хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш, санитария назорати, геология ва минерал ресурслар органлари томонидан белгилаб қўйилади.

Шунингдек, сув қонунчилигида сувдан биргалиқда ва танҳо фойдаланиш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Унга кўра, сув объектларидан биргалиқда ёки танҳо фойдаланиш мумкин. Биргалиқда фойдаланиладиган сув объектлари жумласига танҳо фойдаланиш учун берилмаган сув объектлари киритилиши мумкин. Танҳо фойдаланиладиган сув объектларига маҳаллий ҳокимият органлари қарори асосида бирон корхона,

ташкilot ва муассасага бутунлай ёки қисман бериб қўйилган сув объектлари киради (23-модда).

Сув қонунчилигида сувдан экологик талабларга риоя қилиб фойдаланувчиларнинг бирламчи ва иккиламчилигига алоҳида эътибор берилган. Танҳо фойдаланиш учун сув объектлари бериб қўйилган корхоналар, ташкilotлар ва муассасалар сувдан бирламчи фойдаланувчилар ҳисобланиб, улар сув хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишган ҳолда бошқа корхоналар, ташкilotлар, муассасалар ва фуқароларга сувдан иккиламчи фойдаланиш учун рухсат беришга ҳақлидирлар. Сувдан иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномада сув объектини бериш мақсади ва ундан фойдаланишнинг асосий шартлари кўрсатилади. Зарур ҳолларда сувдан иккиламчи фойдаланиш шартлари, тарафларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлари сувдан бирламчи ва иккиламчи фойдаланувчилар ўртасидаги шартнома билан расмийлаштирилади. Сувдан бирламчи фойдаланувчи сувдан иккиламчи фойдаланувчининг бутун сув хўжалиги фаолияти учун жавобгар бўлади.

Сувдан иккиламчи фойдаланувчи сувнинг тегишли улушини сувдан бирламчи фойдаланувчи ўзлаштириб олган ёки ундан фойдаланган тақдирда, унга нисбатан даъво қўзғашга ва етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақлидир (24-модда).

Сувдан фойдаланишнинг қонунда белгиланган муддатлари ҳам мавжуд. Сув объектлари доимий ёки вақтинча фойдаланиш учун берилади. Муддати аввалдан белгиланмаган ҳолда фойдаланиш – доимий фойдаланиш деб эътироф этилади. Сувдан вақтинча фойдаланиш қисқа ва узоқ (3–20 йил) муддатли бўлиши мумкин. Сув объектларидан вақтинча фойдаланиш сувдан фойдаланувчи манфаатдор томонлар илтимосига биноан, сув тўғрисида қарор чиқарган ёки ундан махсус фойдаланиш учун рухсатнома берган давлат органлари томонидан узайтирилиши мумкин.

Демак, барча сувдан фойдаланувчиларга қонун асосида, юқоридаги талабларга асосан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи берилади. Агар сувдан фойдаланувчилар ундан фойдаланиш қоидаларига зид ҳаракатлар содир этганларида уларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор қилиниши ҳам мумкин. Жумладан, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 36–39-моддаларида сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асослари қуйидагича кўрсатилган:

– сувдан фойдаланишга эҳтиёж қолмаганда ёки ундан воз кечилганда;

- сувдан фойдаланиш муддати тугаганда;
- корхона, ташкилот, муассаса ёки деҳқон хўжалиги тугатилганда;
- сув хўжалиги иншоотлари бошқа сувдан фойдаланувчиларга берилганда;
- танҳо фойдаланилаётган сув объектларини қайтариб олишга зарурат туғилганда бекор қилинади.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш қоидалари бузилган ёки сув объектдан белгилаб қўйилганидан бошқа мақсадда фойдаланилган, сув ҳақи тўланмаган ҳолларда ҳам корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилиниши мумкин (ичимлик сувга бўлган эҳтиёж ва маиший эҳтиёжларни қондириш учун сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бундан мустасно).

Қонунларда корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишнинг бошқача асослари ҳам кўзда тутилиши мумкин.

Зеро, қонунчиликда сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асослари билан бирга, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби ҳам аниқ ёритилган:

- сувдан махсус, шунингдек иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномани бекор қилиш;
- танҳо фойдаланиш учун берилган сув объектларини қайтариб олиш йўли билан бекор қилиш;
- сувдан махсус фойдаланиш учун рухсатнома берган органнинг қарори билан бекор қилиш.

Сувдан иккиламчи фойдаланиш сувдан бирламчи фойдаланувчининг сув хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишиб чиқарган қарорига биноан бекор қилиниши мумкин (37-модда).

Хуллас, ушбу талаблар сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муаммоларни ижобий ҳал қилиш билан бирга, сув тўғрисидаги қонунларнинг бузилишини ҳам олдини олади.

4-§. Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 32–35-моддаларида аниқ кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 32-моддасида сувдан фойдаланувчиларнинг қуйидаги ҳуқуқлари баён этилган:

- сув объектлари қандай мақсад учун фойдаланишга берилган бўлса, фақат шу мақсадда фойдаланиш;

– сувдан фойдаланишни амалга ошириш учун иншоотлар, қурилмалар ва бошқа объектларни қуриш;

– берилаётган сувнинг миқдори ва сифатини текшириш;

– қонунларда назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, шартнома бўйича олинмай қолган сув учун товон тўланишини талаб қилиш;

– сув объектларидан фойдаланиш бўйича қонунда тақиқланмаган бошқа ишларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадир.

Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари қонун билан қўриқланади. Уларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда бу ҳуқуқлар қонунларда кўзда тутилган тартибда тикланиши лозим бўлади. Зеро, қонунга асосан сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини чеклаш ҳоллари ҳам қонунда ифода этилган. Мазкур қонуннинг 34-моддасига асосан, қонунларда кўзда тутилган ҳолларда аҳоли сихат-саломатлигини сақлаш мақсадларини, давлатнинг бошқа манфаатларини, шунингдек сувдан бошқа фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилиши мумкин. Лекин бу ҳолда аҳолининг ичимлик ва маиший эҳтиёжлари учун сув объектларидан фойдаланиш шарт-шароитлари ёмонлашмаслиги лозим.

Барча сув ва сув объектларидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган мажбуриятларни амалга оширишлари зарур. Сувдан фойдаланувчилар:

– сув объектларидан оқилона фойдаланишлари, сувни тежаб-тергаб сарфлаш, сувнинг сифатини қайта тиклаш ва яхшилаш тўғрисида қайғуришлари, сув олишнинг белгиланган меъёрларига риоя этишлари;

– ифлос моддалар аралашиб қолган оқава сувларни сув объектларига оқизишни тамомила тўхтатиш чораларини кўришлари;

– бошқа сувдан фойдаланувчиларга берилган ҳуқуқларнинг бузилишига, шунингдек хўжалик ва табиат объектларига (ер, ўрмон, ҳайвонот дунёси, фойдали қазилмалар ва ҳоказоларга) зарар етказилишига йўл қўймасликлари;

– сувни муҳофазалайдиган ва бошқа сув хўжалик иншоотларини ҳамда техникавий қурилмаларни соз ҳолда тутишлари, уларни ишлатиш сифатларини яхшилашлари, олинаётган сувни ҳисоб-китоб қилиб боришлари;

– сув ресурсларидан фойдаланганлик ҳақини ўз вақтида тўлашлари шарт. (35-модда).

Барча ҳолатларда ердан фойдаланувчилар суғориш жараёнида сувдан фойдаланувчилар ҳам бўлиб ҳисобланади. Шуни учун ҳам ердан фойдаланувчилар Ер кодексининг 39–40-моддалари талабларига ҳам риоя этишлари лозим.

Хуллас, сувдан фойдаланувчиларнинг қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилишлари, ушбу талабларни доимо амалга оширишлари сувдан оқилона фойдаланиш масаласига ёрдам беради.

5-§. Сувни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сув ресурсларидан фойдаланувчилар ундан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланишлари, уни муҳофаза қилишлари шарт. Агар ушбу талабларга риоя қилинмаса, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ, тегишли ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд эканлигини эслатиш лозим. Сув тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун тегишли жавобгарлик масаласи Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 114–116-моддаларида ўз аксини топган. Ушбу қонуннинг 114-моддасида кўрсатилган битимларни бузишда айбдор бўлган шахслар, шунингдек:

- сув объектларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган ёки сувдан ўзбошимчалик билан фойдаланган;
- сувдан фойдаланиш лимитларини бузган ҳолда сув олган;
- дарёларни булғаш ва ифлослаган;
- сувни булғаш ва ифлослашнинг ёки сув етказадиган зарарли таъсирнинг олдини оладиган иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган корхоналарни, коммунал объектларни ва бошқа объектларни ишга туширган;
- сувдан (сув объектларидан чиқариб ёки ажратиб олинган сувдан) хўжасизлик билан фойдаланган;
- сув ҳавзаларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиб, унинг булғанишига, тупроқни сув ювиб кетишига ва бошқа зарарли ходисалар рўй беришига сабаб бўлган;
- сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларига шикаст етказган ва уларни вайрон қилган;
- сув хўжалиги иншоотларини ва қурилмаларини ишлатиш қоидаларини бузган;
- сувнинг ҳолатига таъсир қилувчи тўсиқлар, насос станциялари ва бошқа иншоотларни ўзбошимчалик билан қурган;
- сув ҳақи ва сувдан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун солинган жарималарни ўз вақтида тўламаган;
- режаларда кўзда тутилиб, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашни, шунингдек сув ҳоллати ва режимини яхшилашни таъминловчи гидротехника, технология, ўрмон-

мелиорация, санитария-техника тадбирлари ва бошқа тадбирларни амалга оширмаган;

– қувур ва канализация тармоқларига ўзбошимчалик билан уланган;

– фойдаланиш ва кузатиш қудуқларини йўқ қилиб ташлаган ёки уларга зарар етказган;

– сув қудуқларини бурғилашнинг белгиланган қоидалари ва технологиясини бузган;

– сувни муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмаларини қўришнинг меъёрий муддатларини барбод қилган;

– қурилиши тугалланмаган сувни муҳофаза қилиш иншоотларини, уларнинг самарали ишлашига салбий таъсир этувчи кам-кўстини битирмай ва лойиҳадан четга чиқишлар билан фойдаланишга топширган;

– сувни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этмаган;

– сувдан фойдаланганлик ҳақидаги давлат ҳисоботларини тақдим этмаган ёки ушбу маълумотларни бузиб кўрсатган;

– табиатни муҳофаза қилиш назоратини амалга оширувчи органларнинг кўрсатмаларини бажармаган;

– алоҳида қўриқланадиган сув объектлари режимини бузганликда айбдор бўлган шахслар қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий ва ўзга тарздаги жавобгарликка тортиладилар. Сув тўғрисидаги қонунларнинг бошқа турдаги бузилишлари учун ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Умуман олганда, сув ресурсларидан ноқонуний фойдаланганлик, у тўғрисидаги қонунларни бузганлик ва сувни муҳофаза қилиш талабларига эътибор бермаганлик учун интизомий, фуқаролик, маъмурий ва жиноий ҳуқуқий чора-тадбирлар мавжуд.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик меҳнат интизомини бузиш оқибатида сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаган тақдирда ёки сув тўғрисидаги қонун талаблари бузилганда пайдо бўлиши мумкин. Сув ва сувдан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига асосан, ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу кодекснинг

164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга ошрилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари). Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиши тақиқланади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик эса кўпроқ сув тўғрисидаги қонунларни бузиш ёки ундан оқилона фойдаланмаслик оқибатида келтирилган ёки етказилган зарар натижасида келиб чиқади. Жумладан, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунинг 114-моддасига асосан, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқага бериш ҳамда давлатнинг сувга эгалик ҳуқуқини ошкора ёки яширин шаклда бузадиган бошқа хил битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди. Мазкур қонунинг 116-моддасига биноан, ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган сув объектларидан қонунсиз фойдаланиш вақтида қилинган харажатлар қопланмаган ҳолда ўз эгасига қайтариб берилади.

Шунингдек, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 117–118-моддалари «Сув тўғрисидаги қонунларни бўзиш натижасида етказилган зарарларни ундириш» масалаларига бағишланган. Ушбу қонуннинг 117-моддасига асосан, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида етказилган зарарларни қонунларда белгиланган миқдорда ва тартибда қоплашлари шарт.

Бундан ташқари, мазкур қонуннинг 118-моддасида зарар етказган мансабдор шахслар ва бошқа ходимларнинг моддий жавобгарлигига ҳам алоҳида эътибор берилган. Жумладан, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар зарар харажатларини тўлашда айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимлар белгиланган тартибда моддий жавобгар бўладилар.

Таъкидлаш керакки, сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаганлик, улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун деярли кўп ҳолларда маъмурий ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Сув ресурсларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чоратadbирлари сифатида **маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик** қўлланилиши мумкин. Ушбу ҳуқуқий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида аниқ кўрсатилган. Мазкур кодекснинг 72-моддасига кўра, сувларни ифлослантириш ёки булғатиш, сув тўплаш иншоотларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор

шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Корхоналар, коммунал ва бошқа объектларни сувнинг ифлосланиши ва булғаниши ёки унинг заррали оқибатлари олдини олувчи иншоотлар ва қурилмаларсиз фойдаланишга топшириш, шунингдек сув объектларининг табиий ҳолатини бузувчи бошқа ҳаракатлар қилиш мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сув қудуқлари қазишнинг белгиланган қоидалари ва технологиясини бузиш, ишлатилаётган ва кузатув қудуқларини йўқ қилиб юбориш ёки шикастлантириш, сув ўзи чиқадиган қудуқларни тартибга соладиган қурилмалар билан жиҳозлаш, шунингдек ишлатишга яроқсиз қудуқларни консервациялаш ёки йўқ қилиш чораларини кўрмаслик, сифатли ер ости сувлари ҳосил бўладиган теграда ер ости сувларининг ифлосланиши ёки уларнинг сифати ёмонлашиши манбаи бўлиб қолиши мумкин бўлган саноат, қишлоқ хўжалик иншоотлари ва бошқа объектларни жойлаштириш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Мазкур кодекснинг 74-моддасида ҳам сув ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Сувдан хўжасизларча фойдаланиш, гидротехника ишларини ўзбошимчалик билан бажариш, сувдан фойдаланиш лимитлари ва режаларини бузган ҳолда сув олиш, шунингдек лойиҳада назарда тутилган балиқларни муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган устки сув манбаларидан сув олишни амалга ошириш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек, ушбу кодекснинг 75-моддасида «Сувларнинг давлат ҳисобини юритиш қоидаларини бузганлик» учун маъмурий жавобгарлик кўрсатилган. Сув объектларидан олинадиган ва уларга қўйиладиган сув миқдорининг дастлабки ҳисобини юритиш ва оқиб келиб қўшилаётган сувлар сифатини аниқлаш қоидаларини бузиш, шунингдек давлат сув кадастри юритишнинг белгиланган тартибни бузиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Зеро, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 76-моддасида «Сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш, улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик» учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган. Жумладан, сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш – энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. Сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузганлик учун **жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик** ҳам белгиланган. Ушбу кодекснинг 203-моддасига биноан, сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Кейинги пайтларда сув ҳуқуқий жавобгарлигини қўллаш таклиф қилиняпти. Унга кўра, сувдан фойдаланувчилар маълум пайтгача сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин.

Хуллас, сув манбаларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, улар тўғрисидаги қонунларни ўз вақтида бажариш ва уларга амал қилиш сув билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олади ва унга қарши курашишга ёрдам беради.

6-§. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари

Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг бажарадиган вазифалари анча катта. Ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида кўрсатилган ягона давлат сув фонди: дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувлари, ер ости сувлари ва музликларини муҳофаза қилиш ҳамда мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

Ички ишлар органлари тизимидаги санитария милицияси сув ресурсларининг тозалигини таъминлаш, уни ифлослантирилишини олдини олиш ва бошқа тадбирларни амалга оширади.

Ички ишлар органлари тизимидаги қўриқлаш (муҳофаза) бўлимлари эса мавжуд давлат ва алоҳида аҳамиятга эга бўлган сув объектларини (масалан сув омборлари) қўриқлайдилар. Ички ишлар органларининг мазкур қўриқлаш функцияси тегишли шартнома, ўзаро келишув асосида ҳам олиб борилиши мумкин. Шунингдек, профилактика нозирлари ҳам ўз ҳудудларида сув объектларини муҳофаза этиш, уни ифлослантirmаслик, санитария талабларига мослиги ва бошқа масалаларга оид тадбирларни ҳам олиб борадилар.

Юқоридаги барча ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1997 йил 15 майдаги 109-сонли «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоратини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги ва 1999 йил 17 январдаги 11-сонли «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисидаги» буйруғларида ўз аксини топган.

Умуман олганда, ички ишлар органларининг барча фаолияти «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасига, яъни «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш

шартлари»га тўлиқ мос келиши ва амалдаги экологик қонунлар асосида бажарилиши лозим.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Сувнинг инсон ҳаёти ва биосферадаги аҳамияти нимада?
2. Сувни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг қандай ҳуқуқий асослари мавжуд?
3. Давлат сув фонди ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳақида гапириб беринг.
4. Сув фондига доир муносабатларнинг ҳуқуқий тартиби қандай?
5. Сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари ҳақида сўзлаб беринг.
6. Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?
7. Сув тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик чоралари белгиланган?
8. Сувни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда ички ишлар органларининг вазифалари нималардан иборат?

VII БОБ
ЕР ОСТИ БОЙЛИКЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ВА УНИ
ЭКОЛОГИК-ХУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАРТИБИ

**1-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик
муҳофаза қилишнинг ҳозирги аҳволи**

Она заминимизда табиат ином этган бойликлар кўп. Биз улардан эҳтиёжимизга яраша фойдаланамиз. Мана шу бойликлар ичида ер ости бойликлари бениҳоя катта аҳамиятига эга. Ер ости бойликларининг асосий хусусияти шундаки, улар тикланмайдиган табиий ресурслар турига киради. Негаки, уларни ўсимлик, ҳайвонот дунёси сингари қайташ тиклаш мумкин эмас. Шундай экан, уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, айниқса улардан тежаб-таргаб фойдаланиш лозим.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, барча маънавий ва табиий бойликлар Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулкига айланди. Ер ости хазиналари – олтин, кумуш, рангли ва нодир металллар, энг қимматбаҳо стратегик хомашё бўлган уран ҳамда юзлаб бошқа ресурслар бундан буён халқимиз манфаатларига хизмат қиладиган бўлди.

Ўзбекистон замини турли фойдали қазилма захираларига бой. Ватанимиз ҳудудида 2500 дан зиёд ер ости бойликларининг нуқталари мавжуд. Республикамиз МДХ давлатлари орасида олтин қазиб олиш бўйича 2-ўринда, кумуш ва газ қазиб олиш бўйича 3-ўринда туриши ҳаммамизни қувонтиради.

Шуниси эътиборлики, ҳозирги пайтда қазиб олинаётган 900 дан зиёд нуқталарда 100 турдаги минерал хомашё борлиги аниқланган ва уларнинг 60 туридан саноатда фойдаланилади.

Республикамизда 142 та нефт, газ, 6 та кўмир, 34 та асл металл, 7 та қора металл, 54 та рангли металл, 49 та тоғ-кон, 19 та цемент ишлаб чиқариш, 37 та тоғ-кимёвий, 372 та қурилиш материаллари корхоналари, 172 та ер ости суви захиралари мавжуд.

Сир эмас, мустақилликка қадар республикамиз ҳудудида жойлашган барча олтин конлари собиқ СССРнинг олтин хазинасини тўлдирувчи хомашё базаси бўлиб хизмат қилди,

Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг асосий валюта цехларидан бирига айланди. Бироқ халқимиз бундан сариқ чиқалик наф кўрмади, аксинча, жуда катта табиий бойликларга эга бўлган меҳнатсевар, сабр-тоқатли халқ боқиманда деган таъналарни эшитди. Қазиб олинган қимматбаҳо маҳсулотлар Ўзбекистон қуёшини кўрмасдан, пешма-пеш марказдаги махсус заводга жўнатиб турилди. Россия Федерацияси ҳудудида жойлашган ва собиқ СССРда ягона бўлган бу корхонада юртимиздан юборилган олтин хомашёси қайта ишланиб, соф олтин ҳолида (99,9 %) ажратиб олинар эди.

Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши ва республикаимиз раҳбариятининг тинимсиз ҳаракатлари ўлкамиз ҳудудидаги бутун ер ости бойликларининг четга олиб кетилишига батамом чек қўйди. Натижада Ўзбекистоннинг олтин хазинасини яратиш учун имконият туғилди, эндиликда республикаимизда соф олтин ажратиб олиш йўлга қўйилган.

Ҳозирги пайтда республикаимизда тахминан 460 млрд. сўмдан ортиқ ер ости бойликлари захираси мавжуд. Олимларнинг ҳисоб-китобига қараганда, воҳамиздан қазиб олинган бойлик ҳозиргача 100 млрд. сўмдан кўпроқни ташкил этади. Йилига 70 тоннадан олтин қазиб олинган. Бу собиқ Иттифоқда қазиб олинган олтиннинг учдан бир қисмини ташкил этади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида 2002 йил 13 декабрда «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг (янги таҳрири) қабул қилиниши барча турдаги ер ости бойликларига бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш учун асос бўлди. Ушбу қонуннинг 4-моддасида кўрсатилганидек, ер ости бойликлари Ўзбекистон Республикасининг мулки бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир.

Мазкур талаблар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ва бошқа экологик қонунларда ўз ифодасини топди.

Кончилик муносабатлари «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонун ва бошқа қонун ости ҳужжатлари билан тартибга солинади. Қорақалпоғистон Республикасида кончилик муносабатлари Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади. Ер ости бойликларидан фойдаланиш чоғида юзага келадиган ердан, ер усти сувларидан, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатлар тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ер қаърининг фойдаланилаётган ва фойдаланилмаётган участкалари, шунингдек, техноген минерал ҳосилалар ер ости бойликлари давлат фондиди ташкил этади (5-модда).

2-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир асосий талаблар

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир талабларни бажариш эътиборга молик масаладир ва у ҳар қандай шароитда ер ости бойликларидан оқилона фойдаланишни ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишни таъминлайди.

Ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга доир асосий талаблар «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 35-моддасида аниқ кўрсатилган. Унга асосан, ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг асосий талаблари қуйидагилардан иборат:

- ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш тўла-тўқис бўлишини ва ундан комплекс фойдаланилишини таъминлаш;

- фойдали қазилмаларнинг ўзбошимчалик билан кавлаб олинишига ва улар жойлашган майдонларда иморат қурилишига йўл қўймаслик;

- фойдали қазилмалар захираларининг давлат ҳисоби юритилишини амалга ошириш;

- фойдали қазилмалар захираларини тасдиқлаш ва геологик материалларнинг давлат экспертизасини ўтказиш;

- ер қаъридан асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган фойдали компонентларнинг иқтисодий жиҳатдан рентабелли захиралари мумкин қадар тўлиқ чиқариб олинишини таъминлаш;

- фойдали қазилма конларини сув босишдан, сув чиқиб кетиб тўлиб қолишдан, ёнғиндан ҳамда фойдали қазилмалар сифатини ва конларнинг саноат кўламидаги аҳамиятини пасайтирувчи ёки уларни ишга солишни мураккаблаштирувчи бошқа омиллардан муҳофаза қилиш;

- ер қаърида консервация қилиб қўйиладиган фойдали қазилмалар захираларининг, ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб боришда кон қазишмалари, қудуқлар ва ер ости иншоотларининг сақланишини таъминлаш;

– углеводородлар ва уларни қайта ишлаш асосида ҳосил қилинган маҳсулотларни, бошқа моддалар ва материалларни ер остида сақлашда, чиқиндиларни сақлаш ва кўмишда, оқова сувларни чиқариб ташлашда ер қаъри ифлосланишининг олдини олиш;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олувчи корхоналарни ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини тугатиш ва консервация қилишни белгиланган тартибда ўтказиш.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва минерал хомашёни қайта ишлаш билан боғлиқ ишларни бажариш лойиҳалари давлат экология экспертизасидан ўтказилиши лозим. Давлат экология экспертизасидан ўтказиш талаб қилинмайдиган ишлар рўyxатини Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тасдиқлайди.

Ҳаёт талаби ва эҳтиёжлар шуни тақозо қилмоқдаки, фойдали қазилмалар жойлашган майдонларда ва унга яқин жойларда иморат қуриш ҳолатлари содир бўлмоқда. Мазкур майдонларда иморат қуриш билан боғлиқ масалалар амалдаги «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунда ўз аксини топган. Жумладан, аҳоли пунктлари, саноат мажмуалари ва бошқа хўжалик объектларини лойиҳалаштириш ва қуришга иморат қуриладиган участканинг ер қаърида фойдали қазилмалар йўқлиги тўғрисидаги маълумот олинганидан кейингина рухсат берилади.

Аҳоли пунктлари, саноат объектлари ва бошқа объектларни жойлаштириш учун участкалар танлашда бўлғуси иморат қуриладиган участканинг ер қаърида фойдали қазилмалар йўқлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасининг хулосаси керак.

Алоҳида ҳолларда саноат кўламида ўзлаштиришга топширилмаган фойдали қазилма конлари (кенг тарқалган фойдали қазилмаларнинг конлари бундан мустасно) жойлашган майдонларда иморат қуришга, шунингдек, бундай конлар жойлашган ерларда фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини жойлаштиришга, кончилик муносабатлари соҳасидаги махсус ваколатли давлат органлари билан келишувга мувофиқ, ер қаъридан фойдали қазилмаларни чиқариб олиш имкониятларини таъминланиши ҳисобга олинган ҳолда, йўл қўйилади (42-модда).

Амалдаги қонунчилик талабларига асосан, кончилик муносабатлари соҳасида махсус ваколат берилган давлат бошқарув органлари билан келишмасдан туриб:

– фойдали қазилма конларига туташ жойлашган, конларни ишга солишда фойдаланилиши мумкин бўлган майдонларда;

– фойдали қазилма конларига туташ, ушбу конларни ишга солишдаги портлатиш ишлари ва содир бўладиган силжишларнинг хавфли ва зарарли таъсири тарқалиши мумкин бўлган майдонларда иморат қуриш мумкин эмас.

Шунингдек, илмий, тарихий, маданий, эстетик ва бошқа аҳамиятга молик ер қаъри участкаларини муҳофаза қилиш ҳам катта аҳамиятга эга. «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 43-моддасига биноан, илмий, тарихий, маданий, эстетик ва бошқа аҳамиятга молик ноёб табиий ёки сунъий геологик жинслар, минералогик ҳосилалар, палеонтологик, археологик объектлар ҳамда ер қаъри участкалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектлар деб эълон қилиниши мумкин.

Ер қаъридан фойдаланилаётганда ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган объектлар топилиб қолса, ер қаъридан фойдаланилувчилар ер қаърининг тегишли участкасидаги ишларни тўхтатиб туришлари ҳамда бу ҳақида лицензия берган орган ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларини хабардор қилишлари шарт.

Шуниси ажабланарлики, ер ости бойликлари кўп бўлган Ўзбекистонда уларни ҳуқуқий муҳофаза қилишга оид ҳуқуқий адабиёт ёки илмий изланишлар деарли йўқ.

Республикаимизда ер ости бойликларидан фойдаланишда давлат назорати талаб даражасида эмас. Бу вазифани бевосита шу соҳа билан шуғулланаётган, минерал хомашё базасини ташкил этаётган ва унинг табиий геологик ҳамда иқтисодий жиҳатларини ўрганаётган геология тармоғи ташкилотлари зиммасига юклаш мақсадга мувофиқ.

Ўз навбатида, Ўзбекистон геология-қидирув ходимлари республика равнақи йўлида ёқилғи-энергетика, қурилиш индустрияси базаларини мустаҳкамлаш, қимматбаҳо металллар ва бошқа фойдали хомашё қазиб олувчи йирик саноат комплекси районларида қазилма бойликлар захираларини аниқлашни кўпайтириш, сув таъминотидаги бир қатор катта муаммоларни ҳал қилиш йўлида изланишлари лозим. Чунки бу масалага республикаимиз Президенти алоҳида эътибор бериб, 1991 йилда «Ўзбекистон Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасини ташкил этиш тўғриси»да алоҳида фармон қабул қилди. Бизнингча, бу тармоққа янгича ҳуқуқий мақом берилиши геология-қидирув ишларини олиб боришда барқарорликка эришишни, энг муҳими эса, республика эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, экологик талаблар асосида геология тармоғининг юксалишини таъминлайди.

Хуллас, ер ости бойликлари ва фойдали қазилмалардан куйидаги шартлар асосида фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади: қазиб олишда шу бойликлар ва қазилма-ресурслардан комплекс ва оқилона фойдаланилишини таъминлаш; атроф муҳит, ер ости бойликлари ифлосланишининг олдини олиш; фойдали қазилмаларни қовлаб олиш чоғида ҳолати ўзгарган ерларни рекультивация қилиш; қайта тикланадиган фойдали қазилмалардан табиий қайта тикланишига эришиладиган даражадагина фойдаланиш ва ҳ.к.

3-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда давлат бошқаруви

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат бошқаруви катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»¹ги 2002 йил 13 декабр қонунда ҳам ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Жумладан, мазкур қонуннинг 7-моддасига асосан, кончилик муносабатлари соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, махсус ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Саноатда ва кончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги кончилик муносабатлари соҳасидаги махсус ваколатли давлат органлари ҳисобланади. Кончилик муносабатларини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифалари:

– минерал хомашё базасини ривожлантиришни таъминлашдан;

– фойдали қазилмаларнинг асосий турларини қазиб олишнинг ҳозирги пайтдаги ва истиқболга мўлжалланган ҳажмларини белгилашдан;

– ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ ва минерал хомашёнинг айрим турларига нарх белгилашдан;

– ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, ер ости бойликларини геологик ўрганиш ҳамда минерал ресурслардан оқилона фойдаланиш устидан текширув ва назорат тизимини ташкил этишдан иборат.

¹ Қаранг: Халқ сўзи. 2003 йил. 23 январь

Ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш устидан давлат бошқаруви Вазирлар Маҳкамасининг асосий диққат-эътиборида туради, ҳамда у, қонунга асосан, бир қатор ваколатларга эга бўлади. Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунига биноан, кончилик соҳасида Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги ваколатлари мавжуд:

- минерал хомашё базасини ривожлантириш ва такрор ҳосил қилиш, ер қаърини муҳофаза этиш дастурларини тасдиқлаш ҳамда уларнинг амалга оширилишини назорат қилиш;

- ер қаъри участкаларини фойдаланишга бериш ва ер қаъри мониторингини амалга ошириш тартибини белгилаш;

- фойдаланишга берилган ер қаъри участкаларининг давлат ҳисоби юритилишини ва ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқлари давлат рўйхатидан ўтказилишини ташкил қилиш;

- фойдали қазилмалар захираларини тасдиқлаш ҳамда фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси, фойдали қазилма конлари, фойдали қазилма белгилари ва техноген минерал ҳосилалар давлат кадастри юритилиши тартибини белгилаш;

- кенг тарқалган фойдали қазилмалар рўйхатини тасдиқлаш;

- ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш, ундан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил қилиш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш (8-модда).

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча органлар қатори маҳаллий ҳокимият органларининг ҳам алоҳида ўрни мавжуд. Амалдаги «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунда, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг кончилик муносабатлари соҳасидаги бир қатор ваколатларининг кўрсатилиши катта аҳамиятга эга. Мазкур қонуннинг 9-моддасига асосан, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига қуйидагилар киради:

- тегишли ҳудудда минерал хомашё базасини ривожлантириш ва такрор ҳосил қилиш, ер қаърини муҳофаза қилиш давлат дастурлари ишлаб чиқилишини ва амалга оширилишида иштирок этиш ҳамда уларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

- кенг тарқалган фойдали қазилмалар кавлаб олинаётганда ер қаъридан фойдаланиш шартларини келишиб олиш;

- ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

4-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи, унинг объекти ва субъектлари

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини тўлиқ тасаввур этиш учун улардан фойдаланиш турлари ҳақида тегишли тушунчага эга бўлиш лозим. Ер ости бойликларидан фойдаланиш турларини тўғри туркумлаш ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда катта аҳамият касб этади.

Ер ости бойликларидан фойдаланишни туркумлашга асос бўлиб уларнинг табиат объекти сифатидаги вазифаси хизмат қилади.

«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида ер қаъридан фойдаланишнинг турлари аниқ кўрсатилган. Ер қаъри куйидаги мақсадлар учун берилади:

- геологик жиҳатдан ўрганиш;
- фойдали қазилмаларни кавлаб олиш;
- техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш;
- фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини, шу жумладан нефть, газ, газ конденсати (бундан буён матнда углеводородлар деб юритилади), бошқа моддалар ва материалларни ер остида сақлаш иншоотларини куриш ҳамда улардан фойдаланиш, чиқиндиларни сақлаш ва кўмиб ташлаш;
- алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо қилиш;
- нодир тош хомашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчи субъектларга ер ости бойликларидан фойдаланиш пуллидир, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ер қаъри муддатли (муваққат) ва муддатсиз фойдаланишга берилиши мумкин. Ер қаъридан фойдаланиш муддатлари ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан ҳисобланади.

Ер қаъри участкаларидан муддатли фойдаланиш. Ер қаъри участкалари муддатли фойдаланишга:

- геологик жиҳатдан ўрганиш учун – беш йилгача муддатга;
- фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш учун – фойдали қазилма конини ёки техноген минерал ҳосилаларни ишга солишнинг техник-иқтисодий асосларда белгиланган муддатига;
- нодир тош хомашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябop материалларни тўплаш учун – икки йилгача муддатга берилади.

Ер қаъридан фойдаланвчи лицензияда белгиланган шартларни бажарган тақдирда ҳамда ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш, шунингдек, фойдали қазилма конини ишлатиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш ёхуд фойдали қазималарни кавлаб олувчи корхоналарни ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини тугатиш ёки консервация қилиш ишларини амалга ошириш зарурати бўлган тақдирда, ер қаъридан фойдаланиш муддати ер қаъридан фойдаланувчининг ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни (бундан буён матнда лицензия деб юритилади) берган органга ер қаъридан фойдаланиш муддати тугатишидан камида олти ой олдин юборган аризасига биноан узайтирилиши мумкин (23-модда).

Ер қаъридан муддатсиз фойдаланиш мазкур қонуннинг 24-модасига асосан, ер қаъри участкалари муддатсиз фойдаланишга фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш учун, шунингдек, алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо қилиш учун берилиши мумкин.

Ер қаъри участкалари маълум ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи лицензия асосида берилади. Мазкур қонуннинг 26-моддасига асосан, тадбиркорлик таваккалчилиги шартлари асосида геологик жиҳатдан ўрганиш учун, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадлар учун ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи юзага келишининг асоси лицензия ҳисобланади.

Лицензия тегишли давлат органининг ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб бориш учун ер участкаси берилишини кафолатловчи қарори мавжуд бўлганда берилади.

Лицензия ўз эгасининг муайян чегарадаги ер қаъри участкасидан белгиланган муддат мобайнида фойдаланиш

ҳуқуқини тасдиқлайди ҳамда ер қаъри участкаларидан фойдаланиш шартларини белгилайди.

Ер қаъридан фойдаланишнинг бир йўла бир неча турига лицензиялар берилишига йўл қўйилади. Лицензия:

- лицензия эгаси ҳақидаги маълумотларни;
- ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишлардан мўлжалланган мақсадни;
- фойдаланишга берилаётган ер қаъри участкасининг дастлабки талаб кўрсаткичларини;
- ер қаъридан фойдаланиш муддатлари ва ишларни бошлаш муддатларини;
- ер қаъри участкасидан фойдаланиш шартларини ўз ичига олган бўлиши лозим.

Ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш ишларини молиялаштирган юридик ва жисмоний шахслар ўзлари қидириб топган кондан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш учун лицензия олишда мутлақ ҳуқуққа эга.

Лицензия юридик ёки жисмоний шахсларга лицензия беришга ваколатли орган томонидан берилади.

Лицензияларни бериш очиқ ким ошди савдолари ёки юридик ва жисмоний шахсларнинг лицензия беришга ваколатли органлар билан тўғридан-тўғри музокаралари натижалари асосида ўттиз кун ичида амалга оширилади.

Агар ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи юридик шахсларнинг юридик шахс мақомига эга бўлмаган бирлашмасига бериладиган бўлса, лицензия бундай бирлашманинг иштирокчиларидан бирига берилиб, унда мазкур иштирокчи шу бирлашма номидан иш юритаётганлиги, шунингдек, бирлашманинг барча иштирокчилари кўрсатилади.

Геологик жиҳатдан ўрганиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш, алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо этиш ҳамда нодир тош хомашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси томонидан берилади, ушбу модданинг бешинчи ва олтинчи қисмларида кўрсатилган лицензиялар бундан мустасно.

Углеводород конларини аниқлаш ва қидириш ҳамда углеводородларни кавлаб олиш мақсадида геологик жиҳатдан ўрганиш, углеводородларни сақлаш учун ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш учун лицензияларни Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томондан ваколат берилган орган беради.

Чиқиндиларни сақлаш ва кўмиб ташлаш мақсадида ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тўғридан-тўғри музокаралар натижалари асосида берилади.(27-модда)

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ўзларига берилган ер участкалари доирасида ўз хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун портлатиш ишларини қўлламаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда захиралари фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси ҳисобига олинмаган кенг тарқалган фойдали қазилмаларни кавлаб олишни ҳамда ер ости иншоотларини қуришни лицензия олмасдан амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар томонидан қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда кенг тарқалган фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва ер ости иншоотларини қуриш белгиланган тартибда тақиқланиши мумкин.

Хуллас, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларининг хусусияти шундаки, улар тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни давлат мулк ҳуқуқининг объекти бўлган ер ости бойликларига нисбатан амалга оширадилар ва бу ердаги айрим субъектлар айти вақтнинг ўзида ҳам бошқарув органи, ҳам фойдаланувчи ёки эгалик қилувчи орган бўлиб ҳисобланадилар. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти эса барча ҳолларда давлат мулк ҳуқуқининг объекти бўлиб ҳисобланади ва амалдаги қонунлар билан тартибга солинади.

5-§. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш ҳолатлари

Экология ҳуқуқида ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш ва бекор бўлиши ҳолатларини ўрганиш нафақат амалий, балки илмий-назарий аҳамиятга ҳам эгадир.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи, амалдаги қонунчиликка асосан, маълум муддатга берилади. Ер ости бойликларидан фойдаланишнинг қонуний муддати Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунида аниқ кўрсатилган. Ер ости бойликлари маълум фойдаланувчи субъектларга, яъни юридик ва жисмоний шахсларга қонун асосида берилади. Жумладан, мазкур қонуннинг 22-моддасига биноан, «Ер қаъридан фойдаланиш муддатли (муваққат) ва

муддатсиз бўлиши мумкин. Ер қаъридан фойдаланиш муддати олдиндан белгилаб қўйилмаган бўлса, у муддати чекланмаган ҳисобланади. Ер қаъридан чекланган муддат давомида фойдаланиш учун ер лицензияда белгиланган муддатга бериб қўйилади. Заруратга қараб бу муддат узайтирилиши мумкин. Ер қаъридан фойдаланиш муддати фойдаланиш ҳуқуқи берилган кундан бошлаб ҳисобланади».

Амалдаги қонунчиликка асосан, ер қаъридан фойдаланишнинг ер қаърини геологик ўрганиш учун бериб қўйиш (25-модда), кон ажратмаси ҳамда фойдали қазилмалар қазиб олиш ва бошқа мақсадлар учун фойдаланишга бериб қўйиш (28-модда), ер қаъридан хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун фойдаланиш (31-модда) турлари кўрсатилган. Уларнинг ҳуқуқий ҳолати ва экологик аҳамиятини биз юқоридаги параграфларда кўриб чиққан эдик.

Амалдаги қонунчиликда ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши билан бирга, айрим ҳолларда бекор бўлиш ҳолатлари, яъни ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини тўхтатиш ҳам кўзда тутилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунига асосан, ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда чекланиши, тўхтатиб турилиши ёки муддатидан илгари тугатилиши мумкин:

- ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар таъсири доирасидаги аҳоли ҳаётига ёки соғлиғига, атроф-муҳитга таҳдид юзага келганда;

- агар ер қаъридан фойдаланувчи бир йил мобайнида ер қаъри участкасидан фойдаланишга киришмаган бўлса;

- ер қаъридан фойдаланганлик учун тўловлар мунтазам равишда тўланмаган тақдирда;

- ер қаъридан фойдаланувчи лицензиянинг асосий шартларини бузган тақдирда;

- ушбу қонуннинг 36, 37, 39 ва 40-моддаларида назарда тутилган қоидалар бажарилмаган тақдирда.

Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда тугатилади:

- ер қаъри участкасидан фойдаланишнинг белгиланган муддати тугаганда;

- ер қаъридан фойдаланувчи ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечганда;

- фойдаланишига ер қари участкаси берилган юридик шахс тугатилган ёки яқка тадбиркорнинг фаолияти тугатилган тақдирда.

Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва тугатиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади (34-модда).

Шунингдек, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи тегишли органларнинг улар тақдим этган лицензия ва кон ажратмаси беришга оид далолатномани бекор қилиши орқали тўхтатилади.

Қайд этиш лозимки, ер ости бойликларидан фойдаланиш учун ҳақ тўланади. Бу «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасига асосан амалга оширилади. Ушбу моддага биноан, ер қаъридан фойдаланиш пуллидир, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно.

Ер қаъридан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳам катта аҳамиятга эга. Амалдаги қонунчиликка асосан, давлат бошқаруви ва маҳаллий ҳокимият органларининг ер ости бойликларидан фойдаланувчилар фаолиятига аралашиларига йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг тўхтатиб турилиши, чеклаб қўйилиши ёки тўхтатилиши тўғрисидаги қарорларнинг қай даражада асослилиги, шунингдек зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар суд томонидан кўриб чиқилади. Бузилган ҳуқуқлар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тикланади. Ер ости бойликларидан фойдаланувчига ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи асоссиз равишда тўхтатиб турилиши, чеклаб қўйилиши ёки тўхтатилиши туфайли етказилган зарар, шу жумладан бой берилган фойда, тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

6-§. Ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ер қаъридан фойдаланувчи субъектлар, яъни юридик ва жисмоний шахслар, бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар. Эътиборли томони шундаки, ер қаъридан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир-бирлари билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Ер қаъридан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрираги «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Ушбу қонуннинг 32-моддасига асосан, ер қаъридан фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

– ўз фаолияти натижаларидан, шу жумладан ер қаъри тўғрисида олинган геологик ва бошқа ахборотдан, шунингдек, кавлаб олинган фойдали қазилмалар ёки уларнинг лицензия шартларига кўра тасарруфларида бўладиган улушидан фойдаланиш;

– агар лицензияда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ҳамда минерал хомашёни қайта ишлаш жараёнида олинган техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш;

– ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб бориш технологияси юзасидан қарор қабул қилиш;

– техник лойиҳалар ва кончилик ишларини ривожлантириш режаларига, шунингдек, углеводород конларини ишлатиш ва ободонлаштириш лойиҳаларига белгиланган тартибда ўзгартиш киритиш;

– фойдали қазилма конларини ишлатиш жараёнида фойдаланув кондицияларини қўллаш;

– лицензияга мувофиқ берилган кон ажратмаси доирасида қўшимча рухсатномасиз ер қаъри геологик жиҳатдан ўрганилишини амалга ошириш;

– кон ажратмаси ва белгиланган тартибда ажратилган ер участкалари доирасида ишларни амалга ошириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш, шунингдек, умум фойдаланишидаги объектлар ва коммуникациялардан шартнома асосида фойдаланиш;

– ер қаъри участкасидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларнинг айрим турларини ёки мажмуини бажарувчиларни шартнома асосида жалб этиш;

– минерал хомашёга ва уни қайта ишлаш маҳсулотларига бўлган конъюнктура ўзгарганлиги муносабати билан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлганда, шунингдек, лицензия берилгандагидан анча фарқ қилувчи ҳолатлар юзага келганда ер қаъри участкасидан фойдаланиш шартларини қайта кўриб чиқиш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат этиш.

Ер қаъридан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Ер қаъридан фойдаланувчилар, юқоридаги ҳуқуқлардан ташқари, бир қатор мажбуриятларга ҳам эгадирлар. Улар ўз фаолиятларида ушбу мажбуриятларни бажаришлари ва унга амал қилишлари лозим. Ер қаъридан фойдаланувчилар:

– ер қаъри участкаси қайси мақсадда берилган бўлса, ундан шу мақсадда фойдаланиши;

– ер қаъридан фойдаланиш ва минерал хомашёни қайта ишлаш билан боғлиқ ишларни олиб бориш технологияси нормалари ва қоидаларига риоя этиши;

– кончилик ишларини ривожлантиришнинг техник лойиҳалари ва режаларидаги, шунингдек, углеводород конларини ишлатиш ва ободонлаштириш лойиҳаларидаги талабларга риоя этиши;

– фойдали қазилма конларини ишлатиш, ер қаъридан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш жараёнида геологик, маркшейдерлик ва бошқа ҳужжатларни юритиш ҳамда уларнинг сақланишини таъминлаши;

– чиқариб олинадиган ва ер қаърида қолдириладиган асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган компонентлар захиралари, шунингдек, минерал хомашёни ва техноген минерал ҳосилаларни қайта ишлаш маҳсулотлари миқдори ва сифати ҳисобини юритиши;

– кавлаб олинаётганда қўшилиб чиқадиган, лекин вақтинча фойдаланилмаётган фойдали қазилмалар ва фойдали компонентларни сақлаши;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва минерал хомашёни қайта ишлаш чоғида нобудгарчилик нормативларига риоя этилишини таъминлаши;

– конларнинг фойдали қазилмаларга бой участкалари танлаб ишлатилишига йўл қўймаслиги;

– асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган фойдали компонентлар захираларининг ҳолати ва ўзгариши тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек, фойдали қазилма конлари, фойдали қазилмалар белгилари ва техноген минерал ҳосилалар давлат кадастрини юритиш учун маълумотларни Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасига тақдим этиши;

– кавлаб олинган фойдали қазилмалар ҳажмлари тўғрисидаги маълумотларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тақдим этиши;

– ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар таъсири доирасидаги ишловчилар (ходимлар) ва аҳолининг хавфсизлигини таъминлаши;

– ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар бехатар олиб борилишини, фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш чоралари кўрилишини, фалокатларни бартараф этиш режалари ишлаб чиқилишини таъминлаши;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олувчи корхоналарни ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини тугатиш ва консервация қилишнинг белгиланган тартибига риоя этиши;

– тўқинди уюмларининг ёнбағирларини ва очиқ конларнинг ён чеккаларини режалаш ёки поғоналаш ишлари, шунингдек, эрозияга қарши тадбирлар ўтказилишини таъминлаши;

– атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, шунингдек, ер қаъридан фойдаланишда ишдан чиққан ер участкаларини ва бошқа табиий объектларни кейинчалик фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириши шарт.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ ер қаъридан фойдаланувчилар зиммасида бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин (33-модда).

Хуллас, ер ости бойликларидан фойдаланувчилар юқорида кўрсатилган барча ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилишлари, уларни бажаришлари мазкур объектдан оқилона фойдаланиш ҳамда уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишни таъминлайди.

7-§. Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик

Ҳар қандай ҳолатда ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунларни ҳамда улардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоидаларини бузганлик учун маълум жавобгарликлар белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг IV бўлими ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш масалаларига доир низоларни кўриб чиқиш ҳамда ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик масаласига багишланган. Қонуннинг 51-моддаси талабларига кўра, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларга ва кончилик муносабатларига доир низолар қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 52-моддасига асосан, айбдор шахслар қонунга мувофиқ жавобгар бўладилар. Зеро, ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ҳамда талабларини бузганлик учун **интизомий, маъмурий, фуқаролик (мулкӣ)** ва **жиноий жавобгарликлар** қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик фуқароларни тарбиялаш ва илк бор қилинган ноҳўя, қонунга хилоф ҳаракатларнинг олдини олиш, уларни содир этганлик учун қўлланиладиган дастлабки чора ҳисобланади. Ушбу чорани ер ости бойликлари ҳақидаги қонун ва экологик талабларни бузиш ҳолатлари меҳнат талабларига хилоф бўлганда бевосита корхона, муассаса, ташкилот раҳбари қўллайди. Бунда ходимдан бевосита шу корхона, муассаса, ташкилотнинг ички тартиб-қоидаларига тўлиқ амал қилиш, меҳнат интизомини бузмаслик ва унга аниқ риоя қилиш талаб этилади. Агар ишчи ёки хизматчи ер ости бойликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунни аниқ бажармаса ёки унинг экологик

қоидаларини бузса, яъни уларни бажариш билан боғлиқ бурчига совуққонлик билан ёндашса ёки ўз мажбуриятини бажармаса интизомий жавобгарликка тортилади.

Шунингдек, ер ости бойликларини қазिश, давлатга олтин ва бошқа қимматбаҳо металл ҳамда тошларни топшириш билан боғлиқ қоидалар бузилганда, бу ноҳўя ҳаракатлар бевосита иш жараёнида амалга ошириш ва бажариш билан боғлиқ бўлганда ҳамда бошқа экологик талаблар бузилганда, бу чорани раҳбар ёки жамоа қўллайди.

«Ер ости бойликлари тўғрисидаги» қонун ҳужжатлари ва экологик талабларни бузганлик учун **маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик** Ўзбекистон Республикасининг **Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида** аниқ ифодасини топган. Ушбу кодекснинг 70-моддасига кўра, фойдали қазилмалар жойлашган майдонларда ўзбошимчалик билан иморатлар қуриш, фойдали қазилма конларини табиатни муҳофаза қилиш ва кон назорати органлари билан келишмай туриб ишга солиш, ер ости бойликларидан фойдаланиш талабларини бузиш, ер ости бойликларини муҳофаза қилиш қоидаларини ва табиий муҳитни, бинолар ва иншоотларни ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишларнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш талабларини бажармаслик, ер ости сувлари режимини кузатиш учун қазилган қудуқларни, маркшейдерлик ва геологик белгиларни йўқ қилиш ёки шикастлантириш, худди шунингдек ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар томонидан умумтарқалган фойдали қазилмалардан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача жарима солишга сабаб бўлади.

Конларнинг бой участкаларини танлаб ишлатиш, минерал хомашёни қазиб олаётганда ва қайта ишлашда фойдали қазилмаларни нормативдан ортиқ нобуд қилиш, фойдали қазилма конларини яроқсиз ҳолга келтириш ва фойдали қазилма захираларидан оқилона фойдаланиш талабларини бошқача тарзда бузиш мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача жарима солишга сабаб бўлади.

Маркшейдерлик ҳужжатларини йўқотиш, тугатилаётган ёки консервация қилинаётган конларни ва бурғиланган қудуқларни аҳолининг хавфсизлигини таъминловчи ҳолатга келтириб қўйиш талабларини, шунингдек консервация вақтида конларни, қазилаётган жойларни ва бурғиланган қудуқларни муҳофаза этиш талабларини бажармаслик мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача жарима солинишига сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ёки учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Шунингдек, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 71-моддасига мувофиқ, «Ер ости бойликларини геологик жиҳатдан ўрганиш ишларини олиб бориш қоидалари ва талабларини топилган фойдали қазилмалар захираларига ёки фойдали қазилмалар қазиб олиш корхоналари, шунингдек фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланиш шароитларига нотўғри баҳо берилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган тарзда бузиш, ер ости бойликларини кейинги геологик жиҳатдан ўрганишда ва конларни ишга солишда зарур бўлган геологик ҳужжатларни, фойдали қазилма намуналари дубликатларини ва кернларини йўқотиб қўйиш мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганлик – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади (ЎзР МЖТК , 95-модда).

Шунингдек, мазкур кодекснинг 97-моддасига асосан, саноатда ҳамда «Давтехконназорат» органлари назорати остидаги бошқа объектларда ишларни бехатар олиб боришга оид қоидалар, меъёрлар ва йўриқномаларни бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти

бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Ушбу қонунда бошқа ҳолатлар учун, жумладан, саноатда ҳамда «Давтехконназорат» органлари назорати остидаги бошқа объектларда портловчи ҳамда радиоактив материаллари (манбаларни) ҳисобга олиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш қоидалари, нормалари ҳамда йўриқномаларини бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Фуқаровий ҳуқуқий жавобгарлик. Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишда ушбу жавобгарликнинг таъсири катта. Бу жавобгарлик Ўзбекистон республикаси Фуқаролик кодексининг 985-моддасига биноан, «... етказилган зарар, тўлиқ миқдорда зарар етказган шахс томонидан тўланиши лозим. Зарар етказган шахс, бу зарарнинг ўз айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод қилинади.

Агар корхона, муассаса, ташкилот ходимлари ер ости бойликларини қазиб олаётган ёки бошқа таъмирлаш ишларини олиб бораётганда, яъни меҳнат бурчларини бажариб турган вақтларида уларнинг айби билан етказилган зарарни тўлашга мажбур бўладилар».

Умуман олганда, ер ости бойликларига, уларнинг сифати ва самарадорлигига, экологик ҳолатига етказилган зарар, ҳар қандай ҳолатда Фуқаролик қонунларига асосан жавобгарликнинг моҳиятини белгилайди.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига асосан амалга оширилади. Жиноят кодексининг 197-моддасида ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан юз баравари миқдоридан жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиши кўрсатилган.

Умуман олганда, ер ости бойликларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш қуйидаги ҳаракатларда ифодаланади ва юқорида кўрсатилган жавобгарликларга сабаб бўлади:

а) ер ости бойликларини ўзаро шартнома рухсати ёки махсус рухсат этувчи гувоҳномаси бўлмаган шахс томонидан ўзбошимчалик билан ишлатиш. Бундай шахсларга қалбаки гувоҳномаси бўлган шахслар, гувоҳномасининг мuddати ўтиб кетган шахслар ёки ғайриқонуний тарзда гувоҳнома олган шахслар ҳам кирадилар;

б) махсус рухсатномаси бор олтин изловчи шахсларнинг ўзларига бириктирилмаган ҳудудларда ер ости бойликларини излашлари;

в) олтин изловчи артелларнинг аъзолари томонидан ўзларига тегишли бўлмаган ҳудудларда ер ости бойликларини излашлари;

г) хусусий шахслар ҳамда махсус рухсатномаси бор олтин изловчи шахслар томонидан ўлжа қилиш мақсадида ер ости бойликларига ишлов бериш қатъий тақиқланади;

д) ер ости бойликларида ишлаш қоидаларини бузиш характерлари ўзи тугалланган жиноятни билдирди;

е) хусусий шахслар томонидан қазилма бойликлари топилганда яшириб қолиш ва ўзлаштириш, бошқа олтин қидирувчилар артелига ёки бошқа шахсларга топшириш ҳам жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Хуллас, республикаимиздаги ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

1) Ўзбекистоннинг мустақиллигини ҳисобга олиб, ер ости бойликларини ҳуқуқий тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларни «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонун талаби даражасига мослаштириш ва ижросини таъминлаш;

2) республикаимизда мавжуд бўлган ҳар бир ер ости манбаини янгидан ҳисобга олиб, уларнинг географик харитасини тузиш;

3) ҳар бир ҳисобга олинган ер ости бойликларини оқилона тарзда келажак авлоднинг яхши яшаши учун хорижий мамлакатлар АҚШ, Англия, Япония, Хитой, Франция, Швейцария ва бошқа мамлакатларнинг илғор технологиясидан кенг фойдаланган ҳолда амалга жорий этиш;

4) ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш мақсадида университетларнинг геология бўлими ёки факультетида геолог-эколог мутахассислар тайёрлаш ва ҳ. к.

Бундан ташқари, ҳар бир турдаги ер ости бойлиги бошқа мамлакатларга сотилаётганда, халқимиздан ортганигина айирбошланса ўринли бўлади.

8-§. Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари

Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ички ишлар органлари фаолиятида алоҳида ўрин тутди.

Зеро, ички ишлар органлари ушбу жараёнда фаол иштирок этиб, ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ишига катта ҳисса қўшадилар, атроф-табиий муҳит ва ер ости бойликлари ифлосланишининг олдини оладилар, фойдали қазилмалардан ўзбошимчалик билан фойдаланиш, уларни қазиб олиш ҳолларига чек қўядилар.

Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча профилактика нозирлари (айниқса, фойдали қазилмалар мавжуд жойлардаги профилактика нозирлари), санитария милицияси, йўллар ҳаракатланиш хавфсизлиги давлат хизматининг ходимлари, ёнғиндан сақлаш, қўриқлашда хизматларининг масъулияти катта бўлади.

Мазкур бўлинмаларнинг олдидаги барча вазифалар ИИВнинг 1998 йил 10 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси ИИВ идораларининг санитария назорати милиция бўлинмалари ҳақидаги низомида» ва «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги 1999 йил 17 январь буйруғида ўз аксини топган.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ер ости бойликларининг жамият ҳаётидаги аҳамияти нимада?

2. Ер ости бойликларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга қандай талаблар қўйилган?

3. Ер ости бойликларидан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувининг моҳияти нимада?

4. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш ҳолатлари ҳақида сўзлаб беринг.

5. Ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?

6. Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қандай ҳуқуқий жавобгарлик чоралари назарда тутилган?

7. Ер ости бойликларини ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари ҳақида сўзлаб беринг.

VIII БОБ
ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УНДАН
ҲОЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ

**1-§. Ўсимликлар дунёсидан фойдаланишнинг тарихи
ва аҳамияти**

Инсоннинг шифобахш ўсимликлардан фойдаланиши узок тарихга эга. Ибтидоий даврларда одамлар ўзларининг дардларига даво излаб, аввало, ўсимликлар оламига мурожаат этганлар. Даврлар ўтиши билан табиат яратиб қўйган доривор ўсимликларнинг аҳамияти ошиб бораверган. Милоддан анча олдин қадимги Миср, Ҳиндистон, Хитой ва Араб давлатларида ўсимликлар билан даволаш кенг тус олган ва шифобахш ўсимликлардан фойдаланиш усуллари ёзилган қўлланмалар пайдо бўлган.

Шифобахш ўсимликлар милоддан 6000 йил аввал Осиёда (ҳозирги Ироқда) маълум бўлган. Ундан олдин ҳам ўсимликлардан дори сифатида фойдаланилган, уларнинг шифобахш хусусиятлари тўғрисидаги маълумотлар оғиздан-оғизга ўтиб келган.

Қадимги Рим тиббиётида сезиларли из қолдирган Асклепиад (милоддан аввалги 128-56 йиллар), Карнелий Цельсларнинг (милоднинг бошида) ҳам бу соҳада хизматлари катта бўлган. Римнинг энг машҳур врачлари ва табиат фанларининг билимдони К.Гален (Жолинус ҳаким, милоднинг 130-200 йилларида яшаган) ўзининг тиббиёт соҳасидаги баракали хизматлари билан танилган. К. Гален ўзидан аввал ўтган ва у билан бир даврда яшаган йирик олимларнинг тиббий амалларидан атрофлича фойдаланган ҳолда, тиббиёт соҳаси бўйича 131 та илмий асар ёзган. К. Гален асарларининг фақат 83 таси бизгача етиб келган. У ўз асарларида 304 та шифобахш ўсимлик, 80 та ҳайвон маҳсулотидан тайёрланадиган ҳамда 60 га яқин моддадан олинадиган дори-дармонлар билан даволаш йўлларини тавсия этган.

Шунингдек, кўҳна Рим алломаларидан катта Плиниус ўз асарларининг 12 жилдини тиббиёт ва доришуносликка

бағишлаган. Айниқса, доривор ва шифобахш ўсимликлар ҳақидаги бизгача етиб келган маълумотлар асосан юнон адабиётларида сақланган қолинган.

Машҳур юнон табиби Гиппократ (милоддан олдинги 460–377 йиллар) ўзининг «Корпус Хипократикум» асарида тиб илмига, шу жумладан дори-дармонларга, оид кўплаб маълумотлар қолдирган. Унинг асарларида доривор ўсимликларнинг 236 таси ҳақида маълумот берилган.

Шунингдек, юнонистонлик машҳур олимлардан Аристотель (милоддан олдинги 384–322 йиллар) қомусий олим бўлиб, юнон файласуфлари ичида алоҳида ажралиб турган. У тиббиётга ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Аристотель шогирди Теофраст билан бирга, табиий фанлар қатори, доривор ўсимликлар ҳақида ҳам ёзиб қолдирган.

Тиббиёт фанининг ривожланиши ва шифобахш ўсимликлардан кенг фойдаланишда қадимий Осиё мамлакатларининг ҳиссаси катта. Араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Тибет ва Хитойда доривор ўсимликлар билан даволаш кенг тус олган. «Яжур-веда» (Ҳаёт ҳақидаги фан) доривор ўсимликлар ҳақида ёзилган қадимий ҳинд китобидир. Шифокор Сушрута ёзган мазкур китобда 700 хил доривор ўсимлик ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Шунингдек, Шарқнинг машҳур олимлари Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Мансур Бухорий ҳам кўплаб шифобахш ўсимликлардан тиббиёт фанида кенг фойдаланганликларини ёзиб қолдирганлар.

Шифобахш ўтларни тиббиёт фанига киритиш ва улардан фойдаланишда аллома Абу Али ибн Синонинг жаҳоншумул ютуқларини алоҳида қайд этиш ўринли. Ибн Сино 450 дан ортиқ қимматли асарлар яратган. Бизгача етиб келган 240 та асаридан 40 таси тиббиётга оиддир. У ўзининг «Ал-қонун» асарида 900 га яқин турдаги ўсимликларнинг шифобахш хусусиятлари ва улардан фойдаланиш йўллари кўрсатган. Айниқса, унинг энг машҳур асари «Тиб қонунлари»да шифобахш ўсимликларнинг хусусиятлари, улардан фойдаланиш, уларнинг аҳамияти кабиларга оид қимматли маълумотлар бор.

Россияда ҳам шифобахш ўсимликлар қадимдан ишлатиб келинган, бу иш билан асосан шифокорлар шуғулланганлар. Шаҳарларда алоҳида «Кўк дўконлар» очилиб, шифобахш ўсимликлар ва улардан тайёрланган дорилар сотилган.

Шунингдек, лотин ва немис тилида ёзилган жуда кўп қўлёзмаларнинг асл нусхалари XVI аср охирида Россияда таржима қилинган. XVI асрда Москвада шифобахш ўсимликлардан фойдаланишга ёрдам берадиган «Травник

тамошних и здешних земель» деган қўлланма пайдо бўлган. Бу китоб XVI аср охиригача беморларни даволашда қўлланиб келинди, бир неча марта кўчирилди, янгидан-янги материаллар билан бойитилди ва мукамаллаштирилди.

Бу масалага бир неча юз йиллар олдин ҳам эътибор берилган. Масалан, Петр I шифобахш ўсимликларни йиғиш тўғрисида фармон чиқаргандан кейин Россияда доривор гиёҳларни ўрганиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишга қизиқиш янада ошди.

1873 йилда Петр I буйруғи билан давлатга қарашли дорихоналар ва йирик шаҳарлардаги госпиталлар қошида дорихона томорқалари ташкил этилди.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Россияда шифобахш ўсимликларни ўрганиш, улардан оқилона фойдаланиш ишлари янада ривожланди. 1912 йилда профессор Р. К. Верлихнинг «Рус доривор ўсимликлари» деган асари нашр этилди. Умуман, Биринчи жаҳон урушидан кейин ҳам шифобахш ўсимликларга катта эътибор берилган.

Булардан ташқари, 1930 йилда мамлакатнинг турли географик зоналарида (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) шифобахш ўсимликлар ўстириладиган махсус тажриба ҳудудлари ташкил қилинди. 1931 йилда бу ҳудудлар Бутуниттифоқ шифобахш ўсимликлар илмий-текшириш институти (ВИЛР) ихтиёрига ўтди ва бу борадаги бутун илмий ишлаб чиқариш ишларини бирлаштирди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, шифобахш ўсимликлар инсон ҳаёти ва унинг яшаши учун катта аҳамият эга бўлиб, улар ҳар доим инсон ҳимоясига муҳтождир.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, бу соҳада Ўзбекистонда йўқолиб бораётган ёввойи ва шифобахш ўсимликларнинг ноёб турларини сақлаб қолишга қаратилган чора-тадбирлар кўриш юзасидан ҳали кўп ишлар қилиниши лозим.

2-§. Ўсимликлар дунёсининг инсон ҳаётида тутган ўрни ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Ер юзида инсон пайдо бўлгандан бери миллионлаб йиллар ўтганлиги маълум. Шундан буён у ўзини қуршаб турган табиат, атроф муҳит, биринчи навбатда, наботот дунёси билан алоқада бўлиб келган. Ўсимликлар ер юзида одамнинг пайдо бўлиши ва турмуш кечириши учун зарур бўлган ҳамма шароитларни яратади. Улар дастлабки одамларнинг асосий овқати бўлган, ҳозирги кунда ҳам инсон уларсиз кун кечира олмайди. Ўсимликлардан саноат,

тиббиёт, чорвачилик ва бошқа кўпгина соҳаларда фойдаланилмоқда.

Ўсимликларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти фақат шу билан чекланмайди. Улар нормал биологик жараёни таъминлайди ва ҳавони кислород билан бойитади, микроклимга ижобий таъсир кўрсатади, иссиқлик мувозанатининг шаклланишида катта ўрин тутаяди, ҳавонинг намлигини оширади, зарарли моддаларнинг муайян қисмини ютади. Яшил ўсимликлар эрозия ва чанга қарши курашда катта аҳамият касб этади. Уларнинг рекреация аҳамиятини ҳам унутиб қўймаслик керак. Кейинги йилларда одамларнинг дам олиш кунлари шаҳардан табиат бағрига чиқишга интилиши, бўш вақтини тоғлар, дарахтзорлар ва сув ҳавзалари бўйида ўтказишга эҳтиёжлари кескин кучайди. Бироқ инсон ҳар доим ҳам табиатга, атроф муҳитга яхши муносабатда бўляптими, уларга зарар етказмаяптими? Афсуски, бу саволларга ижобий жавоб бериш қийин.

Шуни қайд қилиш ўринлики, ер юзининг 70 %ни ўтсимон ўсимликлар қоплаб олган. Ер юзининг маданий ўсимликлар экиладиган жами майдони 1,5 млрд. гектарига тенг бўлиб, бу умумий экин майдоннинг 1/10 миқдорига тенгдир. Таъкидлаш лозимки, ер шарида 300 минг турдаги гулли ўсимликлар мавжуд. МДХ давлатлари ҳудудида уларнинг 21 минг, ирта Осиёда 7 минг, республикаимизда 4148 та тури учрайди.

Ўзбекистон ўсимликлар дунёсининг хилма-хиллиги ва халқ ҳўжалигидаги аҳамиятига кўра ўзига хос ўринга эга. Сўнги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, ўлкада 146 та оилага мансуб 4500 га яқин ўсимлик турлари борлиги аниқланди. Буларнинг аксарият қисмини қоқидошлар (600 га яқин тур), бурчоқдошлар (450 га яқин тур), буғдойдошлар (260 га яқин тур), карамдошлар, ялпиздошлар, швитдошлар, шўрадошлар, лоладошлар, чиннигулдошлар, ёронгулдошлар, говзабондошлар, раънодошлар каби йирик оилаларнинг вакиллари ташкил этади. Ўзбекистон флораси пайдо бўлиши, тарқалиши, тур, туркум ва оилаларнинг умумий ўхшашлиги жиҳатидан Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар, Эрон, Афғонистон ўсимлик қопламига жуда яқин туради.

Шуниси ачинарлики, республикаимиз ҳудудидаги 4500 га яқин турдаги ўсимликларнинг 10–12 % муҳофазага муҳтож. Республикада табиатни муҳофаза қилиш мақсадида ихота ўрмонлари бунёд этиш ишлари давом этмоқда. Сўнги йилларда эса қурилиш материали сифатида фойдаланилувчи импорт ёғоч кескин камайиши муносабати билан теракзорлар бунёд этилмоқда.

Бундан 30–35 йил муқаддам текисликдаги дарё ва сойларнинг қирғоқлари анча зич тўқай ва қамишзорлар билан қопланган бўлиб, тўқайларда турангил, тол, жийда, юлғун каби дарахт ва буталар яйраб ўсар эди. Кейинги йилларда тўғон, сув омборлари ва каналлар қурилиши авж олиб, дарё ҳамда сой сувларининг кескин камайиши, сизот сувларининг сатҳи тобора камайиб, уларнинг минераллашуви ва шўрлиги ортиши натижасида бу тўқайларнинг катта қисми туғаб кетди. Республика яйловларининг ҳозирги аҳволи ҳам анча ташвишлидир. Бунинг асосий сабаблари – яйловлардан нотўғри фойдаланиш, тоғ олди ва чалачўл зонасидаги катта-катта майдонлар асоссиз равишда ҳайдалиб, экинлар экилганлиги, чўлда саксовул, тоғларда арча каби дарахт ва бута ўсимликларининг кўплаб кесилиб кетганлиги, яйловларда қўй боқиш меъёрига амал қилмаслик, янги ерларнинг ўзлаштирилиши, чўл зоналарида янги-янги шаҳар ва йўллар қурилиб, янги конлар ишга туширилиб, аҳоли зичлигининг тобора ортишидир.

Ўзбекистоннинг ўрмон фонди асосан тоғ ўрмонларидан иборат бўлиб, табиатни муҳофаза қилишда катта аҳамиятга эга. Улар ажойиб табиий манзара яратади, ўзига хос соғлом микроиқлим ҳосил қилади, сувни тежайди ва тупроқни эрозиядан асрайди, атроф муҳитнинг санитария-гигиена ҳолатини яхшилади.

Ўзбекистон «Қизил китоби»га йўқолиб кетиш хавфи бўлган ўсимликларнинг 42 та оиласи, 111 та авлодига мансуб 301 та тури киритилган. Уларнинг кўпчилиги қимматбаҳо доривор ўсимликлардир. Ўзбекистон ҳудудида маълум шароитлардагина учрайдиган, фан оламида эндем деб юритиладиган ўсимликларнинг 390 та тури мавжуд бўлиб, улар республикаимизнинг бебаҳо миллий бойлиги ва фахри ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг табиий флораси мевали, доривор, саноатбоп, манзарали, эфир мойли ва бошқа ёввойи ўсимликларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ранг-баранг ёввойи ўсимликлардан инсонлар манфаати йўлида оқилона фойдаланиш ва уларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш республика олимлари ва кенг жамоатчилик олдидаги энг муҳим вазифалардан биридир.

Маълумки, ўсимликнинг кадр-қиммати, биринчи навбатда, унинг хусусиятларини ўрганиш туфайли аниқланади. Ўзбекистоннинг ёввойи ўсимликлари хомашё нуқтаи назаридан ханузгача етарли даражада ўрганилмаган.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик ва саноат қурилиши ишларининг жадал суръатда ортиб бориши табиатга, шу жумладан ўсимликлар дунёсига, ўз таъсирини кўрсатмоқда. Айниқса, жуда кам учрайдиган эндем ва реликт турлар ўсиб

турган шароит ўзгартирилса, улар тез орада қуриб, ер юзидан бутунлай йўқолиб кетиши мумкин. Табиий ўсимликлардан озиқ-овқат, зиравор, доривор ва хушманзара ўсимлик сифатида оқилона фойдаланмаслик оқибатида уларнинг ареаллари торайиб, захиралари эса кескин камаймоқда, ҳатто айрим турлари бутунлай йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Буларга мисол тариқасида беҳ зира, анзур пиёзи, лола ва ширачларнинг кўпгина турлари, саллагул ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Республика ҳукумати баъзи ёввойи ўсимлик турларининг йўқолиб кетиш хавфини эътиборга олиб, айрим ёввойи ўсимлик турларини йиғишни тартибга солиш мақсадида, лола турларининг барчаси, заъфаронлар, бойчечаклар, анзур пиёзи ва бошқаларни давлат муҳофазасига олиш ҳамда уларни Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритишга қарор қилди.

Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га 400 дан ортиқ ноёб ўсимлик турлари киритилган. «Қизил китоби»га киритилган, муҳофазага муҳтож барча турларни табиатдан йиғиб олиш, сотиш ва почта орқали бошқа жойларга юбориш қатъий ман этилди. Бундай ўсимликларга зарар етказган айбдор шахслар қонун асосида маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

Атроф муҳитнинг бошқа манбалари каби, ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ҳам халқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Ўсимликлар бизга ҳавони тозалашда катта ёрдам беради. Ўз навбатида, биз ҳам ўсимликларнинг яхши ривожланиши учун қулай шароитларни яратиб беришимиз керак. Афсуски, ҳамма ҳам буни яхши тушиниб етмаяпти.

Академик Т. Франк: «Биз табиат сўзини тез-тез такрорлаймиз-у, аммо бизнинг ўзимиз ҳам унинг кичик бир қисми эканлигимизни унутиб қўямиз», – деб тўғри айтган эди.

Инсон ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида ўсимликлардан муайян даражада фойдаланади. Бироқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган ўсимлик манбалари чекланган. Мамлакатимизда доривор ўсимликларнинг тахминан 100–110 турдагиси йиғиб олинади. Ҳозирнинг ўзидаёқ уларнинг 40га яқин тури муҳофаза остига олинди, улардан самарали фойдаланишни тақозо этмоқда. Табиат биз учун ўта мушкул ва муҳим бўлган ишни – ер қуррасида ҳаётни сақлаш имконини берадиган жараёнларни вужудга келтиради. Фан-техника ютуқлари ана шу беминнат ишни бажара олиши мушкулдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, инсон ҳар қандай фойдали ишни қилмасин, аввало, атроф муҳитни сақлаши, ундаги мувозанатни бузмаслиги шарт.

Умуман олганда, шифобахш ўсимликлар дунёсининг илмий тиббиётда 300 га яқин, халқ тиббиётида 500 та, ветеринарияда

100 та тури ишлатилади. Бой флора асосан, Ўрта Осиёда, Кавказда жойлашган. Ўзбекистоннинг бой ва турли-туман ўсимликлар дунёси 4148 турдан ташкил топган, уларнинг 577 та тури шифобахш ўсимлик ҳисобланади, 115 та тури илмий тиббиётда ишлатилади, 47 та тури эса Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошидаги дори воситалари ва тиббий техника сифатини назорат қилиш бош бошқармасининг рўйхатига киритилган.

Республикамиз дори-дармон билан таъминланиш жиҳатидан МДХда охириги ўринлардан бирини эгаллайди, ўсимликлардан дори-дармонлар ишлаб чиқариш эса талаб даражасида эмас.

Академик Собир Юнусов: «ўсимликларнинг қўлига паспорт бериш лозим», – деб таъкидлайди. Яъни илмий муассасалар дори яратиш ўрнига ўсимликларни ўрганиб, дориворлигини аниқлаб, тавсияномалар ишлаб чиқишлари керак. Дори-дармон тайёрлаш билан ягона институт, ташкилот шуғулланса, мақсадга мувофиқ бўларди. Бизнингча, доривор ўтларни саноатбоп қилиб ўстирадиган йирик хўжалик тузиш, йўқолиб бораётганларини асраб қолиб, кўпайтириш чораларини кўриш кун тартибда турган муҳим масалалардан биридир.

Шифобахш ўсимликларнинг тиббиётдаги катта аҳамияти, фуқароларнинг саломатлигини сақлашдаги ўрнига оид ҳикоят ва ҳикматлар тўпланиб халқимизга армуғон этилди. Бундай адабиётлар илгари араб, форс, тожик, лотин ва бошқа тилларда мавжуд бўлган. Ушбу китобларда кўплаб нодир фикрлар, шифобахш ўсимликларнинг қайси қасалликларга даво эканлиги ва қўлланилиши аниқ ва батафсил кўрсатилган.

Биз наботот олами ва шифобахш ўсимликларни ҳар томонлама экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш учун қуйидаги экологик тадбирларни амалга оширишимиз лозим: 1) республикаимизда ўрмонларни кенгайтириш, дарахтлар орасида ўсадиган шифобахш ўсимликларнинг барча турларини сақлаб қолиш, уларни кўпайтириш; 2) барча жойларда, аниқса тоғларда, чўл ва далаларда мол боқишни тартибга солиш; 3) шифобахш ўсимликларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, боғларни, кўриқхоналарни айнан тиббиёт мақсадида ишлатиш учун барпо этилган лаборатория ва илмий текшириш институтлари фаолиятининг барча имкониятларини янада кучайтириш; 4) фуқаролар томонидан айнан шифобахш ўсимликлар билан савдосотиқ қилинишни назорат қилиш, улардан хўжасизларча фойдаланишга чек қўйиш; 5) наботот олами ва шифобахш ўсимликларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишни янада яхшилаш мақсадида зарур қонун ҳужжатлари қабул қилиш; 6) Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг бу соҳадаги

ишларини кучайтириш; 7) барча жойларда ўрмонларни муҳофаза қилиш мақсадида тоғбегилар хизмат қилади, улар фақат дарахтлар, ўрмонларни муҳофаза қилиш билан кўпроқ шуғулланиди. Шифобахш ўсимликларни химоя қилувчи алоҳида «штат»лар ташкил этиш; 8) табиатни муҳофаза қилиш иши билан шуғулланувчи жамғармаларнинг ишларини яхшилаш ва ҳ.к. Табиатни муҳофаза қилиш жамиятининг иш фаолияти жуда серқирра. У кенг миқёсда тарғибот ишлари олиб бориши, ҳар йили слётлар ва табиатшунослар конкурси ўтказиши, болаларнинг табиат қўйнига саёҳатларини уюштириши, ноёб ўсимликлар ва ҳайвонлар кўргазмасини ташкил қилиши, истироҳат боғлари барпо этиши зарур.

Мақтаб ўрмоншунослиги – табиатни муҳофаза қилишнинг фаол маркази. Ўрмоншунослик ишлари қизиқарли ва серқиррадир. Бунда болалар қишлоқ кўчалари ва атрофини кўкаламзорга айлантирадилар, қандай маҳаллий дарахтлар, буталар, ўт ва ўсимликлар ўсишини аниқлайдилар.

Шунингдек, ёшларимиз ўртасида Ўзбекистон Республикасида 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ва 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш тўғрисида»ги¹ ҳамда бошқа экологик қонунларнинг моҳиятини кенгроқ тушунтириш зарур.

Бу ишни янада яхшилаш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Экология ва табиий ресурслардан фойдаланиш қўмитаси ишини, божхона фаолиятини янада кучайтириш, кенг мамоатчилик ёрдамида иш олиб бориш, мактаб ўқувчиларидан самарали фойдаланиш ҳам яхши натижа беради. Шунингдек, шифобахш ўсимликларни муҳофаза қилиш қонун-қоидалари ер сатҳининг кўриниши, манзараси, ўсимликлар дунёсининг турлитуманлиги, кам учрайдиган ўсимликларни, экологик тизим ва уларнинг ўзаро алоқасини ҳисобга олган ҳолда атроф муҳитни муҳофаза қиладиган объектларни ташкил қилишни кўзда тутиш керак. Ушбу мақсадда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги 1993 йил 7 май қонуни катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки алоҳида муҳофаза этиладиган жойларда ўсимликларнинг барча турлари маълум мутаносибликда сақланади. Ҳозирги пайтда барча соҳаларда, жумладан ўсимликлар дунёсини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, улардан оқилона

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 1. 12-м.

фойдаланиш, улар ҳақидаги айрим ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилиш талаб даражасида эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирги аҳволни ҳисобга олиб, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш ҳақида»ги кодексни қабул қилиш керак.

Бизнингча, бу ҳуқуқий тадбир нафақат шифобахш ўсимликлар, балки барча ўсимликларни муҳофаза қилиш билан бирга, инсонларнинг соғлиғини, ҳавонинг мусоффолигини, ўрмонларнинг бойлигини, жониворларни кўпайтиришни, ернинг унумдорлигини таъминлайди.

3-§. Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назорат олиб бориш

Ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби ҳамда бошқарув ва назорат қилиш ҳоллари Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрь қонун билан тартибга солинган.

Мазкур қонун табиий шароитда ўсадиган ўсимлик дунёсини, шунингдек, такрор етиштириш ва генетик фондини сақлаш учун экиб ўстириладиган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Қонун Ўзбекистон Республикасининг барча экологик, географик, иқтисодий ва ҳуқуқий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

– флоранинг тур бўйича таркибини ва генетик фондини табиий шароитларда сақлаб қолиш;

– табиий ўсимлик жамоалари ва ёввойи ўсимликлар ўсадиган муҳитнинг бир бутунлигини сақлаб қолиш;

– ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланиш ва уни такрор етиштиришни таъминлаш;

– юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишдир (қонуннинг 2-моддаси).

Ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар ўрмонлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасида ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ҳамда назарати катта аҳамиятга эга бўлиб, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлайди. «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви аниқ кўрсатилган. Жумладан, мазкур қонунда кўрсатилишича, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузиридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида махсус ваколат берилган давлат бошқарув органларидир.

Ўсимликлар дунёси давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат муҳофазасидадир (3–4-моддалар).

Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқарувининг асосий хусусияти ҳам шундаки, у бевосита ўрмон бойликларини, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ.

Давлатнинг ўсимликлар дунёси объектларини муҳофаза қилиши ва улардан фойдаланишни назорат қилиши катта аҳамиятга эга. Ушбу масала ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунда ўз ифодасини топган. Жумладан, ушбу қонуннинг 27-моддасига асосан, ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назарати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўсимликлар дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва

жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Хуллас, ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назоратини олиб бориш ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

4-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш турлари ва хусусиятлари

Ўсимликлар дунёси объектлари тушунчаси, улардан фойдаланиш турлари ва хусусиятлари Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 25 декабрь қонунда ўз ифодасини топган. Ушбу қонунда биринчи марта «ўсимлик дунёси объекти» тушунчаси берилди.

Қонуннинг 5-моддасига асосан, ўсимлик дунёси объектлари куйидагилардан иборат:

– ёввойи организмлар – дарахтлар, буталар ва ўтсимон уруғлайдиган ўсимликлар, қирқулоқсимонлар, йўсинсимонлар, сувўтлар, лишайниклар ва замбуруғларнинг хилма-хил турлари;

– ёввойи организмлардан ташкил топадиган табиий ўсимлик жамоалари ёки уларнинг ҳар қандай мажмуи;

– камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимлик турлари;

– ёввойи ўсимликларнинг мевалари, уруғлари ва бошқа қисмлари ёки улар фаолиятининг маҳсуллари.

Кўриниб турибдики, мазкур қонун илк бор ўсимлик дунёсини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялаш тушунчасини бериш билан бирга, уларни маълум туркумларга бўлиб, аниқлаштиради.

Ўсимликлар дунёси объектларининг муҳофазаси кўпроқ улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ушбу масалага қонунда алоҳида эътибор берилган.

Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш умумий ва махсус бўлиши мумкин. Ўсимликлар дунёси объектларидан умумий фойдаланиш жисмоний шахслар томонидан ҳаётий зарур эҳтиёжларни қондириш учун қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ва тартибда бепул амалга оширилади. Ўсимликлар дунёси объектлари махсус фойдаланишга ишлаб чиқариш фаолиятини ва бошқа фаолиятни амалга ошириш учун ҳақ тўлаш эвазига юридик ва жисмоний шахсларга рухсатномалар асосида бериб қўйилади. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш учун объектини, турини, ҳажмини ва муайян ҳудуд доирасида

фойдаланиш муддатини белгилайдиган рухсатнома Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, ваколатли давлат органлари томонидан берилади. Ўсимлик дунёси объектларидан махсус фойдаланиш тартиби ва шартлари қонун ҳужжатларида белгиланади (6-модда).

Шунингдек, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунида, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турлари ва улар қайси мақсадлар учун қўлланилиши масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш турлари мазкур қонуннинг 7-моддасида ўз ифодасини топган, улар куйидагилардан иборат:

- чорвачилик эҳтиёжлари учун ёввойи озуқа маҳсулотларини тайёрлаш;

- чорва молларини ўтлатиш;

- ўсимлик дунёси объектларидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш;

- ёввойи ўсимликларнинг техник хомашёсини тайёрлаш;

- ёввойи ўсимликларнинг доривор хомашёсини тайёрлаш (йиғиш);

- ёввойи ўсимликларни озиқ-овқат мақсадлари учун тайёрлаш (йиғиш), дарахт ва буталарни кесиш;

- ўсимлик дунёси объектларидан илмий-тадқиқот мақсадларида фойдаланиш;

- ўсимлик дунёси объектларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреацион ва эстетик мақсадларда фойдаланиш;

- ўсимликлар дунёси объектларидан табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида фойдаланиш.

Қонун ҳужжатларида ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишнинг бошқа турлари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ўсимлик дунёси объектлари доимий ёки вақтинча (узоқ муддатли ва қисқа муддатли) фойдаланишга бериб қўйилиши мумкин. Шунини таъкидлаш лозимки, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш махсус нормативларга риоя қилишни талаб этади. Амалдаги қонунчиликка асосан, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш нормативлари куйидагилардан иборат:

- доривор ва озуқабоп ўсимликларнинг ёввойи турларини ҳамда ўсимликлар техник хомашёсини тайёрлаш учун Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан келишиб тасдиқлаган квоталар;

– табиий пичанзорлар ва яйловларда пичан ўриш ҳамда чорва молларни ўтлатишнинг маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, тегишли қишлоқ ва сув хўжалиги, шунингдек, ўрмон хўжалиги давлат органлари тақдимномаси бўйича тасдиқлаган нормативлари ва муддатлари;

– қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа нормативлар ҳам бўлиши мумкин (9-модда).

Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш турлари, уларни муҳофаза қилиш ҳоллари бир қатор ҳуқуқий хусусиятларга ҳам эга:

1) ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, табиат объектлари ва уларнинг нормал сақланиши ҳолати билан;

2) ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа экологик қонунлар талабининг ижроси билан;

3) мазкур объектни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш ҳозирги замон тиббиёти ва табobati олдига қўйган вазифаларни амалга ошириши билан;

4) ушбу объектни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳозирги экологик муҳитни барқарорлаштириш, инсонларнинг экологик муҳитни сақлаш ҳамда экологик хавф ва инқарозларнинг олдини олиш билан ҳам боғлиқ бўлади.

Хуллас, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ва уларни экологик муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, экологик муаммоларни ҳал этишни, келажак авлоднинг соғлом ва яхши экологик муҳитда яшашини таъминлайди.

5-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари

Қонунчиликда ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари ўсимлик дунёси объектларидан тўғри, қонуний фойдаланишни ҳамда экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишни таъминлайди. Мазкур масала «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда ўз аксини топган. Қонуннинг 11-моддасига асосан, ўсимлик дунёси объектларини сақлаб қолиш ва уларни такроран етиштириш ҳамда улар ўсадиган муҳитни сақлаш ва қайта тиклаш мақсадида ўсимлик дунёси

объектларидан фойдаланиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чеклаб қўйилиши, тўхтатиб турилиши ёки ман этилиши мумкин.

Қўриқхоналар, қўриқланадиган тегралар ва табиат ёдгорликларида ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишга йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган камёб ва йўқолиб кетиш хавфи бор ўсимлик турларини тайёрлаш (йиғиш) ман этилади.

Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган ўсимлик турларидан фойдаланиш, улар билан (уларнинг қисмлари ёки фаолият маҳсуллари билан) савдо қилиш, уларни чет элга олиб чиқишга алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг тақдимномаси ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосаси бўйича берадиган рухсатномалари асосида йўл қўйилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ўсимликлар дунёси қандай мақсадда берилиши билан кўпроқ боғлиқ. Ушбу ҳолат, юқоридаги қонунга асосан, қуйидаги мақсадларни ўзи ичига олади:

1) юридик ва жисмоний шахслар томонидан чорвачилик эҳтиёжлари учун ёввойи озуқа маҳсулотларини тайёрлаш ва чорва молларни ўтлатиш, ана шу мақсадлар учун уларга махсус бериб қўйилган табиий ем-хашак етиштириладиган майдонларда қуйидаги тартибда амалга оширилади:

– ўрмон фонди ҳудудида – ўрмон билетлари бўйича;

– қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари эгалигидаги ерлар ҳудудида – уларнинг рухсатномалари бўйича;

– захирадаги ерларда – маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари асосида;

2) юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёси объектларидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиши уларга ўсимлик дунёси объектларини олиб қўймаган ҳолда берилган овчилик ерларида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади;

3) табиий ўсимликлар жамоаларида ёввойи ўсимликларнинг доривор ва техник хомашёсини озиқ-овқат мақсадлари учун юридик ва жисмоний шахслар томонидан тайёрлашга (йиғишга) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда йўл қўйилади;

1) ёввойи ўсимликларни, уларнинг қисмларини ва маҳсулотларини ўсиш муҳитидан ажратиб олмасдан ва ажратиб олган ҳолда ўсимлик дунёси объектларидан илмий тадқиқот мақсадларида фойдаланишга қонун ҳужжатларида белгиланган

тартибда йўл қўйилади. Табиий ўсимликлар жамоаларида илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун тегишли юридик шахсларга қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда махсус участкалар ажратилиши мумкин, бу участкаларда ўсимлик дунёси объектларидан бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг фойдаланиши илмий-тадқиқот ишларини ўтказиш мақсадларига номувофиқ бўлса, бундай фойдаланиш чекланади ёки ман этилади;

5) ўсимлик дунёси объектларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреацион ва эстетик мақсадларда фойдаланиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Шифобахш хусусиятларга эга бўлган ва аҳолининг дам олиши учун қулай шарт-шароит яратадиган ўсимлик дунёси объектларидан соғломлаштириш ва рекреацион мақсадларда фойдаланилади;

6) ўсимлик дунёси объектларидан табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида фойдаланиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Амалдаги қонунчиликда ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш масаласи ҳам кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 19-моддасига биноан, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

- ўсимлик дунёси объектидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечилганда;
- белгиланган фойдаланиш муддати тугаганда;
- ўсимлик дунёси объектидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган юридик шахс тугатилганда;
- ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни такрор етиштириш қоидалари, нормативлари ва бошқа талаблари бузилганда;
- ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланганлик учун ҳақ белгиланган муддатда тўланмаганда;
- фойдаланиш оқибатида табиий ўсимликлар жамоаларида аслига қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлар хавфи туғилганда;
- ер участкалари давлат ёки жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади.

6-§. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Экология ҳуқуқи фанида ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари масаласининг ёритилиши нафақат ўсимликлар дунёси, балки она табиатимизнинг бошқа бойликларини ҳам кўз қорачиғидек асрашга, улардан оқилона фойдаланишга ундайди. Зеро, ҳуқуқ фанининг умумназарий-ҳуқуқий талаби шуни тақозо қиладики, ҳуқуқсиз – бурч, бурчсиз – ҳуқуқ бўлмайди. Шундай экан, ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва уларни авайлаб-асраб, оқилона фойдаланиш бир қатор ҳуқуқларни амалга оширишни тақозо қилади.

«Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддасига асосан, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– ўсимлик дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланиш;

– ўсимлик дунёси объектларининг белгиланган тартибда олинган маҳсулотини тасарруф этиш;

– ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш борасидаги бузилган ҳуқуқларнинг тикланиши ва ўзларига етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилиш.

Кўриниб турибдики, ўсимликлар дунёсидан фойдаланиш учун қонуний ҳуқуқ берилган. Аммо, ҳаётий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, берилган ҳуқуқ ва имтиёзлар ўз вақтида бажарилмаяпти, уларга амал қилиш талаб даражасида эмас. Ана шу мақсадда, юқоридаги моддага асосан, ўсимлик дунёси объектидан фойдаланувчилар бир қатор мажбуриятларни ҳам бажаришлари ва уларга амал қилишлари лозим. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар:

– ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларига риоя этишлари;

– фойдаланишга бериб қўйилган ўсимлик дунёси объектларидан оқилона фойдаланишлари;

– ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва уларни такрор етиштириш чора-тадбирларини амалга оширишлари;

– ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш жойларида ёнғин хавфсизлигига риоя этишлари ва ёнғинга қарши тадбирларни амалга оширишлари, ёнғин чиққан ҳолларда уни ўчириш чораларини кўришлари;

– ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланганлик учун ҳақни ўз вақтида тўлашлари шарт.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари ҳам мумкин.

Хуллас, ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз вақтида бажаришлари, мавжуд наботот олаmidан оқилона фойдаланишлари ва уларни экологик муҳофаза қилиш учун хизмат қилишлари керак.

7-§. Ўсимликлар дунёсига оид қонунларни бузганлик ва улардан нотўғри фойдаланганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик

Ўсимликлар энг кўп зарарни одамлардан кўради. Шунинг учун ҳам ер юзида йўқолиб кетаётган ёки нодир ўсимликлар жумласига кирган турлар сони йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Ҳозирги кунда ўсимликларнинг 25–30 мингга яқин тури, яъни 8–10 % йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Ўсимликлар туркуми ҳам жадал суръатда йўқолиб бормоқда. Уларнинг аксарияти фақат кўриқхоналар ва дам олиш масканларида сақланиб қолган. Лекин шуни унутмаслик керакки, ўсимлик туркуми тўлиқ йўқ бўлиб кетгандан кейин амалда қайта тикланмайди, балки мангу йўқ бўлиб кетади.

Бизнингча, бунинг сабаби инсон билан табиат ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, табиат бойликларига, жумладан ўрмон ва ўсимликларга шафқатсиз муомалада бўлиш, қолаверса, одамларнинг экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятининг талаб даражасида эмаслиги, профилактик ишлар етарли даражада олиб борилмаганлигидадир.

Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш, улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик ва улардан нотўғри фойдаланганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик масаласи «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда аниқ кўрсатилган. Унинг 28-моддасига кўра, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар. Юридик ва жисмоний шахслар ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарарни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарарни қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликдан озод қилмайди.

Қонунга мувофиқ, наботот олами ва шифобахш ўсимликлардан нотўғри фойдаланганлик ва улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қуйидаги жавобгарликлар мавжуд.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик. Бу жавобгарлик катта экологик-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, кўпроқ меҳнат қонунлари ёки интизомини бузиш оқибатида рўй беради. Ўсимликлардан нотўғри фойдаланганлик учун интизомий жавобгарлик (ёки таъсирий чора) асосан корхона, муассаса, ташкилот ходимига айнан шу ишхона маъмурияти томонидан қўлланилади. Шуниси ташвишлики, бизнинг республикаимизда шифобахш ўсимликларни ўстириш, кўпайтириш, сақлаш учун ширкат хўжаликлари, деҳқон, фермер ва ижара хўжаликлар ёки бирор эътиборли ташкилот йўқ. Шифобахш ўсимликлар фақатгина парклар, кўриқхоналарда, кўплаб тоғларнинг чотқол жойларидагина ўсади, холос. Шунинг учун ҳам интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик кўриқхона, парклар, айрим кооператив (ширкат хўжаликлари, деҳқон, фермер ва ижара хўжаликлари) раҳбарлари томонидан қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик баъзан ходимлар бажаришлари лозим бўлган мажбуриятларини ўз вақтида бажармасликлари оқибатида ҳам қўлланиши мумкин. Таъкидлаш керакки, шифобахш ўсимликларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда интизомий жавобгарлик кам қўлланилмоқда.

Интизомий жавобгарлик, унга тортиш ва қўллаш чоралари Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси талаби асосида амалга оширилади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик асосан шифобахш ўсимликлардан фойдаланишда, уларнинг тиббиёт соҳасидаги аҳамиятини ҳисобга олиб териلاءтганда, сақлашда, куришиб олинаятганда етказилган зарар асосида пайдо бўлади. Ушбу соҳадаги жавобгарликнинг асосий мазмуни етказилган зарарни қоплаш, яъни тўлаш (қайтариш) шарти билан белгиланади. Улар қуйидаги ҳолларда акс этиш мумкин:

– ўсимликларнинг асосий манбаи бўлган адир, сахро ва ўрмонларни ёнғин хавфидан сақлаш, уларни экологик муҳофаза қилиш қоидаларинибузиш;

– шифобахш ўсимликларга зарарқунандаларча муносабатда бўлиш, уларни илдизи билан кўпориш, ҳали етилмаган пайтида молга едириб юбориш, пайҳон қилиш;

– ўсимликлар касалликларининг олдини олмаслик, тушунтириш ишларини йўлга қўймаслик, ўсимликлар карантини, шунингдек, физикавий, кимёвий ва биологик усуллардан фойдаланиш қоидаларини бузиш.

Бу қоидаларни бузувчилар кўпинча дам олишга чиққанлар, мевалар ва шифобахш ўсимликларни йиғувчилар бўлиши мумкин. Шундай «сайёҳлар» ҳам учрайдики, улар ўсимликларни синдириб гулхан ёқадилар, дарахтларни кесиб, ўт-ўланларни пайхон қиладилар, дам олган ерларини ифлос қилиб кетадилар. Бу эса ўрмон комплексининг бузилишига олиб келади. Ўсимликлар дунёсидаги ўзгаришлар ҳайвонот оламига ҳам ўз таъсирини кўрсатади: сайроқи қушларнинг йўқолиши, зараркунандаларнинг пайдо бўлиши, кемирувчиларнинг кўпайиши ҳудудни эпидемик жиҳатдан даҳшатли ҳолатга олиб келиши мумкин. Табиатга мутлақо зарар етказмай узоқ вақт дам олиш учун сайёҳатни режалаштириш ва тўғри ташкил қилиш катта аҳамиятга эга.

Алоҳида қайд этиш ўринлики, республикаимизда ўсимликларнинг ноёб турлари йўқолиб кетишига асосий сабаб чорва молларини режасиз равишда боқишдир. Чорва моллари ўсимликларни, айниқса дарахтларни зарарлайди, улар кўп бўлган жойларда ўсимликларнинг гуллаши, чангланиши, уруғ ҳосил қилиш жараёнига зарар етади.

Келтирилган ҳар қандай зарарни моддий ўндириш мумкин, аммо шифобахш ўсимликларни ва уларнинг табиат гўзаллигидаги ўрнини қайтариб бўлмайди.

Шартнома ва битимларни бузиш оқибатида ўсимликлар дунёсига етказилган мулкий зарарни қоплаш, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси талаблари асосида амалга оширилади. 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексиди экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий ҳуқуқий жазо қўллаш кўрсатилган. Жумладан, ушбу кодекснинг 81-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоби»га киритилган ўсимликларни ёхуд шундай ўсимликларнинг илдизлари, поялари, шохлари, барглари, гуллари, мевалари ва уруғларини ўзбошимчалик билан йиғиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса, икки бараваридан беш баравари миқдориди жарима солинишига сабаб бўлади. Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти баравари миқдориди жарима солинишига сабаб бўлади.

Зеро, мазкур кодекснинг 89-моддасида ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ содир этилган бошқа экологик ҳуқуқбузарликлар учун ҳам жазо чораси мавжудлиги белгиланган.

Ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини, яъни уларнинг ўсишини тезлаштирувчи воситаларни, минерал ўғитлар ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўллаш қоидаларини тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига ёки ўсимликлар, ҳайвонот дунёсини йўқ қилиб юборилишига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч баравари миқдорида жарима солинишига сабаб бўлади. Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса ёхуд тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига зарар етишига олиб келса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти баравари миқдорида жарима солинишига сабаб бўлади.

Қайд қилиш ўринлики, ҳозирги пайтда ҳар қадамда ўсимликлар дунёсига нисбатан ваҳшиёна муносабатда бўлиш ҳоллари учрайди-ю, аммо тегишли чоралар қўлланилмайди. Мақсадимиз жарима солиш эмас, бебаҳо ўсимликлар ва наботот оламини кўпайтириш ҳамда ўзлигича сақлаб қолишдир.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – ўсимликлар дунёсини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилишнинг бирдан-бир тўғри тадбири ҳисобланади. Шуниси ачинарлики, бизнинг жиноят қонунчилигимизда ўсимликлардан нотўғри фойдаланиш, айниқса шифобахш ўсимликларнинг йўқ бўлишига йўл қўйиш ҳолатлари учун жиноий жавобгарлик белгиланмаган.

Бизнингча, айнан шифобахш ўсимликларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш борасида алоҳида модда бўлмагани туфайли ҳам кейинги пайтларда кўплаб ноёб ўсимликларнинг турлари йўқолиб кетмоқда. Ўзбекистон Республикаси амалдаги Жиноят кодексининг 199-моддасида ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик кўрсатилган, холос. Унга кўра, ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Бизнингча, Жиноят кодексига наботот олами ва шифобахш ўсимликларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш учун қуйидаги талабларга эътибор бериш зарур:

– янги қонунларда, жиноят ёки ўсимликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунга асосан, ўсимликлардан фойдаланиш, уларни

экиш, сотиш, қазиб ёки юлиб олганлик учун маъмурий чора кўрилгандан кейин жиноий жавобгарлик белгилаш керак;

– жиноий жавобгарликдан ташқари, кўпроқ келтирилган зарарни қоплаш билан боғлиқ маъмурий жазолар қўлланилиши лозим;

– Жиноят кодексида «Қизил китоб»га кирган ўсимликларни муҳофаза қилиш мақсадида, уларни қазиб олиш, нотўғри фойдаланиш, кесиш ва бошқа ноқонуний ҳолатлар учун жиноий жавобгарлик белгиланиши мумкин;

– ўсимликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунга шифобахш ўсимликлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисида алоҳида боб киритиш, аниқ ҳолатларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланиши зарур;

– ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва уларни кўпайтириш билан шуғулланадиган алоҳида эколог мутахассислар тайёрлаш шу куннинг талабидир;

– кўпроқ доривор ва шифобахш ўсимликлардан нотўғри фойдаланганлик ва улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун иқтисодий-ҳуқуқий жавобгарлик белгилаш ўринлидир.

Хуллас, ўлкамиз табиий ҳамда маданий ҳолда ўсадиган ўсимликларга бой. Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари sanoatда, ноз-неъмат сифатида ҳамда шифобахш дори сифатида фойдаланилади. Шунинг учун ҳам мевали боғларимизни, табиий ҳолда ўсадиган турли хил гиёҳларни асрасак, она табиатимизнинг чиройи янада очилган бўлар эди. Бунинг учун кенг жамоатчилик ҳаракати бениҳоя фаол бўлмоғи лозим.

8-§. Ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари

Ўсимлик дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишда ички ишлар органларининг вазифалари жуда кенг.

Ўзбекистон Республикасида «Қизил китоб»га киритилган, йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ўсимликларни муҳофаза қилишда ички ишларни органлари катта ишлар олиб боришлари лозим. Ички ишлар органларининг профилактика нозирлари, санитария милицияси, қўриқлаш хизмати бўлими ва ДИХХХ ходимлари Ўзбекистон иқлимида маълум шароитлардагина учрайдиган, фан оламида «Эндем» деб юритиладиган, республикаимизнинг бебаҳо миллий бойлиги ҳисобланган ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга ёрдам

берадилар. Зеро, ички ишлар органларининг асосий вазифалари ушбу турдаги ўсимликлар дунёси йўқолиб кетишининг олдини олиш, ёнғиндан сақлаш, ҳар қандай транспорт воситалари билан уларни ноқонуний равишда бошқа жойга олиб бориб сотиш, турли касалликлар тарқалишининг олдини олишдан иборат бўлиши керак.

Мазкур вазифаларни амалга оширишда, Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1997 йил 15 майдаги 109-сонли «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоротини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги ва 1999 йил 17 январдаги 11-сонли «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги буйруқлари ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлари дастур бўлиб хизмат қилади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг аҳамияти нимада?
2. Ўсимликлар дунёси инсон ҳаётида қандай ўрин тутаети?
3. Ўсимликлар дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат бошқарувининг моҳияти нимада?
4. Ўсимликлар дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати нима?
5. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш ҳолатлари қандай?
6. Ўсимликлар дунёси объектларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини санаб беринг.
7. Ўсимликлар дунёсига оид қонунларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик назарда тутилган?
8. Ички ишлар органларининг ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилишдаги вазифалари нималардан иборат?

IX БОБ
ҲАЙВОНОТ ДУНЁСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН
ҲОЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

**1-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан
ҳойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати ва хусусиятлари**

Ҳайвонот дунёси табиат бойликларининг бир қисми бўлиб, жамиятда ва инсон ҳаётида катта экологик аҳамиятга эга. Ҳайвонот дунёси иқтисодий аҳамияти нуқтаи назаридан муҳим табиий ресурс, озиқ-овқат маҳсулоти, саноатбоп, техникавий ва доривор хомашё ва бошқа моддий бойликлар олиш манбаи эканлиги маълум. Шунинг учун ҳам уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш жуда зарурдир. Бу ишда қонунларимиз Ўзбекистон фуқароларини ҳайвонот дунёсига инсоний муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашга, бу бебаҳо дунёни муҳофаза қилиш ҳамда ундан самарали ва оқилона ҳойдаланишга қаратилган бўлмоғи лозим. Чунки ҳайвонларнинг Ўзбекистон фаунасига хос бўлган талайгина турлари йўқолиб кетиш арафасида турибди, айримлари (қулон, турон йўлбарси, ола-була сиртлон ва бошқалари) эса бутунлай йўқолиб кетди. Шу боисдан ҳам ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвонларни экологик-ҳуқуқий асосда муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга.

Ҳайвонот дунёси ер юзининг ҳамма жойларида мавжуд. Қуруқликда яшовчи ҳайвонлар жами ҳайвонот турининг 93 %ни, сув ҳайвонлари эса 7 %ни ташкил этади. Умуман олганда, ер юзида яшовчи ҳайвонлар тури ўсимликларга қараганда 4 баравар кўп бўлиб, тахминан 2 млн. дан ортиқроқдир.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бутун жониворларнинг 75 % ҳашаротлардир. Ҳашаротлардан кейин малюскалар (8,8 %), улардан кейин жамики умуртқалилар туради (қушлар, балиқлар, қуруқликда ва сувда яшовчилар, сут эмизувчилар). Умуртқалиларнинг 35600 тури мавжуд бўлиб, уларнинг ярми балиқлардир. Сут эмизувчилар эса умуртқалиларнинг 0,1 %ни ташкил этади.

Маълумотларга кўра, кейинги 100–150 йил мобайнида ҳайвонларнинг кўплаб турлари йўқ бўлиб кетди. Масалан, 1800

йилгача сут эмизувчиларнинг 33 тури, қушларнинг 30 тури йўқ қилинган бўлса, ундан кейинги 100 йилда 73 турдаги сут эмизувчилар, 120 турдаги қушлар батамом йўқолган. Кейинги 50 йилда эса ҳайвонот дунёсининг ундан ҳам кўпроғи йўқ қилиб юборилган.

Марказий Осиё ҳудуди ўз ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, Ўзбекистонда 650 дан ортиқ турдаги умуртқали ҳайвонлар, шу жумладан сут эмизувчиларнинг 99 тури, қушларнинг 410 тури, судралаиб юрувчиларнинг 57 тури, сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг 3 тури учрайди.

Аммо шуниси ачинарлики, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га умуртқали ҳайвонларнинг нодир ва йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган 63 та тури киритилган бўлиб, улар орасида 22 та турдаги сут эмизувчи ҳайвонлар, 31 турдаги қушлар, 5 турдаги судралаб юрувчи ҳайвонлар ва 5 турдаги балиқлар бор.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, иқтисодий, экологик, географик ва миллий хусусиятлар ҳисобга олиниб, бир қатор янги қонунлар қабул қилинди. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш табиатнинг барча объектлари, бойликларининг маълум мутаносибликда сақланиши билан боғлиқ.

Олий Мажлиснинг қабул қилган «Табиатни муҳофаза қилиш» (1992 й.), «Сув ва сувдан фойдаланиш» (1993 й.), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» (1993 й.), «Ер ости бойликлари тўғрисида» (янги таҳрири 2002 й.), «Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш» (1996 й.), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й.), Ер кодекси (1998 й.), «Ўрмон тўғрисида» (1999 й.), «Экологик экспертиза» (2000 й.), «Чиқиндилар тўғрисида»ги (2002 й.) ва бошқа бир қатор қонунлар республикада экологик ҳолатни яхшилашга хизмат қилмоқда.

Жумладан, республикадаги мавжуд ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 26 декабрдаги сессиясида қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни катта аҳамиятга эга.

Ушбу қонун қуруқликда, сувда, атмосферада ва тупроқда табиий эркин ҳолатда яшайдиган, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча турадиган ёввойи ҳайвонларни, шунингдек, илмий ёки табиатни муҳофаза қилиш мақсадида ярим эркин шароитда ёки сунъий яратилган яшаш муҳитида

боқилаётган ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиши.

Қорақалпоғистон Республикасида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифаси, ҳайвонот дунёсининг яшаш шароитларини таъминлаш, уларнинг хилма-хил турлари ҳамда табиий галалари бутлигини сақлаш мақсадида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш, уни тиклаш ва такрор етиштириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида ҳайвонот дунёсига нисбатан мулкдорлик масаласи кўрсатилган, унга асосан, ҳайвонот дунёси давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш лозим ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Шундай экан, ҳайвонот дунёси объектларига нималар киришини билиб олиш зарур. Ушбу қонуннинг 4-моддасида кўрсатилишича, ҳайвонот дунёси объектлари қуйидагилардан иборат:

– келиб чиқиши ҳайвонларга мансуб бўлган организмлар – сут эмизувчилар, паррандалар, судралиб юрвучи ҳайвонлар, ҳам қуруқликда, ҳам сувда яшовчи ҳайвонлар, балиқлар, умуртқасизлар ва уларнинг популяциялари;

– ёввойи ҳайвонлардан ташкил топадиган табиий ҳайвон галалари ёки уларнинг ҳар қандай тўдалари;

– ёввойи ҳайвонларнинг камёб ёки йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган турлари;

– ёввойи ҳайвонлар яшаш фаолиятининг маҳсулотлари.

Таъкидлаш ўринлики, амалиётда ҳар доим ҳам ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишга, ундан оқилона фойдаланишга эътибор берилмайди. Шунинг учун ҳам, қонуннинг 30-моддасига биноан, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш борасида қуйидаги тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

– ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор етиштириш қоидалари ва нормаларини белгилаш;

– ҳайвонот дунёсидан фойдаланишда чеклашлар ва тақиқлар белгилаш;

– ҳайвонот дунёсидан ўзбошимчалик билан фойдаланишнинг ва ундан фойдаланиш борасида белгиланган тартибни бошқача бузилишларининг олдини олиш;

– ҳайвонларнинг яшаш муҳити, уларнинг урчиш шарт-шароитлари ва кўчиб юриш йўллари муҳофаза қилинишини ташкил этиш;

– ҳўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш, транспорт воситаларидан фойдаланиш пайтида ҳайвонлар нобуд бўлишининг олдини олиш;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш;

– камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини тутқунликда урчитиш;

– ҳайвонлар касаликка чалинганда, табиий офатлар ва бошқа сабаблар оқибатида нобуд бўлиши хавфи туғилганда уларга ёрдам бериш;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тадбирларини асослашга қаратилган илмий тадқиқотларни ташкил этиш;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш бўйича бошқа тадбирларни ўтказиш.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи субъектлар – юридик ва жисмоний шахслар, фуқаролар ҳамда жамоат бирлашмалари ҳайвонот дунёсини ҳамда унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш соҳасига оид ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишлари зарур.

Жумладан, фуқаролар ва жамоат бирлашмалари:

– ҳайвонот дунёсини ва унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширадилар;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат дастурларини руёбга чиқарилишига кўмаклашадилар;

– экология соҳасида жамоатчилик экспертизасини ўтказадилар;

– жамоатчилик назоратини амалга оширадилар;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш соҳасидаги ахборотни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда оладилар;

– ҳайвонот дунёси ва унинг яшаш муҳитига етказилган зарарни қоплаш масаласини кўядилар;

– қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширадилар.

Шу билан бирга, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувини олиб борилиши ҳам катта аҳамиятга эга. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва

ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади. Зеро, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб бориш ушбу муаммо билан боғлиқ кўпгина масалаларни ҳал этишга ёрдам беради.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи ва унинг турлари

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи, ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчиларнинг қонуний ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишлари, унга амал қилишлари, ундан давлат мулки сифатида оқилона фойдаланишлари ва давлат томонидан муҳофаза қилиш ишларига бўлган муносабатлари тушунилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Улар ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш борасида ўзларига тегишли ҳуқуқни қонун ҳужжатларида белгиланган шартлар ва тартибда амалга оширишлари лозим.

Ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш умумий ва махсус фойдаланиш тартибда амалга оширилади. Ҳайвонот дунёси объектларидан умумий фойдаланиш жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бепул амалга оширилади. Ҳайвонот дунёси объектларидан махсус фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиланган тартибда бериладиган рухсатнома асосида ҳақ эвазига амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини талаб даражасида амалга оширишлари шарт. Ана шундай ҳолатлар «Ҳайвонот дунёсини

муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 16-моддасида аниқ кўрсатилган. Жумладан, ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар:

- ҳайвонот дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланиш;

- тутиб олинган ҳайвонот дунёси объектларига ва улардан олинган маҳсулотга нисбатан мулкдорлик ҳуқуқига эгадирлар.

Ов қилиш ёки балиқ овлаш ҳужалигини юритувчи юридик шахслар:

- юридик шахсларга ҳайвонот дунёси объектларидан белгиланган нормалар доирасида фойдаланиш учун рухсатномалар беришга;

- юридик ва жисмоний шахслар ҳайвонот дунёси объектларидан ов қилиш мақсадида белгиланган нормалар доирасида фойдаланиши учун улар билан шартномалар тузишга;

- ов ва балиқ маҳсулотини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқаришга;

- ҳайвонот дунёси объектларидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва буюмлардан фойдаланиш ҳамда уларни сотишга;

- сунъий равишда етиштирилиб, табиий яшаш муҳитига чиқариб юборилган ҳайвон турларидан фойдаланишга ҳақлидирлар.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар:

- ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг белгиланган нормалари ва муддатларига риоя этишлари;

- ҳайвонот дунёсининг муҳофаза қилинишини таъминлашлари;

- ҳайвонот дунёсидан табиий галаларининг бутлиги бузилишига йўл қўймайдиган ва фойдаланишга бериб қўйилмаган ҳайвонларнинг сақлаб қолинишини таъминлайдиган усуллар билан фойдаланишлари;

- ҳайвонларнинг яшаш муҳити бузилишига йўл қўймасликлари;

- ҳайвонлар миқдорини ҳамда улардан фойдаланиш ҳажмларини ҳисобга олишлари;

- ҳайвонот дунёсини тиклаш ва такрор етиштиришга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари шарт. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Шунингдек, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турлари ва усулларининг ҳуқуқий ҳолати ҳайвонот дунёсидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга катта ёрдам беради.

Ҳайвонот дунёсидан белгиланган ҳуқуқий нормалар асосида қуйидаги мақсадларда фойдаланилади:

1) ҳайвонот дунёси объектларини уларнинг яшаш муҳитидан ажратиб олиб ва ажратиб олмасдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда илмий, маданий-маърифий, тарбиявий ва эстетик мақсадларда фойдаланишга йўл қўйилади;

2) ҳайвонларнинг фойдали хусусиятларидан – тупроқ ҳосил қилувчилардан, муҳитнинг табиий санитарларидан, ўсимликларни чанглатувчилардан, шунингдек, ҳайвонот дунёси объектларининг бошқа хусусиятларидан фойдаланиш уларни яшаш муҳитидан ажратиб олмасдан уларга ёки улар яшайдиган муҳитга зарар етказмасдан амалга оширилади;

3) ҳайвонлардан уларнинг маҳсулотларини олиш мақсадида фойдаланишга ҳайвонот дунёси объектларини яшаш муҳитидан ажратиб олмасдан ва уларни нобуд қилмасдан, шунингдек, улар яшайдиган муҳитни бузмасдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда йўл қўйилади.

Шунингдек, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига асосан, ҳайвонот дунёси объектларининг миқдорини тартибга солиш квоталар асосида амалга оширилади. Квоталар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ҳисобга олиш маълумотлари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосалари асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланади.

Ҳайвонларнинг айрим турларини муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосалари асосида ана шу турдаги ҳайвонлардан фойдаланишга ёки фойдаланишнинг айрим турларига чеклашлар ёхуд тақиқлашлар белгиланиши мумкин.

Аҳоли соғлиғини сақлаш, қишлоқ хўжалик моллари ва бошқа уй ҳайвонларини касалликларга чалинишини, юридик ва жисмоний шахсларга зарар етказилишининг олдини олиш, ҳайвонот дунёсининг турлари бўйича хилма-хиллигини сақлаб туриш мақсадида ёввойи ҳайвонларнинг айрим турлари миқдорини тартибга солиш тадбирлари ўтказилади. Айрим турдаги ҳайвонлар миқдорини тартибга солиш тадбирлари ҳайвонларнинг бошқа турларига зарар етказилишини истисно этадиган ва уларнинг яшаш муҳити сақланиб қолишини таъминлайдиган усуллар билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосаларини ҳисобга олиб ҳамда ер, сув ва ўрмон захираларини муҳофаза қилишни амалга оширадиган тегишли давлат органлари билан келишган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Миқдори тартибга солиниши мумкин бўлган ҳайвон турлари ва уларнинг миқдорини тартибга солиш тадбирларини ўтказиш қонун ҳужжатларида белгиланади. Ушбу масала «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасида ўз аксини топган. Унга кўра, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турлари қуйидагилардан иборат:

- ов қилиш;
- балиқ овлаш;
- ҳайвонот дунёсидан илмий, маданий-маърифий, тарбиявий ва эстетик мақсадларда фойдаланиш;
- ҳайвонлар фаолиятининг фойдали хусусиятларидан фойдаланиш;
- ҳайвонлардан уларнинг фаолияти маҳсулотларини олиш мақсадида фойдаланиш. Қонун ҳужжатларида ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турлари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳайвонот дунёси объектларини яшаш муҳитидан ажратиб олиб ёки ажратиб олмасдан амалга оширилади.

Хуллас, ҳайвонот оламидан фойдаланиш ҳуқуқи мустақил тартиблар мажмуи ҳисобланиб, у экологик ҳуқуқнинг бир қисмидир. Демак, ҳайвонот дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш деганда, қонунда белгиланган ва унинг экологик аҳамиятини сақлашга, жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий, эстетик, табиий, тарбиявий ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган давлат ва ижтимоий-ҳуқуқий экологик тадбирларнинг уйғунлиги тушунилади.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳайвонот дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва фойдаланишда, ноёб ҳайвонларни келажак авлод учун сақлаб қолиш ва кўпайтиришда хорижий мамлакатлар, айниқса АҚШ, Канада, Англия, Япония, Франция, Швейцария каби мамлакатларнинг тажрибаларидан фойдаланишимиз мақсадга мувофиқдир.

3-§. Ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турларидан ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш алоҳида аҳамиятга эга.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддасида ов қилиш билан боғлиқ масалаларнинг ҳуқуқий изоҳи берилган. Унга асосан, табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган ёввойи ҳайвонларни тутиш мақсадида излаш, изига тушиш ва қувлаб бориш, тутишга интилиш ёки тутиш (отиш, тутиб олиш) ов қилиш ҳисобланади. Ов

саноат, ҳаваскорлик ва спорт мақсадларини кўзлаб ҳам олиб борилиши мумкин.

Шунингдек, қонунда балиқ овлаш масаласига ҳам катта эътибор қаратилган. Балиқ ва умуртқасиз сув ҳайвонларини тутиш балиқ овлаш ҳисобланади. Балиқ овлаш ҳам юқоридаги мақсадларда олиб борилиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай вазиятда ҳам ов қилиш ва балиқ овлаш учун юридик ва жисмоний шахсларга белгиланган ҳуқуқий нормалар доирасида тегишли рухсатномалар бўлиши керак. Улар ов қилиш ва балиқ овлашда белгиланган нормалар доирасида фойдаланиши, тегишли шартномалар тузиши, ов ва балиқ маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқиш ва тегишли жойларга топшириш мажбуриятларини ўз зиммаларига олишлари зарур.

Таъкидлаш лозимки, мазкур қонунда ов қилиш ва балиқ овлашнинг ман қилинган усуллари ҳам ёритилган. Ов қилиш ва балиқ овлашда умумхавфли куруллар ва усулларни қўллаш, фалокатга учраган ва ўзи учун нотабиий шароитда турган ҳайвонларни ов қилиш ман этилади (20-модда).

Шуниси эътиборлики, ов қилиш ва балиқ овлаш хўжалигини юритиш, хўжалик фаолиятини қонуний такомиллаштириш лозим. Мазкур қонуннинг 25-моддасига биноан, ов қилиш ва балиқ овлаш хўжалигини юритиш юридик ва жисмоний шахслар томонидан:

– ов қилинадиган ва балиқ овланадиган ер-сув майдонлари лойиҳаларининг давлат экология экспертизаси;

– ҳайвонлар миқдорини ҳамда ов қилинадиган ва балиқ овланадиган майдонлар ҳолатини ҳисобга олиш материаллари;

– ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган квоталар ва рухсатномалар, ҳайвонот дунёси объектларини ва улар яшайдиган муҳитни муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш, уларни такрор етиштириш тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги шартномалар асосида амалга оширилади.

Ов тўғрисидаги ҳамда ов қилиш ва балиқ овлаш хўжаликларини юритиш тўғрисидаги низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Унга кўра, ов қилиш ва балиқ овланадиган майдонларни лойиҳалашда ҳам экологик ҳолат ва вазият инobatга олиниши ҳамда давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу қонунга асосан, қуйидагилар давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши лозим:

– барча турдаги қурилишлар учун майдон танлаш материаллари, амалга оширилиши ҳайвонот оламининг ҳолатига ёки унинг яшаш муҳитига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган режадан олдинги, лойиҳадан олдинги ва лойиҳа ҳужжатлари;

- ов қилинадиган ва балиқ овладиган майдонларни ташкил этиш лойиҳалари;
- ҳайвонларни янги иқлимга мослаш ва дурагайлаш ишларининг лойиҳалари;
- ҳайвонот дунёси ва унинг яшаш муҳити учун хавфли бўлган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари.

Ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (7-модда).

Демак, юқоридаги барча ҳолатлар ов қилиш ва балиқ овлашни тўғри йўлга қўйишда қонуний ёрдам беради.

4-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлиш асослари

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишга асос бўлиб, ҳайвонот дунёсини ва унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш ҳамда ундан фойдаланишга оид асосий талабларни бузиш ёки уни бажармаслик, унга эътибор бермаслик оқибатида вужудга келади. «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида ана шу талаблар қуйидагича ифодаланган:

- ҳайвонларнинг тур бўйича хилма-хиллигини ва улар галаларининг бутлигини табиий эркинлик ҳолатида сақлаб қолиш;
- ҳайвонларнинг яшаш муҳитини, урчиш шарт-шароитларини ва кўчиб юриш йўллариини сақлаб қолиш;
- ҳайвонот дунёси объектларидан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш ва такрор етиштириш;
- аҳоли соғлиғини сақлаш ҳамда жисмоний ва юридик шахсларга зарар етказилишининг олдини олиш мақсадида ҳайвонот дунёси объектларининг миқдорини тартибга солиш.

Демак, барча ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи юридик ва жисмоний шахслар юқоридаги талабларга риоя қилишлари шарт. Бундан ташқари ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи субъектлар мазкур қонунда кўрсатилган бир қатор талабларни бажармасалар, яъни: ҳайвонот дунёсининг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган фаолият кўрсатса (31-модда), хўжалик фаолияти ва бошқа фаолиятни амалга ошириш пайтида ёввойи ҳайвонлар касалликка чалиниши ва нобуд бўлишининг олдини олиш

қоидаларини бузса ва талабларни амалга оширмаса (33-модда), ҳудудни хўжалик мақсадларида ўзлаштириш пайтида ҳайвонларнинг яшаш муҳитини ва уларнинг урчиш шароитларини сақлаш тадбирларини бажармаса (34-модда), ёввойи ҳайвонларнинг кучиб ўтиш йўлларини, яшаш ва урчиш жойларини сақлаб қолиш талаб ва қоидаларини бажармаса (35-модда), камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини муҳофаза қилиш қоидаларига амал қилмаса ёки бузса (36-модда) ҳам ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор қилиниши мумкин.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш ушбу қонуннинг 27-моддасига асосан қуйидаги ҳолларда амалга ошади:

- фойдаланиш зарурати қолмаганда ёки ундан воз кечилганда;
- фойдаланишнинг белгиланган муддати тугаганда;
- ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилганда;
- ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш мақсадида уларни фойдаланишдан ажратиб олиш зарурати туғилганда;
- фойдаланиш ҳуқуқи берилган юридик шахс тугатилганда.

Қонун ҳужжатларида ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун бошқа асослар ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи рухсатномаларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилиш йўли билан тугатилади.

5-§. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий чора-тадбирлари

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш масаласи Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида ҳам аниқ кўрсатиб ўтилган. Ушбу қонуннинг XI бўлими «Табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик ва табиатни муҳофаза қилишга оид низоларни ҳал қилиш» масалаларига бағишланган бўлиб, 47-моддаси «Табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик» деб номланади.

Албатта, ҳайвонот дунёсини экологик муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарликлар мавжуд. Шунингдек, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 39-моддасида ҳам баён этилган.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик ҳайвонот дунёсининг экологик аҳамиятини ҳисобга олиб, ундан турли мақсадларда фойдаланиш ёки муҳофаза қилиш қоидалари бузилган ҳолларда қўлланилади. Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик айнан ҳайвонот дунёси муҳофаза қилинаётган, қўриқланаётган, кўпайтирилаётган, сақланаётган қўриқхона ходимларига нисбатан қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик бевосита меҳнат интизومي бузилиши оқибатида вужудга келиб, айнан шу ходим ишлаётган корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик содир этилган ҳуқуқбузарлик учун Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддаси талаби асосида қўлланилиши лозим.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик ҳайвонот дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда катта аҳамиятга эга. У етказилган зарарни қоплаш ёки тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни 40-моддасига мувофиқ, қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонот дунёси объектлари, улардан олинган маҳсулот, қонунга хилоф равишда фойдаланилган тутиш қуроли ва воситалари, шу жумладан транспорт воситалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилади ёки мусодара қилинади.

Қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонларни ва улардан олинган маҳсулотни айбдор шахслардан олиб қўйиш имкони бўлмаган тақдирда, уларнинг қиймати қонун ҳужжатларида назарда тутилган миқдорлар ва тартибда ундирилади. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси талаблари асосида қўлланилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида **маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик** ҳам белгиланади. Мазкур жавобгарлик тури маъмурий-экологик ҳуқуқбузарликни содир этган субъектларга нисбатан қўлланилади.

Ушбу жавобгарлик тури 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида аниқ кўрсатилган. Ушбу кодексининг 90-моддасига мувофиқ, ов қилиш, балиқ тутиш ёки балиқ захираларини муҳофаза этиш қоидаларини, шунингдек, ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турларини амалга ошириш қоидаларини бузиш – шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиш ёки фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор

шахсларга эса, иккидан бир қисмидан икки баравариача бўлган миқдорида жарима солинишига сабаб бўлади.

Тегишли рухсати бўлмайд туриб, тақиқланган жойларда ёхуд тақиқланган муддатларда, тақиқланган қуроллар ёки усуллар билан ов қилиш ва балиқ тутиш, шунингдек, ов қилишга ёки балиқ тутишга оид бошқа қоидаларни мунтазам равишда бузиш – шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига ёхуд шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, уч йилгача ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этишга сабаб бўлади.

Мазкур кодекснинг 92-моддасида эса бошқача содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ҳолати баён этилган. Унга кўра, ҳайвонлар яшайдиган муҳитни ва уларнинг кўчиш йўллариини муҳофаза қилиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекцияларни вужудга келтириш, тўлдириш, сақлаш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекциялар билан савдо қилиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларини, зоологик ва ботаник коллекцияларни бошқа жойга жўнатиш ва чет элга олиб кетиш қоидаларини бузиш, худди шунингдек, ҳайвонларни ўзбошимчалик билан бошқа ерга кўчириш, иқлимлаштириш ёки чатиштириш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 93-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган ҳайвонлар ва ўсимлик турларини сақлашга зарар келтиради деб топилган ҳайвонлар ёки ўсимликларни қонунга хилоф равишда Ўзбекистон Республикасига олиб келиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Эътиборли томони шундаки, ушбу кодексда ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфи остида турган ҳайвонларни қирилиб кетиши, йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд шундай ҳайвонларнинг сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлар учун жавобгарлик ва жазо чоралари ҳам кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган ҳайвон турларига мансуб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфида турган

хайвонларни йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд уларнинг тухум, увилдириқ кўядиган инларини, бошпаналарини йўқ қилиш, инлари, уялари ва бошқа яшаш жойларини бузиш ёхуд шундай хайвонларнинг қирилиб кетишига, сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўладиган бошқа ҳаракатлар содир этиш ёхуд бундай хайвонларни овлаш руҳсатномасида кўрсатилган шартларни бузган ҳолда ўлжа қилиш – шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса, икки бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади. Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб, фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади (94-модда).

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун **жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик** белгиланади. Албатта, жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик бошқа ҳуқуқий жавобгарлик турларига нисбатан анча оғир формада, яъни ҳайвонот дунёсини ўлишига, қирилиб кетишига, камайиб қолиши ёки бошқа ҳолатларда содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун қўлланилади. Содир этилган бундай ҳуқуқбузарлик учун Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилган Жиноят кодексининг 202-моддасида аниқ жавобгарлик ва жазо чораси белгиланган. Унга кўра, овчилик, балиқчилик ёки ҳайвонот дунёсининг бошқа турларини ушлаш қоидаларини бузиш, ноёб ҳайвонларни тутишнинг белгиланган тартиби ёки шартларини ёхуд ўсимликларнинг дори-дармон, озиқ-овқат ва манзарали (декоратив) турларини йиғиш ёки тайёрлаш, шунингдек, махсус қўриқланадиган табиий ҳудудлардаги ҳайвонот ва ўсимлик оламидан фойдаланиш тартибини бузиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўша қилмишлар:

а) ҳайвонлар, паррандалар, балиқ, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг «Қизил китоб»га киритилган бошқа турларини нобуд қилиш билан;

б) кўп миқдорда зарар етказган ҳолда;

в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг элик бараваридан етмиш беш бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Уша қилмишлар:

а) хавфли рецидивист томонидан;

б) шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб;

в) ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялаштирилган воситалардан фойдаланиб;

г) портлаш қурилмалари, заҳарли кимёвий моддалар ёки бошқа ялпи қириб юборадиган ёки нобуд қиладиган усулларни қўллаган ҳолда;

д) уюшган гуруҳ томонидан;

е) жуда кўп миқдорда зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

6-§. Ҳайвонот дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида кўрсатилганидек, жонли табиат дейилганда табиий ўсимликлар, шу жумладан, ўрмон, табиатда яшайдиган ҳайвонлар ва бошқа жонли организмлар тушунилади. Жонли табиат объектларидан:

– уларни қайта тикланиш қобилиятини сақлаш;

– уларнинг хилма-хил турини ва тўдаларининг барқарорлигини сақлаш;

– атроф-табиий муҳитнинг биологик жиҳатдан ифлосланишига йўл қўймаслик шарти билан фойдаланилади.

Демак, ички ишлар органларининг санитария милициялари, профилактика нозирлари, қўриқлаш ҳамда ёнғиндан сақлаш хизмати ҳайвонот дунёсини экологик муҳофаза қилишда муҳим ишларни олиб борадилар.

Ички ишлар органларининг бўлинмалари Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Санитария назорати тўғрисида» ва «Ветеринария тўғрисида»ги қонунлари талабларини амалга оширишга ёрдам берадилар.

Ушбу фаолиятда улар Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1997 йил 15 майдаги 109-сонли «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоратини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги ва 1999 йил 17 январдаги 11-сонли «Ўзбекистон Республикаси ИИВги тизимида санитария назорати тўғрисида»ги қонунлари ҳамда 1997 йил 15 майдаги 109-сонли «Ўзбекистон Республикаси ИИИнинг карантин қўриқлаш тадбирлари ва ветеринария назоратини таъминловчи милиция бўлинмалари ҳақидаги низом»ига асосан қабул қилинган буйруқларига бевосита амал қиладилар.

Барча бўлинмалар, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда иш олиб бориб, ҳайвонот дунёси ва унинг барча турларидан ноқонуний фойдаланишга қарши курашадилар.

Шунингдек, ички ишлар органлари ҳайвонот дунёсида турли касалликларнинг олдини олиш ва ушбу касалликларга қарши курашиш, ноқонуний ов қилиш, уларни отиб ўлдириш, қириб юбориш, улар яшаётган муҳитни бузиш, улар яшаётган жойларда ёнғин хавфининг олдини олиш ва бошқа бир қатор вазифаларни амалга оширишда божхона, солиқ, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ва кенг жамоатчилик ёрдамида ўз ишларини олиб борадилар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ҳайвонот дунёсининг биосфера ва инсон ҳаётидаги аҳамияти нимада?
2. Ҳайвонот дунёси қай тариха ҳуқуқий муҳофаза қилинади?
3. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
4. Ов қилишнинг ҳуқуқий тартибини сўзлаб беринг.
5. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи қандай ҳолларда бекор бўлади?
6. Ҳайвонот дунёси тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик назарда тутилган?
7. Ички ишлар органларининг ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишдаги вазифаларини айтиб беринг.

Х БОБ
ЎРМОНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УЛАРНИ МУҲОФАЗА
ҚИЛИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ

**1-§. Ўрмонларнинг инсон ҳаёти ва жамиятдаги
экологик аҳамияти**

Ўрмон – инсон учун табиатдаги энг фойдали бойлик манбаи, унинг инсонга берадиган туҳфалари бениҳоя катта. У турли-туман фойдали ҳайвон ва паррандалар, ёввойи мева ва замбуруғлар, қимматли мўйналар, касалликларни даволайдиган ўт-ўланлар армуғон этади ҳамда сув мусаффолиги ва ҳавони тоза сақлашга, халқ хўжалигининг ривожланишига улкан ҳисса қўшади. Шу билан бирга, у ҳаво ва тупроқ ҳароратини мувозанатга келтириб туради, далаларни қуриқ, иссиқ шамоллардан ҳимоя қилиб, тупроқ бузилишининг олдини олади. Шу боис қадимги Римнинг машҳур жамоат арбоби Цицерон: «Ўрмонларни йўқотувчи кишилар жамиятимизнинг душманидир», – деган эди.

Кейинги пайтларда инсониятнинг яшаш шарт-шароитини яхшилаш учун ўрмонлар аёвсиз қирқиладиган бўлди. Мана шу туфайли ўрмонларнинг бир қисми кесилиб, 2 минг йил ичида 0,5 млрд. гектар ерда ўрмон ўрнида чўллар пайдо бўлди! Шунинг учун ҳам ўз вақтида А. Гумбольдт: «Инсондан аввал ўрмон бўлган, одам ўзи билан чўл келтиради», – деб бежизга айтмаган.

Ўрмон бойликлари битмас хазина. Мисол учун фақат ёғочнинг ўзидан 20 мингдан ортиқ турли хил материаллар ва моддалар олинар экан. Ҳисоб-китобларга кўра, бир куб метр ёғочдан 1,5 минг метр сунъий ипак ёки 600 та трикотаж костюм ёхуд 200 килограмм қоғоз олинар экан. Кўриниб турибдики, ўрмон ҳар томонлама инсон эҳтиёжини қондириш учун хизмат қиладиган, одамларни ва ерни боқадиган, кийинтирадиган, даволайдиган ҳам ташналигини қондирадиган асосий манба бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам турк оғаларимизнинг «сердарахт қишлоқда бемор кам бўлади», деган мақолини эслашимиз зарур.

Демак, инсон ҳаёти ташқи муҳит билан чамбарчас боғлиқ. У ташқи муҳитнинг барча омиллари, табиат ва жамиятнинг ҳар томонлама ўзаро комплекс таъсири остида яшайди.

Буюк аллома Абу Али ибн Сино: «Одамнинг саломатлиги ташқи муҳит шароити билан чамбарчас боғлиқ», – деб ёзган эди. Шунинг учун ҳам инсон ҳаёти барқарор ва соғлом кечиши учун табиатнинг асосий омиллари бўлган ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ҳаво ва ернинг яшил қоплами маълум мутаносибликда сақланиши зарур.

Бу масалага эътибор бериб, таниқли рус адиби С. П. Костичев: «Агар яшил дунё ўз фаолиятини бир неча йил тўхтаса, ер шарида бутун жонли махлуқ, шу жумладан, инсон ҳам ҳалок бўлув эди», – деб ёзганди.

«Яшил дунё» инсон ҳаёти учун нақадар катта аҳамиятга эга эканлиги чуқурроқ англаш мақсадида айрим мисолларга мурожат қилайлик. Ёзда бир ўрмон бир кеча-кундуз давомида 220–275 килограмм карбонат ангидрид газини ютиб, 180–215 килограмм кислородни ажратади. Бу миқдор 430–500 кишини ўн соат давомида кислород билан таъминлашга етади. Тўртта дарахт бир кишининг бир кеча-кундузда кислородга бўлган эҳтиёжини қондира олади. Яна бир қизиқарли мисолга эътибор берайлик. Катта шаҳар шароитида бир куб метр ҳавода 25 грамм чанг, 36 минг бактерия ва бошқа моддалар мавжудлиги аниқланган. Олимларимизнинг ҳисобига кўра, бир гектар қорақарағай дарахтзори 36 тоннагача чанг ва бошқа моддаларни ўзида сақлаб қолади. Бир гектар ёш қарағай дарахтзори бир соатда ўзидан 0,154 кг дан 0,392 килограммгача учувчи фитонцид ажратади ёки бир гектар ўрмон 30 килограммгача фитонцид ишлаб чиқаради. Шунинг учун ҳам ўрмон ҳавоси тоза бўлади. Ялталиқ олима М. Н. Артемьева бир гектар баргли дарахтзор бир суткада 2 килограмм, нинабаргли ўсимликлар эса 5 килограммгача учувчи органик аралашма чиқаришини аниқлаган. Дарахтдан чиқувчи учувчи фитонцидлар об-ҳаводаги ҳар хил захарли микробларни ўлдиради. Бундан ташқари, яшил ўсимлик инсон учун зарур бўлган кислород манбаидир. Кислородсиз тирик организм яшай олмайди. Бир одам ўрта ҳисобда бир кеча-кундузда 500 литр кислород ютиши аниқланган.

Ер қуррасида яшил ўсимликлар ҳар йили 500 млрд. тонна карбонат ангидрид газини ютиб, 400 млрд. тонна кислород ишлаб чиқаради. Бир гектар майдондаги ўрмон 3–6 тонна ис газини ютиб, 245 тоннагача кислород ишлаб чиқаради. Ўрта ёшдаги бир дарахт ишлаб чиқарган кислород 3 одамга бир умрга етади. Зарарли ҳашаротларга қирғин келтирадиган фойдали ҳашоратлар ўрмон ва дарахтзорларда одатдагидан икки баробар кўп яшайди.

Ер юзидаги ўрмонларнинг умумий майдони 4100 млн. гектар атрофида, яъни бу қуруқликнинг 31%дан салгина ошади.

Ўрмонлардаги ёғочнинг миқдори 130–140 млрд. метр куб. Мамлакатнинг ўрмон билан таъминланганлик даражасини аҳоли жон бошига тўғри келувчи ўрмон майдони жуда яхши кўрсатади. Албатта, бу жиҳатдан Канада энг олдинги ўринда туради. Канадада жон бошига 24,0; Норвегияда – 2; Европанинг кўпчилик давлатларида – 0,1–0,4 гектардан ўрмон тўғри келади. Ўзбекистонда ўрмонлар майдони 712,8 минг гектар бўлиб, ҳар бир кишига 0,04 гектардан ўрмон тўғри келади.

Биз ўрмонга боймиз-у, лекин у кундан-кунга инсоннинг жабрига учрамоқда, камайиб кетмоқда. Кейинги 100 йил ичида АҚШда 540 минг гектардан ортиқ ўрмон кесилган. Мадагаскарда мустамлакачилик даврида ўрмонларнинг 90 % қирқилган. Асримиз бошида Куба худудининг ярмидан ортиғи ўрмон эди, ҳозир эса ўрмонлар мамлакат майдонининг атиги 8 %ни ташкил этади. Ҳозирги пайтда яшил бойликларни муҳофаза қилиш ва янги яшил зоналар барпо этиш иши билан 100 дан ортиқ ўрмон хўжалиги шуғулланмоқда. Эндиликда бу тadbир ҳар бир корхона, муассаса, ташкилот ва фуқаронинг бурчи бўлмоғи лозим.

Табиат шу қадар нозикки, катта шаҳарнинг кислород мувозанатини сақлаб туриш учун 1 кишига 25 квадрат метр яшил майдон бўлиши талаб қилинади. Дарахт ва бута барглари, кўкатлар шаҳар осмонидagi чангнинг 72 %ни ушлаб қолади. Тўғри танланиб ўтқазилган дарахт ва бутазорлар шаҳар шовқинини анча пасайтиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ўрмон ресурсларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш тобора кескинлашмоқда. Дарахтлар қониқарсиз парвариш қилинаётганлиги, зараркуналдар ва касалликларга қарши етарли кураш олиб борилмаётгани оқибатида ўрмон хўжалиги корхоналари ишининг самарадорлиги пасайиб кетмоқда.

Шуниси ажабланарлики, халқ хўжалигида ишлатиладиган, ўрмондан тайёрланадиган ёғоч маҳсулоти йилига 370–410 млн. куб метрни ташкил этади. Ўрмон нафақат кони фойда, балки «Ўрмон – сув демақдир, сув эса ҳосил ва ҳаёт манбаи», деб баҳоланди 1954 йил Ҳиндистонда ўтқазилган ўрмоншунослар конгрессида. Кўриниб турибдики, ўрмон табиатнинг буюк бойлиги, у сув, ер ресурсларини сақлашда, бутун ҳайвонот ва наботот дунёсини камайиб кетишининг олдини олишда, атроф муҳитни яхшилашда, дадил айтиш мумкинки, ер юзидаги бутун турмушни соғломлаштиришда, экологик ҳолат бузилишининг олдини олишда жуда катта ўрин тутуди.

Статистик маълумотларга қараганда, мамлакатимиз ўрмон фондининг умумий майдони 9147275 гектарни ташкил этади. Жумладан, шу майдоннинг 3 002 541 минг гектари ўрмон билан

қопланган бўлиб, унда 12 млн. куб метр ёғоч захираси мавжуд. Республикамиз ҳудудининг 5,1 %ни дарахтзорлар ташкил этиб, у ҳар бир киши бошига 0,1 гектарга тўғри келади. Республикамизда жами 90 та ўрмон хўжалиги корхонаси мавжуд бўлиб, булардан 72 таси ўрмон хўжалиги, 6 таси давлат кўриқхонаси, 2 таси доривор ва озуқа ўсимликлари ўстириш ва қадоклашга ихтисослашган хўжалик, 2 таси ўрмон овчилик хўжалиги, 2 таси Зомин ва Угом-Чотқол миллий истироҳат боғлари ва 2 таси хўжалик ҳисобидаги ўрмон участкалари, 1 та ихтисослаштирилган ўрмон хўжалиги, 2 та бош ўрмон корхонаси ва 1 таси ишлаб чиқариш ўқув марказидир¹.

Ўрмонлар катта аҳамиятга эгаллиги, уларни ўстириш узок муддат талаб этишини инobatга олиб, ўрмон бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни асраш, кўпайтириш ишига умумдавлат иши сифатида қараш шарт.

2-§. Ўзбекистон Республикасининг ўрмон тўғрисидаги қонунлари, уларнинг экологик-ҳуқуқий аҳамияти

Ўрмон тўғрисидаги барча қонунлар фуқароларимизнинг ўрмон бойликларидан илмий асосланган ҳолда комплекс фойдаланишига, уларни режали равишда узлуксиз кўпайтиришга, бугунги кун ва келажак авлодларнинг манфаатлари йўлида самарали муҳофаза қилишга, ўрмон бойликларини тежаб-тергаб, оқилона, виждонан муносабатда бўлиш учун юксак масъулият руҳида тарбиялашга хизмат қилмоғи лозим.

1978 йил 26 июлда Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг «Ўзбекистон Республикаси ўрмонларини муҳофаза қилишни янада яхшилаш чоралари тўғрисида»ги қарори эълон қилинган эди. Бу қарорнинг асосий моҳияти ўрмон бойликларини ҳар томонлама муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, ўрмон хўжалиги юритиш маданиятини яхшилаш, ўрмонларни кўпайтириб бориш, кўриқлаш ва ҳимоя қилишни кучайтириш мақсадида Ўрмон кодексини тезда тасдиқлашга қаратилди. Бу қонун 1978 йил 26 июлда қабул қилиниб, унда «Ўзбекистон Республикаси ўрмон тўғрисидаги кодекси» 1979 йил 1 январдан бошлаб кучга киритилиши кўрсатилган эди. Ушбу қонун VII бўлим 136 моддадан иборат бўлиб, тарихий нуқтаи назардан ўрмон бойликларининг асосий ҳуқуқий манбаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси давлат ўрмон қўмитасининг 1998 йил ҳисобот ҳужжатлари. Дело №1. 1999 й.

Албатта, ўрмон бойликларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш мақсадида яна жуда кўплаб қарорлар қабул қилинган. Лекин биз ҳозирги кун талаби асосида янги вазифалар қўйган қарорларни таъкидлаб, бошқаларига кейинги параграфларимизда эътибор берамиз.

Ўрмонларни кўпайтириш масаласи ҳар доим долзарб мавзу бўлиб келган. Собиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Совети ўзининг 1987 йил 26 февралдаги «Ўзбекистон Республикасида ҳар йили ўрмонлар ва боғлар барпо этиш икки ойлигини ўтказиш тўғрисида»ги қароридан бунга алоҳида эътибор берди. Қарорда кўкаламзорлаштириш, дарахтзор майдонларни кенгайтириш, уларни эсон-омон ўстириш учун Ўзбекистоннинг жуда бой табиий имкониятларидан етарлича фойдаланилмаётгани таъкидланди. Шуниси эътиборлики, мустақиллик даврида барча ўрмон бойликлари билан боғлиқ масалаларни янада яхшилаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон кўмитаси ҳақидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори катта аҳамиятга эга бўлди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатда табиатнинг ҳолати, фуқароларнинг эсон-омонлиги ва сиҳат-саломатлиги, бирлашмалар, корхона ва ташкилотларнинг табиатни муҳофаза қилиш тартиб-қоидаларига риоя қилишларига алоҳида эътибор бериш кераклиги ўқтириб ўтилган.

Собиқ Иттифоқ даврида қабул қилинган бир қатор ҳуқуқий ҳужжат ва олиб борилган илмий изланишлар ҳозирги давр талабига жавоб бермай қолди. Эндиликда ўрмон бойликларига муносабат бутунлай бошқача бўлиши ва мустақил Ўзбекистон Республикаси хусусиятларидан келиб чиқишни тақозо қилмоқда. Шунинг учун ҳам ҳаёт олимларимиздан янги замон талаби асосидаги илмий ишларни олиб боришни, ўрмон тўғрисида янги қонунлар қабул қилишни тақозо қилмоқда. Ниҳоят, 1999 йил 15 апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. У 43 моддадан иборат бўлиб, ихчам, шунингдек, ўрмон билан боғлиқ муаммоларни аниқ ўз ичига олган ҳуқуқий манба бўлиб ҳисобланади.

Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу қонун ҳамда бошқа ҳуқуқий норматив қонун ости ҳужжатлардан иборат.

Ер, сув, ер ости бойликлари ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳамда ўрмонлардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Қорақалпоғистон Республикасида ўрмонга оид муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифалари ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан оқилона фойдаланиш, такрорий кўпайтиришни таъминлаш ҳамда ўрмонлар маҳсулдорлигини ошириш мақсадида, ўрмонга оид муносабатларни тартибга солишдан, шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилишдан иборат.

Ўрмонлар асосан экологик (сувни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, санитария-гигиена, соғломлаштириш, рекреацион), эстетик ва бошқа вазифаларни бажаради, чекланган даражадаги фойдаланиш аҳамиятига эга. Шундай экан, қабул қилинган «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг аҳамияти ва унинг қуйидаги экологик-ҳуқуқий хусусиятларини таъкидлаш мумкин:

1) «Ўрмон тўғрисида»ги қонун Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаравонлигининг асоси сифатида ўрмондан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш имконини яратди;

2) ўрмон бойликларига нисбатан мулкчилик белгиланди, ҳамма ўрмонлар давлат мулки – умумиллий бойлик эканлиги таъкидланиб, улардан оқилона фойдаланиш тартиби ҳам белгиланди, яъни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддаси талабларини ўзида мустаҳкамлади;

3) янги ижтимоий тузум, бозор муносабатларини мустаҳкамлаш учун янги ҳуқуқий замин тайёрлаб, ўрмон соҳасида алоҳида, экологик тиклаш, купайтириш, муҳофаза этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди;

4) қонун мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва экологик ҳаётида содир бўлган ўзгаришларни, айниқса аграр ва экология соҳадаги ислохотларни, янада чуқурлаштиришга асосий ҳуқуқий манба бўлди;

5) 1978 йил 26 июлда қабул қилинган Ўрмон тўғрисидаги кодексдан батамом фарқ қилиб, ҳозирги шароитдаги ўрмонлардан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган барча муаммоларни ўзида тўлароқ акс эттирди;

6) янги талаб ва бозор иқтисодиёти шароитда қабул қилинган экологик ва аграр қонунлар: «Табиатни муҳофаза қилиш», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар», «Сув ва сувда фойдаланиш», «Ер ости бойликлари», «Атмосфера ҳавосини

муҳофаза қилиш», «Ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш», Ер кодекси каби қонун ҳужжатларини қўллаш ва улар билан Ҳамоҳанг табиат бойликларини асрашга хизмат қиладиган бўлди;

7) ушбу қонуннинг энг муҳим жиҳати узоқни, яъни ХХI аср экологик муаммоларини ўзида акс эттирганлиги ва барқарорлигидир. Мазкур қонуннинг аҳамияти унинг норма ва принциплари узоқ муддатни ҳисобга олиб қабул қилинганлигидир.

3-§. Ўрмонлардан фойдланиш ҳуқуқи, субъектлари ва объектлари

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи тушунчаси илмий категория бўлиб, «ўрмон фонди», «ўрмон фонди ерлари», «ўсимлик дунёси» каби бир қатор тушунчаларнинг юридик маъноси ва моҳиятини, уларнинг ўзаро муносабатини акс эттиради.

Ўрмон – табиий ёки сунъий равишда ўрмон фондига кирадиган, давлат томонидан муҳофаза этиладиган, табиатдаги мавжуд экологик вазиятни нормаллаштириб, бу муаммоларни олдини оладиган ва чекланган даражадаги фойдаланиш аҳамиятига эга бўлган, ўсимлик, бутазор, дарахтлар ва бошқа табиат объектларини ўзида қамраб олган яшил қатлам.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи ўрмонлардан фойдаланиш турлари билан ҳам боғлиқ.

Ўрмон тўғрисидаги қонуннинг 25-моддасига асосан, ўрмонлардан фойдаланиш турлари қуйидагилардан иборат:

- дарахтзорлар ва бутазорларни кесиш;
- ўрмонлардан кўшимча фойдаланиш (пичан ўриш, мол боқиш, асалари уялари ва қутиларини жойлаштириш, ёввойи ўсимликларнинг доривор хомашёсини тайёрлаш (йиғиш) ва озиқ-овқат мақсадлари учун ёввойи ўсимликларни тайёрлаш (йиғиш));
- давлат ўрмон фонди участкаларидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш;
- давлат ўрмон фонди участкаларидан илмий-тадқиқот мақсадларида фойдаланиш;
- давлат ўрмон фонди участкаларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреацион ва эстетик мақсадларда фойдаланиш.

Қонун ҳужжатларида ўрмондан фойдаланишнинг бошқа турлари ҳам назарда тутилиши мумкин. Давлат ўрмон фонди участкалари юридик ва жисмоний шахсларга фойдаланишга берилади.

Ўрмондан фойдаланиш учун ҳақ тўланади, ушбу қонуннинг 30-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Тўловлар миқдори ва уларни ундириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ўрмондан фойдаланиш доимий ва вақтинчалик бўлиши мумкин.

Ўрмон фонди ерлари доимий эгалик қилишга бериб қўйилган ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ўрмондан доимий фойдаланувчилардир. Ўрмондан вақтинчалик фойдаланиш қисқа муддатли – уч йилгача ва узоқ муддатли – ўн йилгача бўлиши мумкин (19-модда).

Демак, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи субъекти бўлиб, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган фуқаролар ва юридик шахслар ҳисобланади. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти бўлиб эса, ўрмонлар, ўсимликлар дунёси ва наботот олами ҳамда ўрмон билан экологик боғлиқ бўлган объектлар киради.

4-§. Давлат ўрмон фондидан экологик-ҳуқуқий фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви

Давлат ўрмон фонди ерларининг экологик-ҳуқуқий ҳолати нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам ўрмонларга бўлган мулкчилик ва давлат ўрмон фондининг ҳуқуқий аҳамиятини қонунда белгиланиши катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига асосан, Ўрмонлар давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш лозим ҳамда улар давлат томонидан кўриқланади. Ҳамма ўрмонлар давлат ўрмон фондини ташкил этади. Давлат ўрмон фонди давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлардан, яъни давлат ўрмон хўжалиги органлари қарамоғидаги ўрмонлардан, бошқа идоралар ва юридик шахслар фойдаланадиган ўрмонлардан иборат.

Ўрмон билан қопланган ерлар ўрмон билан қопланмаган, аммо ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар ўрмон фонди ерлари ҳисобланади. Ўрмон фонди ерларининг чегаралари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Ўрмон фонди ерлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда эгалик қилиш, фойдаланиш, шу жумладан, ижарага берилиши мумкин.

Давлат ўрмон фонди участкалари давлат ўрмон фондининг бир қисми бўлиб, уларнинг муайян чегараси, майдони, жойлашган

манзили, ҳуқуқий режими қайд этилган ҳамда чизма-картографик материалларда кўрсатилган бўлади (7 – 8-моддалар).

Юридик адабиёт ва «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни мазмуни ва талабидан келиб чиқадиган бўлсак, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини ва юқорида кўрсатилган тартибни белгиловчи ташкилотларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин: 1) Вазирлар Маҳкамаси; 2) Давлат ўрмон кўмитаси¹; 3) Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси; 4) маҳаллий давлат ҳокимият органлари; 5) ўрмондан доимий фойдаланувчилар. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ушбу ташкилотларнинг юқоридаги тизимидан кўриниб турибдики, бу ҳуқуқ асосан маъмурий рухсат бериш, бошқариш ва назорат қилиш тартиби орқали вужудга келади.

Ушбу масала, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида шундай уқтирилади: «Ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон кўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон кўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари давлат ўрмон хўжалиги ташкилотлари ҳисобланади».

Шунингдек, мазкур қонунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари аниқ кўрсатилган. Ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасида қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига киради:

- ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилна фойдаланиш бўйича ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
- давлат ўрмон фондиди тасарруф этиш;
- ўрмонларнинг кўриқланиш тоифаларини аниқлаш тартибини белгилаш;

¹ Қаранг: Давлат ўрмон кўмитаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 30 мартдаги 160-сонли қарорига асосан, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси этиб ўзгартирилган

– ўрмондан фойдаланганлик учун ҳақ ундириш тартибини белгилаш;

– ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назоратини ташкил этиш ва амалга ошириш;

– ўрмонларнинг давлат ҳисобини ва давлат ўрмон кадастрини юритиш тартибини белгилаш;

– ўз ваколат доирасига кирувчи бошқа масалаларни ҳал қилиш (10-модда).

Зеро, амалдаги қонунчиликда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам белгилаб қўйилган. Ушбу масала «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида қуйидагича кўрсатилган:

– давлат ўрмон хўжалиги ташкилотлари била келишган ҳолда юридик ва жисмоний шахсларга давлат ўрмон фонди участкаларини бериш, давлат кўриқхоналарининг ўрмонлари ҳамда давлат миллий табиий боғларининг кўриқхона минтақалари бундан мустасно;

– ўрмонларнинг давлат ҳисоби ва давлат ўрмон кадастри юритилишини таъминлаш;

– ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– ўрмонлар ҳолатига зарар етказадиган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш ва тугатиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;

– ўрмонларда мол боқиш ҳамда ёғочга таалуқли бўлмаган ресурслардан фойдаланишнинг бошқа турлари нормаларини давлат ўрмон хўжалиги органлари билан биргаликда белгилаш ва тартибга солиш;

– ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш борасида аҳолининг маърифатли бўлишини ташкил этиш;

– ўз ваколат доирасига кирувчи бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назорати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан идоравий

назорат Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси томонидан амалга оширилади (12-модда).

5-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари

Амалиётда ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш ва бекор бўлиш асослари ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, ўрмонлардан фойдаланишни ва муҳофаза этишни ҳар томонлама мустаҳкамлайди.

Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган.

Мазкур масала қонуннинг 20-моддасида кўрсатилган бўлиб, унга кўра, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи юридик ва жисмоний шахсларга, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, давлат ўрмон хўжалиги органлари томонидан ёки улар ваколат берган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан берилади.

Ўрмондан фойдаланишга махсус рухсатнома – дарахт кесиш ёки ўрмон чиптаси асосида йўл қўйилади, ушбу қонуннинг 30-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Ўрмондан фойдаланувчилар давлат ўрмон фонди участкаларидан ўрмондан фойдаланишнинг махсус рухсатномаларда назарда тутилган турларидангина фойдаланишга ҳақлидир. Ушбу моддадан кўриниб турибдики, ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқини ўрмондан фойдаланувчи субъектларга фақат давлат ўрмон хўжалиги органлари ёки улар ваколат берган корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан берилган тегишли рухсатнома асосида йўл қўйилади.

Шунингдек, қонунчиликда ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг бекор бўлиш асослари ҳам кўрсатилган.

Ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси махсус бошқарув органи сифатида муҳим ўрин тутди. У ўрмон хўжалигининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш, тармоқда фан-техника тараққиёти, ўрмонлардан оқилона фойдаланиш, уларни кўпайтириш, муҳофаза ва ҳимоя қилиш, овчилик хўжалиги ва қўриқхона ишларини, ўрмон фонди

худудиди миллий паркларнинг ишларини юритишни ташкил этиш, ўрмонларнинг экологик ва бошқа фойдали вазифаларини кучайтириш, шунингдек, бошқарма тизими корхоналари, ташкилотларини ижтимоий ривожлантириш учун жавоб беради.

Ўзбекистон Республикасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг норматив ҳуқуқий ҳужжатларига амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ўз фаолиятини махсус низом асосида амалга оширади¹.

Ўрмонлардан фойдаланишни бошқаришда Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси алоҳида ўринни эгаллайди. Чунки, ер фонди таркибига ўрмон фонди ерлари ҳам киритилган бўлиб, бу ерларни бошқариш Ер ресурслари давлат қўмитаси зиммасига юклатилган.

Хуллас, ўрмон фондидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартибини ҳозирги замон талаби асосида олиб борилиши, ўрмон бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунида ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Мазкур қонуннинг 24-моддасида ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг тугатилиш ҳоллари ифода этилган. Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда тугатилади:

- ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқидан ихтиёрий воз кечилганда;
- ўрмондан фойдаланиш муддати тугаганда;
- давлат ўрмон фонди участкаси субъекти бўлган юридик шахс тугатилганда;
- ўрмонлардан ва ўрмон фонди ерларидан белгиланган мақсадда фойдаланилмаганда;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 30 мартдаги 160-сонли қарорига асосан, «Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тўғрисидаги низом»и тасдиқланган.

- ўрмондан фойдаланиш ўрмонлар ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига ҳамда уларни такрорий кўпайтиришга салбий таъсир кўрсатадиган усуллар билан амалга оширилганда;
 - ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги қоидаларини бузганда;
 - ўрмондан фойдаланганлик учун ҳақ белгиланган муддатларда тўланмаганда;
 - ўрмон фонди ерлари давлат ёки жамият эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда.
- Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини тугатиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади (24-модда).

6-§. Ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ўзбекистон Республикасида ўрмон бойликларидан оқилона фойдаланиш, уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, тиклаш ишларини олиб бориш ўрмон бойликларидан фойдаланувчиларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини бажаришлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам амалдаги қонунларда ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ кўрсатилиши катта аҳамиятга эга.

Мазкур масала 1999 йил 15 апрелда қабул қилинган «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Ўрмондан доимий фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

1) давлат ўрмон фондини ўзларига бериб қўйилган участкаларида ўрмон хўжалигини мустақил юритиш, ўрмондан фойдаланиш;

2) ўрмон фонди ерларидан, сув ресурсларидан, кенг тарқалган фойдали қазилмалардан, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда фойдаланиш;

3) белгиланган тартибда йўл очиш, ўрмон маҳсулотини жойлаштириш учун майдончалар жиҳозлаш, ишлаб чиқариш ва уй-жой бинолари ҳамда иншоотлари қуриш;

4) тайёрланган маҳсулотга ва уни сотишдан олинган даромадга мулкдор бўлиш;

Ўрмондан доимий фойдаланувчилар қуйидаги мажбуриятларга эга;

– ўрмонларни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтиришни таъминлаш;

– ўрмонларнинг давлат ҳисобини олиб бориш;

ўрмонларнинг ҳолатига ва уларни такрорий кўпайтиришга, тупроқ ва ҳайвонот дунёсига, шунингдек, сув объектлари ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатишга йўл қўймайдиган усуллар билан иш олиб бориш;

– ўрмондан фойдаланганлик учун ўз вақтида ва белгиланган тартибда ҳақ тўлаш;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар режимини таъминлаш;

– ўрмондан фойдаланувчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузмаслик.

Ўрмондан доимий фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқларга эга бўлишлари ва ўзга мажбуриятларни бажаришлари ҳам мумкин (21-модда).

Кўриниб турибдики, ушбу моддада ўрмондан доимий фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбурияти аниқ кўрсатилган.

Шунингдек, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 22-моддасида ўрмондан вақтинча фойдаланувчиларнинг ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган. Ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларига эга:

– ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатларда кўрсатилган давлат ўрмон фонди участкалари доирасида, муддатларида ҳамда ундан фойдаланиш турларида ўрмондан фойдаланишни амалга ошириш;

– белгиланган тартибда йўл очиш, ўрмон маҳсулотини жойлаштириш учун майдончалар жиҳозлаш, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари қуриш.

Ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчилар қуйидаги мажбуриятларга эга:

– ўзларига бериб қўйилган яйловлар, пичанзорлар ва бошқа ўрмонзорлардан оқилона фойдаланиш;

– ўрмонларнинг ҳолатига ва уларни такрорий кўпайтиришга, тупроқ ва ҳайвонот дунёсига, шунингдек, сув объектлари ва бошқа табиий объектларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатишга йўл қўймайдиган усуллар билан иш олиб бориш;

– ўрмондан фойдаланганлик учун ўз вақтида белгиланган тартибда ҳақ тўлаш;

– ўрмондан фойдаланувчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини бузмаслик.

Ўрмондан вақтинчалик фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқларга эга бўлишлари ва ўзга мажбуриятларни бажаришлари ҳам мумкин.

Таъкидлаш жоизки, амалдаги қонунчиликда ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини кафолатлашга ҳам катта эътибор берилган.

«Ўрмон тўғрисида»ги қонун талабларига асосан, давлат, ҳўжалик ва бошқа органлар ҳамда ташкилотлар ўрмондан фойдаланувчиларнинг фаолиятига аралаштиришга йўл қўйилмайди. Ўрмондан фойдаланувчиларнинг бузилган ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тикланиши лозим. Ўрмондан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини бузиш оқибатида етказилган зарарлар (шу жумладан бой берилган фойда) тўла ҳажмда қопланиши зарур.

Кўриниб турибдики, бизнинг ўрмон бойликларига нисбатан айрим мажбуриятларимиз мавжуд. Шундай экан, мазкур соҳада:

1) мавжуд ўрмон бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш;

2) халқ ҳўжалигида ёки бошқа мақсадлар учун ишлатилган ўрмонларни тиклаб, экиб, кўпайтириб бориш;

3) ўрмонларни ёнғиндан сақлаш ёки ёнғин қоидаларига амал қилишни қаттиқ назорат қилиш ва ушбу соҳада тегишли тадбирлар ўтказиш;

4) ўрмон ҳақидаги қонунларни ёки ўрмондан фойдаланиш қоидаларини бузган тақдирда ёки амал қилмаганда фуқароларга ҳуқуқий жавобгарлик мавжудлигини тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, ўрмондан фойдаланувчи субъектлар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар қандай вазиятда беками кўст бажаришлари ва унга амал қилишлари ўрмон бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилинишини таминлайди.

7-§. Ўрмон тўғрисидаги қонун талабларини ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик

Ўрмон тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик қонунларимизда ўз аксини топган. Жумладан, ўрмон ва бошқа дарахтларни кесганлик, ёндирганлик ёки қонунга зид бошқа хатти-ҳаракатлар қилганлик учун маълум ҳуқуқий жавобгарликлар мавжуд. Ўрмонлардан оқилона фойдаланилмаганлик ва уларга оид қонунларни бузганлик учун

интизомий, маъмурий, фуқаровий ва **жиноий-ҳуқуқий** жавобгарликлар қўлланилади.

Ўрмонларни қўриқлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига тааллуқли низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади. Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик экологик ҳуқуқбузарликлар содир этилганда корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томони қўлланилади. Масалан, ўрмон хўжалиги раҳбари томонидан ходимига нисбатан меҳнат мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлиги муносабати билан қўлланиши мумкин.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик ўрмончилик соҳасида Меҳнат кодекси ёки тегишли низоом талабларини бузганлик учун қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига асосан, ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модданинг иккинчи қисми 3 ва 4-бандлари). Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик ўрмон тўғрисидаги қонунларни ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун тегишли органлар томонидан қўлланилади. У Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига асосан амалга оширилади. Мазкур кодексда ўрмон билан боғлиқ 5 та ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик кўрсатилган.

1. Кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузганлик учун:

Кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш, ёғоч тайёрлаш ва ташиб олиб кетиш тартибини, шунингдек ўрмон кесиш чиптаси (ордери)да ёки ўрмон чиптасида белгиланган бошқа талабларни бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (ЎзР МЖКнинг 78-моддаси).

2. Дарахтлар, буталар ва бошқа ўрмон ўсимликлари ёки ниҳолларини ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёхуд йўқ қилганлик учун:

Дарахтлар, буталар, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳолларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (ЎзР МЖКнинг 79-моддаси).

3. Ўрмонларни тиклаш, уларнинг ҳолатини ва тури таркибини яхшилашга, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга, шунингдек, етилган ёғоч захираларидан фойдаланишга оид қоидалар ва йўриқномаларни бузиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (ЎзР МЖКнинг 80-моддаси).

4. Ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юборганлик учун:

Ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (ЎзР МЖКнинг 83-моддаси).

5. Ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузганлик учун:

Ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (ЎзР МЖКнинг 84-моддаси).

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик меҳнат интизоми ва уни бажарилиш мажбуриятини бузганликда, тузилган шартнома талабларини бажармаганликда, қонунсизлик оқибатида давлатимизнинг экологик тизимига, жумладан ўрмон бойлиқларига етказилган зарар натижасида вужудга келади.

Бу етказилган зарарни тўлатиш ёки қоплаш ҳуқуқбузарлик содир этган субъектга нисбатан даъво аризаси орқали мурожаат

этилади ва ҳўжалик суди ёки фуқаролик судлари томонидан мазмунан кўрилиб ҳал этилади. Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва ўрмондан фойдаланиш тўғрисидаги ҳуқуқларни бузиш оқибатида етказилган зарарни қоплаш, ундириш ва тўлатиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси талаблари ва бошқа қонунлар билан тартибга солинади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида ўрмон ва улар билан боғлиқ ноҳўя хатти-ҳаракатларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 198-моддасида, экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёхуд уларни нобуд қилганлик учун жиноий жавобгарлик кўрсатилган. Унга кўра, оловга эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш натижасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш ёхуд бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларни қонунга ҳилоф равишда кесиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилдан икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч ойдан олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга қасддан шикаст етказиш, уларни пайҳон қилиш, нобуд қилиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Хуллас, касби коридан қатъи назар, ҳар бир фуқаро, корхона, муассаса, ташкилот, ширкат ҳўжалиги, ижарачи деҳқон, фермер ҳўжаликлари юртимизнинг бебаҳо бойлиги бўлган ўрмонларни муҳофаза қилишга, экологик ҳолатини тўлиқ сақланишига ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим.

8-§. Ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг вазифалари

Ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳам ички ишлар органларининг

фаолияти кенг. Ички ишлар органларининг ёнғиндан сақлаш бўлинмаси ўрмон ва ўсимликлар дунёси мавжуд бўлган жойларда ёнғин хавфини олдини олиш, унга қарши курашиш, ёнғинга қарши тегишли тадбирлар ўтказиш ва ёнғин чиққанда тезлик билан ўчириш вазифасини бажаради.

Профилактика нозирлари мавжуд ўрмонлар ва у ердаги барча табиат бойликларини экологик муҳофазасига алоҳида эътибор берадилар, ўрмонларни қирқиш ва улардан ноқонуний фойдаланишларга қарши тадбирлар олиб борадилар.

Санитария милицияси ўрмон ва дарахтлар ўсадиган жойларда турли касалликлар пайдо бўлиши ва уни тарқалишини олдини оладилар ҳамда унга қарши курашадилар.

ДИХХХ ходимлари турли мақсадларда ноқонуний (ордерсиз) кесилган дарахтларни транспорт воситалари орқали олиб кетиш жараёнини назорат қиладилар ва уларни тегишли органлар ёрдамида давлатга қайтарилишини таъминлайдилар.

Ички ишлар органларининг қўриқлаш хизмати ўрмон бойликлари мавжуд бўлган, давлат аҳамиятига эга ўрмон ҳудудларини қўриқлайдилар, муҳофаза қиладилар ва ёнғин хавфсизлигини таъминлайдилар.

Хуллас, ички ишлар органлари ўрмон бойликларини муҳофаза қилишда бевосита Ўзбекистон Республикасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси ИИВ ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қабул қилинган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга, кўрсатма ва буйруқларга бўйсунадилар ҳамда уларни амалга оширадилар.

Шунингдек, ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни талабларини амалга оширишда бир қатор бошқа вазифаларни бажаришда ва тадбирларни ўтказишда кўмаклашадилар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ўрмонларнинг жамият ва инсон ҳаётидаги экологик аҳамияти қандай?
2. Ўзбекистон Республикасида ўрмонлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
3. Ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи нима ва унинг мазмунига нималар киради?
4. Ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш устидан давлат бошқаруви қандай олиб борилади?

5. Ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат назорати нималардан иборат?
6. Ўрмон тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарликлар назарда тутилган?
7. Ички ишлар органларининг ўрмонларни муҳофаза қилишдаги ўрни ва вазифаларини айтиб беринг.

XI БОБ
АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ЭКОЛОГИК-
ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

**1-§. Атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги
аҳамияти**

Сув, замин, қуёш ва ҳаво ҳаёт манбаидир. Ҳавонинг ифлосланиши одам, ҳайвон организмга, ўсимликлар ва бошқа тирик мавжудотларга салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам Абу Али ибн Сино, агар ҳавода тутун билан чанг бўлмаганда одамлар минг йил яшар эди, деб бежиз айтмаган. Шуни таъкидлаш лозимки, инсоннинг яшаши учун энг асосий нарса ҳаводир. Одам озиқ-овқат емасдан беш ҳафтагача, сувсиз беш кунгача чидаши мумкин. Ҳавосиз эса, кўпи билан беш минутга чидайди. Аммо одамнинг нормал яшаши учун ҳавонинг ўзигина етарли эмас, у маълум таркибга эга бўлиши, тоза ҳолатда сақланиши зарур.

Тоза, мусаффо ҳаво деганда биз нимани тушунамиз?

Ҳаммамизга яхши аёнки, ер юзидаги бутун мавжудот ҳаво билан тирик. Ҳаво инсон учун сув ва қуёшдек мўътабар ва азиз! Она сайёрамизда ҳаётнинг мавжудлиги ҳам ер атмосферасида яшаш учун энг зарур омил бўлган кислороднинг етарли миқдорда борлигидир. Биз ҳаводан нафас олганимизда кислород нафас йўллари орқали организмимизга сингади, модда алмашуви сингари мураккаб ички биохимик жараёнлар юз беради. Одам бир кеча-кундузда ташқи муҳитдан 20 куб метр ҳаво олади. Унинг ўпқаси минутига 16-20 мартагача ҳаво ютиб, ҳаво чиқаради.

Маълумки, одамнинг ўпқаси орқали бир минутда ўрта ҳисобда 12 литр ҳаво ўтиб туради. Бир кеча-кундузда эса 17 минг 290 литр ҳаво ўтади. Бу эса 23 килограмми ташкил этади. Демак, одам ҳавони овқатга нисбатан 4-5 баравар кўп истеъмол қилади.

Абу Бакр Розий таъкидлаганидек, табиатнинг беқиёслигини тан олмоқ керак. Кишининг қанчалик соғлом, носоғлом бўлиши ҳаво, иқлим ва яшаш тарзига боғлиқдир.

Тадқиқотчи олимларнинг маълумотларига қараганда, Американинг энг йирик саноат шаҳарлари – Лос-Анжелосда ҳаво атмосферасига ҳар куни 9 минг тонна, Нью-Йоркда 10 минг тонна

миқдорда газ иси чиқариб ташланади. Нью-Джерси шаҳрининг ҳаво атмосфераси таркибида 44 хил кимёвий модда борлиги аниқланган.

Статистика маълумотларига кўра, ҳозирги кунда жаҳон мамлакатларида 320 млн.дан зиёд автомобиль ҳаракатда. Автомобиль моторидан ҳавога чиқадиган газлар таркибида эса 200 хил турли заҳарли кимёвий моддалар борлиги ўрганилган.

Атмосферага чиқит чиқарилишини камайтириш мақсадида чиқариладиган газларни тозалашнинг юқори самарали воситаларини қурган ҳолда аспирация системаларини марказлаштириш, шу жумладан эскирган тозалаш аппаратларини модернизация қилиш ва янгилари билан алмаштириш, янги технология схемаларини жорий этиш, зарарли моддалар ҳосил бўлишини камайтириш методларини жорий қилиш, майда қозонхоналарни тугатиш, атмосферани булғатувчи моддалар чиқарилишини бошқариш ва назорат қилишни автоматлаштирилган системаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш зарур, 2005 йилгача атмосферага чиқариладиган ифлос газларни 60-65 % камайтириш керак.

Шаҳар ва саноат марказларида дарахтзорларни кўпайтириш, яшил хиёбонлар сонини ошириш зарур. Олимларимиз катта кўча билан турар жой бинолари орасида буталарни икки қатор қилиб ўтқазилгани тавсия қилаяптилар. Бизда пахта тозалаш заводлари ҳавони ифлос қиладиган асосий манбалардан бири ҳисобланади. Пахта заводларидан чиқадиган чанг таркибида 15 – 32 % силиций оксид, 39 – 58 % силикат бўлади. Булар организм учун зарарли. Шунинг учун мавжуд пахта заводларида чанг тутгич мосламаларни кўпайтириш, уларнинг энг самарали хилларини яратиш лозим. Чунки ҳавонинг мусаффолиги табиат мувозанатининг, инсон саломатлигининг гаровидир.

Шу ўринда ёзувчи Павленконинг «Бахт» асарида шифокор тилидан роман қаҳрамонига айтилган қуйидаги сўзларни келтириш мумкин: «Сизнинг дардингиз оддий дорига – ҳавога муҳтож. У қанча мўл бўлса, шунча яхши, уйқуда ҳам, бедорликда ҳам. Соф ҳаво сизнинг у ёғингиздан кириб бу ёғингиздан чиқсин, ҳар бир ҳужайрангизни ювсин. Очиқ ҳавода овқатланинг, ухланг ҳам. Шундай қилиб чекланмаган миқдорда ҳаво қабул қилинг», – деб бежизга айтмаган.

2-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳозирги ҳолати

Тирик мавжудоднинг яшаш манбаи бўлган ҳавони (атмосферани) муҳофаза қилиш, уни соф ҳолда сақлаш ҳамма фанларнинг асосий вазифасидир.

Одамлар табиати (ҳавони) муҳофаза қилиш табиатшунослик, биология, география, физика, кимё ва бошқа фанларнинг вазифаси деб биладилар. Бошқа фанлар қатори табиат бойликларини, ҳавони муҳофаза қилишда ҳуқуқшунослик фанининг ҳам аҳамияти бениҳоя улкандир.

Ҳуқуқшунослик фанида ҳавони ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига 1970 йилларнинг охири – 1980 йилларнинг бошига келиб эътибор берилди бошланди. Кўришиб турибдики, биз табиат муҳофазаси, ҳавони (атмосферани) ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига эътиборсизлик билан анча кечикиб муомалада бўлганмиз. Республикаимиз миқёсида ҳавони ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига алоҳида эътибор берилмаган. Олимларимиз томонидан кўтарилаётган муаммолар кўп-у, аммо олиб борилаётган ишлар талаб даражасида эмас.

Ҳозирча биз айрим журнал ва газеталарда чиқаётган мақолалар билан чекланиб қоляпмиз. Республикаимиз мисолида ҳавони ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига бағишланган деярли бирорта илмий ишни кўрсатиш қийин. Оддий бир мисол, республикаимизда транспорт воситаларидан чиққан заҳарли газлар бир йилда ҳар бир киши ҳисобига 203 – 208 килограммдан тўғри келар экан. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси мамлакат миқёсида 450 дан ортиқ шаҳарга ҳавони текшириш учун доимий назорат пунктлари ўрнатган. Текширишлар натижасида ҳавосининг ифлослиги бўйича Тошкент шаҳри энг олдинги ўринларда туриши аниқланган. Кўришиб турибдики, атроф муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудлар экологик мувозанатининг бузилиши кўп жиҳатдан атмосфера ҳавосининг таркибига ҳамда унинг турли ишлаб чиқаришлар таъсиридаги салбий ўзгаришларга боғлиқдир. Бу ўзгаришлар сайёравий, регионал ва топологик (маҳаллий) масштабда рўй беради. Ўзбекистон ҳудудининг ўзига хос табиий хусусиятлари уни экологик хўжалик районларига ажратишга ва ҳар бир район ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциалини аниқлашга имкон берди. Атмосфера ҳавосининг ифлосланишини бундай илмий башорат қилишда, асосан шамолларнинг такрорланиши, қанча вақт сурункали эсиши, турбулентлик коэффициенти ва бошқа хил кўрсаткичлардан фойдаланилди. Шунда ер юзасида атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциали (АҲИП) республика ҳудудида 2,4 дан 3,3 гектаргача ўзгариши қайд қилинди. Чунончи, бу кўрсаткич Устюрда 2,4–2,7 гектар, Қуйи Амударёда 2,6–3,0 гектар, Қизилқумда 2,7 гектар, Қуйи Зарафшонда 2,7–3,0

гектар, Чирчиқ-Оҳангарон районларида 3,0–3,3 гектар, Мирзачўлда 2,7–3,3 гектар, Фарғона водийсида 3,0–3,3 гектар, Самарқанд районида 2,7–3,3 гектар, Қашқадарё ҳавзасида 2,7–3,3 гектар, Сурхондарё ҳавзасида эса 2,7–3,3 гектарга тенг. Чирчиқ-Оҳангарон ва Фарғона водийси районларида атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг катталигига сабаб, бу ердаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари нисбатан ривожланганлиги, автотранспорт ҳаракатининг кўплиги, тоғ-кон саноатининг салбий таъсири ва қишлоқ хўжалигида зарарли химикатлардан ортиқча фойдаланишдадир. Айни вақтда, бу жойларда ишлаб чиқариш чиқиндиларини камайтириш ёки зарарсизлантириш тадбирлари суи олиб борилган.

1990-йиллар маълумотларига кўра, республикада ҳавони булғаетган 35 000 доимий манба бўлиб, уларнинг ярмига яқинигина чанг ва турли хил зарарли газларни тутиб қолувчи ва тозаловчи мосламага эга, бу мосламаларнинг 4,1 қисми эса бузуқ ёки самарадорлиги жуда паст.

Атроф муҳитнинг меъёрдан ортиқ ифлосланиши йирик шаҳарларга хос. Ўзбекистон Республикасида Олмалик, Фарғона, Бекобод, Андижон, Оҳангарон, Ангрен, Тошкент, Самарқанд, Навоий шаҳарлари атмосфера ҳавоси энг кўп ифлосланган шаҳарлар жумласига киради. Ўзбекистонда ер усти ҳавосининг ифлосланиши 1983 йилда энг юқори даражага етиб, сўнги йилларда аҳволнинг бирмунча яхшиланганлиги қайд қилинган. Саноат шаҳарларида ҳавони ифлослантирувчи асосий моддалар олтингургурт II-оксиди ва азот оксидидир. Атмосфера ҳавосини бузувчи омиллардан яна бири, тобора ривожланаётган автомобиль транспорти ҳисобланади. Автотранспортларни янги, экологик безарар ёқилғи турларига ўтказиш, тежамли двигателларга ўтиш, кўчалар четига кўплаб дарахтлар экиш ҳамон атроф муҳит ҳолатини яхшилашнинг муҳим муаммолари бўлиб қолмоқда. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, қишлоқ жойларда атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи асосий омил қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган турли хил учувчан кимёвий моддалар бўлса, йирик шаҳарларда эса шаҳар транспортидир. Чунончи, пойтахтимиз атмосфера ҳавосининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80 %дан ортади.

Умуман республика бўйича, атмосферага хануз йилига 2,41 млн. тоннага яқин зарарли моддалар чиқариб юборилмоқдаки, булар атмосфера ҳавосинигина эмас, балки сув, тупроқ, инсон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ҳам маълум даражада зарар етказмоқда.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганидек, ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам

республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир. Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, ҳар йили республиканинг атмосфера ҳавосига 4 млн. тоннага яқин зарарли моддалар кўшилмоқда. Шуларнинг ярми углерод оксидига тўғри келади, 15 %ни углеводород чиқиндилари, 14 %ни олтингургурт кўш оксиди, 9 %ни азот оксиди, 8 %ни қаттиқ моддалар ташкил этади ва 4 %га яқини ўзига хос ўткир захарли моддаларга тўғри келади.

Атмосферада углерод йиғиндисининг кўпайиб бориши натижасида ўзига хос кенг кўламдаги иссиқхона эффекти вужудга келади. Оқибатда Ер ҳавосининг ўртача ҳарорати ортиб кетади.

Арид минтақасида жойлашган Ўзбекистон Республикасида тез-тез чанг бўронларини қўзғатиб турувчи, атмосферани чанг-тўзонга чулғатувчи Қорақум ва Қизилқум саҳроларидек йирик табиий манбалар мавжуд¹.

Бемалол айтиш мумкинки, бу соҳада махсус қонунлар қабул қилинган, маҳаллий маъмурий органлар томонидан эса кўплаб қарорлар чиқарилмоқда, афсуски натижаси ҳаво ҳалокатини олдини олишга қодир эмас.

Албатта, бундай нохуш ҳолатларнинг сабаби, қонуннинг кучи, таъсири йўқлиги, одамларнинг экологик тушунчалари паст даражада эканлигидадир.

Шуни ҳам айтиш лозимки, республикаимизда 2005 йилгача бўлган «Табиатни муҳофаза қилишга оид давлат дастури» ишлаб чиқилди, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси тузилиб, унда 26 нафар депутат фаолият кўрсатаётир, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг вилоят бўлимлари ишлаб турибди, лекин шаҳарларимизда, мусаффо осмонимизда кундан-кунга захарли газлар кўпайиб, ажал уруғи сепилаётир. Балки бунинг сабабларидан яна бири ҳозир ҳам эски буйруқбозлик, ҳўжакўрсинга ишлашлардир.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг аҳоли ўртасида ўтказган тадқиқотига кўра, одамларнинг экология, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни билмайдиган қисми 41 %ни ташкил қилар экан. Республикаимизда аҳолининг 80 % ўз соғлиғининг бузилишини экологик ҳолатни, ер, сув, ҳаво таркибини бузилишида деб билмоқдалар.

¹ Қаранг: *Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.* Т., 1997. 129-б.

Хуллас, мутахассисларнинг маълум қилишича, «бешинчи океан» деб аталувчи сайёрамиз атмосферасининг заҳарли моддалар билан ифлосланиши, кейинги йилларда кескин тус олган. Эътибор берайлик, ерда, осмонда, ер ости бойликларида маълум миқдорда чегара мавжуд, ammo ҳаво ва сувда чегаранинг аҳамияти йўқ, келинг ҳавони муҳофаза қилайлик, ўзимизни-ўзимиз авайлаб келажакни сақлайлик, ҳалокатни олдини олайлик.

3-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тадбирлари

Ҳавони муҳофаза қилиш мақсадида экологик-ҳуқуқий тадбирларни белгилаш ва кучайтириш ҳам давлатимизнинг экологик сиёсатини белгилайди. Ўзбекистондаги мавжуд экологик вазият яхшиланмоқдами? Айтиш мумкинки, бу муаммо, жумладан ҳавони муҳофаза қилиш иши, илгаригидек турибди. Биз газ ва чанг билан ифлосланган ҳаводан нафас олаяпмиз, саломатликка зарарли бўлган, таркиби турли хил зарарли моддаларга бой сувни ичмоқдамиз, кўз олдимизда дарахтлар кўриб қолмоқда, болалар тез-тез касал бўлиб, инсон умрининг қисқариши пасайиб кетмоқда.

Кейинги йилларда атмосфера ҳавосининг тозалиги устида назоратнинг кучайтирилиши, корхоналарда технология жараёнларининг такомиллаштирилиши, ҳаво тозалогич мосламалардан кўплаб фойдаланиш, мутахассисларнинг экологик онги ва масъулиятининг ошиши, «Экосан» халқаро экологик ва саломатлик жамғармасининг ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаол саъй-ҳаракати натижасида Ўзбекистон Республикасида бир қанча ижобий силжишлар рўй бермоқда.

Шуни таъкидлаш лозимки, бу соҳада жуда катта ишлар қилиниб, 1998 йил 7 майда Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси қабул қилинди. Ушбу қонун IV бўлим, XV боб, 135 та моддадан иборат бўлиб, ҳавони муҳофаза қилишга доир янги ҳуқуқий тадбирларни белгилади.

Мазкур қонуннинг 3-моддасига асосан, «Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳаво кемалари парвози хавфсизлигини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги ва фуқароларининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида авиация фаолиятини ҳамда самовий ҳудуддан фойдаланиш билан боғлиқ бошқа фаолиятни амалга ошириш тартибини белгилайди».

Бундан ташқари, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари ва «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпаниясининг, Давлат бошқаруви ва назорати бош инспекциясининг тегишли буйруқлари ҳамда бошқа қонунлар билан ҳуқуқий экологик муҳофаза қилинади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 20-моддасида атмосфера ҳавосидан фойдаланиш шартлари ва талаблари аниқ кўрсатиб берилган.

Ушбу қонунда, «Атмосфера ҳавоси дейилганда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди устидаги ҳаво бўшлиғи тушунилади. Ҳаводан фойдаланишда муайян ҳудуд ҳавосининг сифатини ўзгартирмаслик, уни белгиланган нормативлардан ортиқ даражада ифлослантирмаслик ёки сийриклаштирмаслик шarti билан йўл қўйилади.

Халқаро битимга мувофиқ, вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, хусусий шахслар озон қатламига зарарли таъсир этувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда бундай моддалардан фойдаланишни қисқартиришлари ва келгусида батамом тўхтатишлари шарт», – деб ёзиб қўйилган.

Мазкур қонун кишиларга яхши турмуш шароитлари яратиш – меҳнат қилиш, дам олиш, соғлигини сақлаш учун зарур шароит таъминлаш, моддий ишлаб чиқариш ва маданиятни янада ривожлантириш учун атмосфера ҳавосининг ҳолатини яхши сақлаш, унинг тикланиши ва яхшиланишига қаратилган. Қонунда мустақил Ўзбекистон давлати атмосфера ҳавоси ифлосланишининг ва унга кўрсатиладиган бошқа зарарли таъсирларнинг олдини олиш ва бартараф қилишга қаратилган, илмий жиҳатдан асосланган техник, иқтисодий, социал ва бошқа комплекс тадбирларни ўтказиши, шунингдек, бу соҳада халқаро ҳамкорликни амалга оширади, деб аниқ кўрсатилган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг асосий манбаи бўлиб, Ўзбекистон Республикасида 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Унга асосан, атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, у умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон

Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг асосий вазифалари нималардан иборат?

Мазкур қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш;
- атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда камайтириш;
- давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш.

Юқоридаги қонуннинг 4-моддасига кўра, фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқаролар атмосфера ҳавосини аввайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт.

Албатта бу тадбирлар барча табиат бойликлари қатори, атмосфера ҳавосидан оқилона фойдаланиш, уни ифлосланишдан сақлаш учун асосий ҳуқуқий тадбирлардир. Экологик муаммо нақадар долзарб, шунинг учун ҳам атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, уни ифлосланишига қарши чора-тадбирлар белгилаш, мусаффолигини таъминлаш масаласи «Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида ўз аксини топган. Унда барча корхоналар ҳавога заҳарли газлар, чиқиндилар, тутунлар ва химиявий моддалар чиқарганликлари учун қонун олдида жавобгарлиги белгиланган.

Шунинг учун ҳам «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддаси талабларини, яъни атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги

ифлослантурувчи моддалар миқдорининг ҳамда уларнинг физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлашига оид вазифаларини ҳам ўз вақтида бажаришлари лозим.

4-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлар ва давлат ҳисобини юритиш

Атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи барча юридик ва жисмоний шахслар ўз вақтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишлари ва ундан давлат стандарти талаби асосида фойдаланишлари шарт ва зарур. Шунинг учун ҳам, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга асосан, улар бир қатор мажбуриятларни ўз вақтида бажаришлари лозим. Ушбу қонуннинг 24-моддасига кўра, барча корхона, муассаса ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари қуйидагилардан иборат.

– фаолияти атмосфера ҳавосига ифлослантурувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддалар чиқариш;

– атмосферага чиқарилган чиқиндиларни тозалаш ва зарарли физикавий таъсирни камайтириш учун иншоотлар, асбоб-ускуналар ва аппаратуралардан, шунингдек, улар устидан назорат қилиш воситаларидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш;

– хўжалик объектлари теварагида санитария муҳофаза зоналари барпо этиш;

– чиқиндилар чиқаришни ҳамда зарарли физикавий таъсирни камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

– чиқариладиган чиқиндилар ҳамда физикавий омиллар зарарли таъсирининг йўл кўйиладиган доирадаги нормативларига риоя қилиш устидан назорат ўрнатиш, уларнинг ҳисобини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш;

– энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш, ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш, экологик жиҳатдан тоза энергия манбаларидан фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш;

– метеорология шароитлари ноқулай келиши кутилаётганлиги муносабати билан атмосфера ҳавосига ифлослантурувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни камайтириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар кўриш;

– корхоналар ва транспорт коммуникацияларининг таъсир доирасида атроф муҳитга ҳамда аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш;

– кучли таъсир этувчи заҳарли моддалар ҳамда бугланувчи бирикмаларни сақлаш, фойдаланиш ва улардан бўшаган идишларни зарарсизлантириш шартларига риоя қилиш;

– атмосферага бирваракайига ёки авария туфайли чиқиндилар чиқиши, яширин хавфли вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, шунингдек, атмосфера ҳавосининг чегаралараро ифлосланишини камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

– чиқиндиларни йўқ қилишни таъминлаш ҳамда улар тўпланиб қолганида ва қайта ишланаётганида атмосфера ҳавосини ифлосланишининг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажариш тупроқ, сув ва атроф-табiiй муҳитнинг бошқа объектлари ифлосланишига олиб келмаслиги лозим.

Мазкур қонунга асосан, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун маълум тўлов тўлаш тартибига ҳам риоя қилиш талаб этилади. Қонуннинг 25-моддасига кўра, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўловлар корхона, муассаса ва ташкилотлардан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ва миқдорда ундириб олинади.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни чиқарганлик, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатганлиги ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланганлик учун тўловлар тўлаш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ҳавони муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажаришдан ва етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш тартибини аниқ белгилаш ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, қонунда ўз аксини топган. Қуйидагилар давлат томонидан ҳисобга олиниши зарур:

– атмосфера ҳавосининг ҳолатига зарарли таъсир кўрсатаётган ёки зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган объектлар;

– фойдаланилаётган атмосфера ҳавосининг ҳажмлари;

– атмосфера ҳавосига чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддаларнинг турлари ва миқдори;

– атмосфера ҳавосига физикавий омиллар кўрсатадиган зарарли таъсирнинг турлари ва ҳажмлари.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

томонидан белгиланадиган тартибда, ягона тизим бўйича амалга оширилади.

5-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби мамлакатимиздаги атмосфера ҳавосига эътиборли бўлиш ҳамда уни ҳуқуқий муҳофаза қилишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 7-моддасидан 11-моддасигача давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари аниқ кўрсатилган. Мазкур қонунда ифода этилган барча органларнинг ваколатлари бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масаласига ҳам тегишлидир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорат қилиш тартиби, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ҳам ўз аксини топган. Мазкур қонуннинг 5-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадилар.

Республикаимизда атмосфера ҳавосидан фойдаланиш талаб даражасида эмас. Ҳар йили ҳавога 4 млн. тоннагача зарарли моддалар пуркаляпти. Шунинг учун ҳам атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва унган бўлган муносабатни қаттиқ назорат қилиш лозим.

Самовий ҳудуддан фойдаланиш тўғрисидаги низомга мувофиқ, самовий ҳудуддан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назоратини олиб бориш Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги зиммасига юклатилади. Фуқаро ва экспериментал авиация фаолияти соҳасидаги бошқарув ва назоратни Ўзбекистон Республикаси Авиация маъмурияти амалга оширади.

Давлат авиацияси фаолияти соҳасидаги бошқарув ва назоратни ўз ваколатлари доирасида Мудофаа вазирлиги,

Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ давлат бошқарувининг бошқа органлари амалга оширадилар.

Шунингдек, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга биноан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб бориш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Мазкур қонуннинг 28-моддасига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан, шунингдек, махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат қилиш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларидир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Атмосфера ҳавосининг ҳолатини кузатиш, ахборот тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш ва истиқболини белгилаш атроф-табiiй муҳитнинг давлат мониторинги ягона тизими бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўтказилади.

Ана шундай қонун ва ҳуқуқий нормалар мавжуд бўла туриб ҳам атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ишида айрим муаммолар ҳам йўқ эмас. Масалан, бутун республика ва Сурхондарё аҳолисини безовта қилаётган Тожикистон Алюминий заводининг ҳавони заҳарлаш билан боғлиқ экологик таъсирини кўрайлик. У ердаги фторли бирикмалар таъсирига бир эътибор беринг. Умумдавлат кузатув маҳкамасининг маълумотларига кўра, Турсунзода районида ана шу бирикмаларнинг ўртача йиғилиб қолиши ёз ойларида нормадагидан 2,4 баравар ортиқ бўлди. Бу бирикмалар асосан Ўзбекистонинг Сарийосиё районида ёйилмоқда. Бу районда ҳавонинг булғаниши нормадагига нисбатан 4,8 баравар кўп бўлади. Аҳоли таҳликага тушиб қолди. Заводда электролиз ванналарнинг бир қанчаси тўхтатиб қўйилди, айбдорларга жарима солинди. Сарийосиё районида болаларнинг касалга чалиниши 2,8 баравар кўпайди. Катталар орасида касалга чалиниш 2,2 бараварга ошди. Одам организмнинг касалликларга бардош бериши сусайди, гўдакларнинг сут тиши чириши касаллиги икки марта ва енгил флюороза касалига чалиниш 8,8 баравар кўпайди.

Турсунзода районида болаларнинг касалга чалиниши 12 %, нафас йўлларининг касалланиши 1,4 баравар кўпайди, туғма мажруҳлик 9 баравар ортди. Бу жуда хавфли кўрсаткичдир.

Таркибида фторли водород бўлган корхона чиқиндилари тоқзорларга, мевали дарахтларга, пилланнинг маҳсулдорлигига ҳам салбий таъсир этаётганини тадқиқотлар кўрсатиб турибди. Тиббиёт ходимларининг хулосаси бўйича, захарланган ҳаво одамларга хавфли таъсир кўрсатмоқда. Жарқўрғон райони Тожикистон Алюминий заводидан 130 километр олисликда, лекин касалликка чалиниш сони ҳайратомуз даражада фарқ қилади. Жумладан, қон айланиш аъзоларининг касалланиши минг киши ҳисобига Сариосиёда – 364,4 нафар бўлса, Жарқўрғонда – 6837, нафас олиш аъзоларининг касалланиши Сариосиёда 308,5 бўлса, Жарқўрғонда – 162,29, асаб системаси касалликлари тегишлича 248,3 ва 139,5; эндокрин касалликлари 43 ва 11,5; юқумли ҳамда паразитар касалликлар бўйича 196,1 ва 5 кишини ташкил этар экан. Бу заводдан чиқётган фтор бирикмаларининг таъсири Сариосиё районида сутда – 15 марта, анорда – 8, картошка ва пиёзда – 20, олмада – 23 марта кўп.

Шунингдек, республикамизнинг бошқа вилоятларида ҳам атмосфера ҳавосини ифлосланиш даражаси жуда юқори. Масалан, Олмалик цемент заводи бир кеча кундузда 19 тонна захарли газ ва чангларни атрофга чиқаради. Чирчиқдаги саноат корхоналари, ТашГРЭС, Ядро физикаси институти, СоюзНИХИ каби ўнлаб йирик объектлар борки, улар нафақат туман, балки пойтахт ва бошқа шаҳарларнинг табиатига, ери ва сувига, ҳайвонот оламига, энг муҳими, инсонлар саломатлигига ҳаддан ташқари зиён етказмоқда. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг маълумотларига қараганда, хасталикларнинг 20 % у ёки бу даражада атроф муҳитнинг ифлосланишига боғлиқ. Бундан ҳар йили 8–10 млн. сўмдан зиёдрок зарар кўряпмиз.

Республикада 1104 та саноат корхонаси бор. Улар ҳавога 1 млн. 300 минг тоннадан ортиқ захарли модда чиқармоқда. Устига-устак ана шу чиқиндиларнинг ярмидан кўпи тозаланмаган. Нега шундай бўлмоқда? Сабаби шундаки, барча саноат корхоналарининг 68 %гина тозалаш иншоотларига эга, 43 %га газ-чангютгичлар ўрнатилган. Аммо уларнинг 22 % самарали ишламаяпти.

Қурилиш индустрияси корхоналарида аҳвол бундан ҳам ёмон. Уларга ўрнатилган газ-чангютгичларнинг беш % бузук ёки самара бермаяпти. Ўзбекистон Маиший хизмат кўрсатиш вазирлиги, Нефть маҳсулотлари давлат қўмитасига қарашли бир неча

корхоналарда заҳарли моддалар тозаланмасдан ҳавога чиқарилаётир.

Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ахволни яхшилаш учун қандай чораларни кўрмоқда?

Участкаларда, цехларда ишни тўхтатиш тўғрисида қарорлар қабул қилинмоқда, бундай ҳолларга йўл қўяётган корхоналарнинг раҳбарларига жарималар солиняпти, атроф муҳитни беҳад ифлослантираётганларнинг иши прокуратурага ўтказилаётир. Демак, кўп нарса корхоналарнинг раҳбарларига боғлиқ. Улар цехлар, участкаларни қайта қуриш, тозалаш иншоотларини ўрнатиш чораларини кўришлари зарур.

Республикада ишлаб чиқариш қолдиқларидан қониқарсиз фойдаланилмоқда. Масалан, Олмалик кимё заводидида 42 млн. тоннадан ортиқ фосфогипс тўпланиб қолган. Самарқанд кимё заводидида ана шундай модда 25 млн. тоннани ташкил этади. Андижон гидролиз заводидида 45 млн. тонна лигнин, Янгийўл биокимё заводидида кўплаб чиқиндилар тўпланиб қолганлиги аниқланган. Лигиндан ўғит сифатида фойдаланишга уриниб кўрилди, аммо бу ўзини оқламади. Олимлар эса янги усулларни тақриф эта олмаяптилар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ҳақидаги маълумотларни ўз вақтида олиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни таъминлайди. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини, унинг ҳолати устидан назорат усулларини аниқлаб беради, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича ўзга талабларни белгилайди.

Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан, атроф-табiiй муҳит объектлари учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлимни ва озон қатламини сақлаш соҳасидаги стандартлар эса Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан тасдиқланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш учун Табиатни муҳофаза қилиш республика ва вилоят кўмиталари олға қадам ташлаб, аниқ фикрни айтишлари лозим. Албатта буни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни асосий манба бўлади. Ҳозирги пайтда бу масалада хорижий мамлакатлар тажрибасидан кенгроқ фойдаланиш зарур. У ерларда ишлаб чиқариш характери билан боғлиқ бўлган ҳар қандай хусусий

мулкчилик ташаббуси ҳам жиддий экологик экспертизадан ўтади. Бундан ташқари, АҚШ, Англия, Германияда шундай жазо чоралари мавжудки, агар маълум корхона (завод) атроф муҳитни назорат қиладиган вазирлик ёки идоранинг кўрсатмасига бўйсунмаса, бу корхона батамом тугатилади.

Шундай экан, биз ҳавони тозалигини таъминлаш учун бор имкониятларни қўллаб, назоратни кучайтиришимиз лозим.

6-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни ва Ҳаво кодексининг 93-моддасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларни ва экологик талабларни бузганлик ҳамда уларга амал қилмаслик учун маъмурий, жиноий жавобгарликлар белгиланган. Қонунда (уставга мувофиқ) атмосфера ҳавоси ҳақидаги қонунларни бузганлик учун интизомий ва фуқаровий жавобгарликлар ҳам мавжуд. Жумладан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарар ўрнини қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишдан озод этмайди.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига кўрсатилган. Ушбу қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган 85, 86, 87, 88-моддаларда аниқ маъмурий жавобгарлик ҳоллари кўрсатилган.

Мазкур экологик ҳуқуқбузарликнинг объекти, атроф-муҳит, ифлослантирилаётган объектлар ёки асосан атмосфера ҳавоси ҳисобланади. Субъекти эса, корхона, муассаса, ташкилотлар ёки юридик ва жисмоний шахслар бўлишлари мумкин.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 85-моддасига биноан, қуйидаги ҳолатда маъмурий жавобгарлик қўлланилади:

- ифлослантирувчи моддаларни атмосферага йўл қўйиладиган нормативдан ортиқ даражада чиқариб ташлаш;
- атмосфера ҳавосига йўл қўйиладиган энг юқори нормативдан ортиқ даражада зарарли физик таъсир ўтказиш;
- махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатсиз атмосферага ифлослантирувчи моддалар чиқариб ташлаш;
- ҳужжатларига мувофиқ зарур бўлган тақдирда махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатини олиш лозим бўлган ҳолларда бундай рухсатни олмай туриб атмосфера ҳавосига зарарли физик таъсир кўрсатиш, худди шунингдек, ноқулай метеорологик шароит даврида атмосферанинг ифлосланганлик даражаси ортиб кетишига сабаб бўлувчи ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни қисқартириш чора-тадбирларини тўлиқ ҳажмда бажармаганлик ва бундай моддаларни бир йўла чиқариб ташлашларнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга оширмаслик – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек, мазкур кодекснинг 86-моддасида бошқачароқ содир этилган хатти-ҳаракат учун ҳам маъмурий жавобгарлик аниқ кўрсатилган. Жумладан, атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш учун ўрнатилган иншоотлар, ускуналар, аппаратуралардан, шунингдек, чиқариб ташланадиган зарарли моддалар миқдори ва таркибини назорат қилувчи воситалардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ёки улардан фойдаланмаслик – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса - мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси МЖТКнинг 87-моддасида чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар нормативдан ортиқ бўлган транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни тайёрлаш ҳамда фойдаланишга чиқариш тартиби бузилиши оқибатидаги содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик кўрсатилган.

Чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар, шунингдек ишлаб турган вақтида шовқин ва бошқа физик таъсир даражаси белгиланган нормативдан ортиқ бўлган автомобиллар, самолётлар, кемалар ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни тайёрлаш ҳамда фойдаланишга чиқариш –

мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Чиқиндиларида ифлослантируви моддалар, шунингдек ишлаб турган вақтида шовқин даражаси белгиланган нормативдан ортиқ бўлган ҳаракатланувчи қурилмалардан фойдаланиш – энг кам иш ҳақининг ўндан бир қисмидан иккидан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

МЖТҚда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик аниқ белгиланган. Ушбу кодекснинг 88-моддасида ана шу талабларни бузганлик учун жавобгарлик мавжуд. Унга кўра, қурилиш ишларини ва бошқа ишларни бажариш чоғида ёнилғи моддалар ва бинокорлик материалларини тўплаш, махсус техник қурилмасиз очиқ аланга олдириб ёқиш, битум эритишда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ содир этилган жиноий ҳуқуқбузарлик учун 2 моддадан иборат жазо тизими кўрсатилган.

Атроф-табиий муҳит (атмосфера ҳавосини)нинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш учун ҳам жиноий жавобгарлик кўрсатилган. Жумладан, ЖКнинг 194-моддасига асосан, махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан зарарли экологик оқибатларни келтириб чиқарган ҳалокатлар ёки атроф-табиий муҳитнинг радиациявий, кимёвий, бактериявий ифлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиғи, тирик табиат учун хавfli бўлган бошқача тарзда ифлосланганлиги ҳақидаги ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотларни қасддан яширилиши ёки бузиб

тақдим этилиши аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилмишлар одам ўлишига сабаб бўлса – уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖКда кўрсатилган иккинчи жиноят тури атроф-табиий муҳитни, жумладан атмосфера ҳавосини ифлослантирганлик учун жазо чорасини кўрсатилишидир.

Ушбу масала ЖКнинг 196-моддасида ўз ифодасини топган. Зеро, ушбу моддага асосан, ерларни ифлослантириш ёки бузиш, сув ёки атмосфера ҳавосини ифлослантириш одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилмишлар одам ўлишига сабаб бўлса – уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик. Интизомий жавобгарлик ишчи ва хизматчиларни, мансабдор шахсларни меҳнат қилиш жараёнида бажариши керак бўлган мажбуриятларини бажармаслик, қабул қилинган фармон, қарор, буйруқ ва кўрсатмаларга амал қилмасликдан келиб чиқади.

Интизомий жавобгарлик асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳақидаги ҳуқуқий нормаларни бажармаганлик учун корхона, муассаса ва ташкилот раҳбари томонидан белгиланади.

Атмосфера ҳавоси ҳақидаги қонунларни бузганлик учун интизомий жавобгарлик у содир этилиб аниқлангандан кейин 1 ой ичида қўлланиши лозим. Агар ишчи, хизматчи касал ёки дам олишда бўлса, бу вақт ҳисобга кирмайди. Интизомий жавобгарликка тортилган фуқаро берилган жазодан норози бўлса, у 1 ҳафта ичида судга ёки бошқа «Меҳнат низоларини кўриб чиқувчи комиссия»га мурожаат қилиши мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун, табиатни муҳофаза қилиш қоидаларига эътибор

бермаганлик ва уларни бажармаганлик учун, тегишли режа ва тадбирларни амалга оширмаганлик учун корхона, муассаса ёки ташкилот раҳбари мукофотдан тўлиқ ёки қисман маҳрум этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилган Меҳнат кодексига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун қуйидаги интизомий жазолар қўлланилади:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 %дан ортиқ бўлмаган миқдордаги жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларига кўра, ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (110-модданинг 2-қисми 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Шуниси эътиборлики, мазкур масала юзасидан интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик. Мазкур жавобгарлик, атроф муҳитни ифлослантирганлик, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига асосан белгиланади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик интизомий жавобгарлик асослари билан бироз боғлиқ ва ўхшаш. Шунинг учун ҳам фуқаролик жавобгарлиги меҳнат интизومي ва уни виждонан бажариш мажбуриятининг бузилиши, тегишли шартномаларни ўз вақтида бажармаслиги, меҳнат интизомига риоя қилмаслик битимларнинг амалга оширилиш ҳолатларига эътибор бермаганлик оқибатида етказилган зарар, шунингдек, экологик талабларга риоя этмаслик ва экологик қонунларни бузиш оқибатида вужудга келади.

Бунда асосий талаб етказилган экологик зарар қопланиши ва тўланиши лозим бўлади. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун етказилган зарарни тўлатиш тартиби хўжалик судларига даъво аризаси бериш билан боғлиқ бўлади ва улар томонидан ҳал этилади.

Ўзбекистон ҳудудида санитария қоидаларини қўпол равишда бузиб, ҳавони, сувни ва бошқа табиат бойликларини

ифлослантурса ҳамда зарар етказса, Ўзбекистон Республикаси «Давлат санитария нazorати тўғрисида»ги 1992 йил 3 июлда қабул қилинган¹ қонун, ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси талаблари асосида жавобгарлик белгиланиб, амалдаги қонунлар билан тартибга солинади.

7-§. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасида барча вазирлик ва қўмиталар қатори ИИБ ҳам атроф муҳит муҳофазаси ва табиий манбалардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишда бир қатор ишларни амалга оширади.

Атмосфера ҳавосини ифлослантириш кўпроқ транспорт воситалари фаолияти билан боғлиқ бўлгани учун, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, асосан Давлат йўл ҳаракати хавфсизлик хизмати ходимлари (ДЙҲХХ) зиммасига тушади.

Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 14 ноябрда қабул қилган «Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги давлат автомобил нazorати ходимларининг масъулиятини оширишга қаратилган чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори катта аҳамиятга эга.

Мазкур қарор ДЙҲХХ ходимларига атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда алоҳида эътибор бериш, уларнинг экологик-ҳуқуқий маданияти ва маънавияти юқори бўлиши ҳамда ўз касбини севиб, ардоқлашига алоҳида эътибор қаратди.

Демак, ДЙҲХХ ходимлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилаётган ва фойдаланилаётган ҳаракатдаги манбалар учун қуйидаги ГОСТлардан фойдаланишни нazorат қилишлари лозим.

– темир йўл транспорти бўйича 24028–80, 24585–81, 30574–98;

– автомобил транспорти ва қишлоқ хўжалик машиналари бўйича 17.2.2.03–87; 21393–75; 17.2.2.02–98, 23734–98, 17.2.2.01–84, 17.2.2.02–86, 17–2.2.04–86.

– авиация транспорти учун 17.2.2.04–86.

Шуниси эътиборлики, РД 118.0027714.32–93 сонли «Атмосферага зарарли моддалар чиқариш учун рухсатномалар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992. № 9. 355-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1995. № 6. 118-модда; 1999. № 5. 124-модда.

бериш тартиби» раҳбарий ҳужжатга асосан корхона ва ташкилотларга қўзғалмас манбалардан чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ПДК меъёрий лойиҳасига мувофиқ рухсатнома берилади.

Республикамиз худудига транспорт ва ҳаракатланувчи воситаларни олиб келиниши ва олиб кетилишини назорат қилиш ДИҲХХ ваколати доирасига киради.

ДИҲХХ бўлимлари тасдиқланган «Экологик талонлар бериш, автомобил двигателларидан чиқаётган ишлатилган газлар заҳарлилигини (тутун миқдорини), назорат ўлчов ишларини амалга ошириб, олиб кирилаётган автомобилларга сертификат бериш ва транзит автоуловларга рухсатномалар бериш» низомга асосан, республикага кириб келиш постларида транзит автоуловларга экорухсатномалар, олиб кирилган автомобилларга уларни рўйхатга олиш вақтида эко сертификатлар берадилар.

Демак, ДИҲХХ ходимлари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишларида «Экология постлари», «Экотрансназорат» пости ва бошқа органлар билан ҳамкорликларини кучайтиришлари лозим. ДИҲХХ ходимларининг «Тоза ҳаво» тадбирини мунтазам ўтказиши атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оз бўлса да ёрдам беради.

Хуллас, ички ишлар органлари тизимида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фақат ДИҲХХ ходимлари эмас, балки санитария милицияси, ёнғинга қарши кураш ва қўриқлаш хизмати, профилактика нозирлари ҳам тегишли ёрдам кўрсатишлари лозим.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Атмосфера ҳавосининг тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти нимада?
2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг қандай экологик-ҳуқуқий тадбирларини биласиз?
4. Фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги асосий мажбуриятлари нималардан иборат?
5. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисоби қандай юритилади?
6. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувининг моҳияти нимада?
7. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назорати қандай олиб борилади?

8. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик белгиланган?

9. Ички ишлар органларининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишдаги ўрни ва вазифаларини айтиб беринг.

XII БОБ
АЛОҲИДА МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИИЙ
ҲУДУДЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

**1-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар
экологик-ҳуқуқий ҳолати ва унинг хусусиятлари**

Бугунги кунда жамият ва табиатнинг ўзаро таъсирига доир муаммолар тобора долзарб бўлиб бормоқда ва ҳозирги, шунингдек келгуси авлодларнинг фаравонлиги, умуман, жаҳон цивилизациясининг тақдири экологик муаммоларнинг ижобий ҳал этилишига борган сари кўпроқ боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Фан-техника ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида кескин ўзгариб бораётган атроф муҳит экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда, инсон ҳаётига, турмуш тарзига ҳамда генетик фонди ва ирсиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу эса ҳозир ер юзида яшаб турганларнинггина эмас, балки келгуси авлоднинг ҳам саломатлигига, айниқса ер, сув, атмосфера ҳавоси, ер ости бойликлари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, табиат ва тарихий ёдгорликларнинг табиий ҳолатига ҳам салбий таъсир қилмоқда.

Бу масалага, Ўзбекистон ҳукумати мустақилликка эришган дастлабки йилларданоқ эътибор берди ва 1993 йил 7 майда «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»¹ ги қонунни қабул қилди.

Мазкур қонун, ҳозирги ва келажак авлод манфаатларини кўзлаб ноёб ҳамда экологик, иқтисодий, илмий, маданий, тиббий ва эстетик нуқтаи назардан миллий бойлик ва умумхалқ мулки бўлган қимматли табиий мажмуаларни муҳофаза этишнинг умумий, ҳуқуқий, экологик, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикасида ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини ҳамда давлат миллий табиат боғлари ва тарихий ёдгорликларини сақлаб қолиш, уларнинг сонини кўпайтириш инсон ҳаётини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ахборотномаси. 1993. № 6. 255-м.

экологик нормал сақлашга, табиат билан жамият ва инсон ўртасидаги маълум мутаносибликни шакллантиришга катта ёрдам беради.

Ҳозирги пайтда республикамызда қўриқланадиган ерларнинг умумий майдони 2 млн. гектардан ортиқ, алоҳида қўриқланадиган 11 та табиий ҳудудий объект, жумладан 9 та қўриқхона, 400 дан ортиқ табиат ёдгорликлари мавжуд. Демак, ана шунга ўхшаш алоҳида муҳофаза этиладиган ва бошқа табиий ҳудудлар ҳуқуқий муҳофаза қилинмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикасида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар ушбу қонун, шунингдек ер, сув, ўрмон тўғрисидаги, ер ости бойликларидан фойдаланиш, атмосфера ҳавосини ҳамда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Қорақалпоғистон Республикасида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан ҳам тартибга солиб турилади.

Ўзбекистон Республикасининг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларининг вазифалари ноёб табиий мажмуаларни, табиат ёдгорликларини, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондиди сақлаб қолишдан, табиий жараёнларни ўрганишдан ҳамда табиий муҳитни кузатиш ва тадқиқ этиш мажмуидан, аҳолини экология бобида тарбиялашдан, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига молик ҳудудлардан ҳўжалик мақсадида фойдаланишни чеклашдан иборатдир.

Шуниси эътиборлики, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар»нинг таърифи ва уларнинг ҳуқуқий мақоми юқорида номи тилга олинган қонуннинг 3-моддасида кўрсатилган.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ерлар ва сув кенгликлари (акваториялар)нинг устувор экологик, илмий, маданий, эстетик, санитария-соғломлаштириш аҳамиятига молик қисмларидир.

Табиатнинг ранг-баранглигини сақлаб қолиш, экологик мувозанат ва биосфера мониторингини сақлаб туришга, шунингдек шикаст етган табиий мажмуаларни тиклашга мўлжалланган ягона тизимни ташкил этувчи Ўзбекистон Республикасининг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари ҳўжалик мақсадида фойдаланишдан тўлиқ ёки қисман, бир умрга ёки вақтинча олиб қўйилиши мумкин.

Табиий захиралардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир режалар ва дастурлар, ер тузилиши ва жойларни текислаш кесмалари ҳамда бошқа режаларни ишлаб чиқишда алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳисобга олинади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга қонунда белгилаб қўйилган тартибда давлат қўриқхоналари (шу жумладан биосфера қўриқхоналари), давлат миллий боғлари, давлат табиат ёдгорликлари, давлат заказниклари мақоми берилади.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари), курорт ва рекреация тегралари, ер усти ва ер ости сувлари ҳосил бўладиган тегралар (дарё увалари, оқизикли адирлар, тоғ ёнбағирларининг этаклари), нодир ва қимматбаҳо минерал конлари, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг қўриқланма (оралиқ) тегралари, балиқ хўжалиги тегралари, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, тарихий-табиий ва ёдгорлик боғлари, ботаника ва ҳайвонот боғлари, дендрарийлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномалар билан белгилаб қўйиладиган тартиб асосидаги бошқа ҳудудлар ҳам алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга киради. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг қарорлари билан алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг бошқа тоифалари ҳам назарда тутилиши мумкин.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идоралари амалга оширадilar.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда ушбу тоифадаги ерларига қандай ерлар кириши ҳам аниқ баён этилган. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ерлари табиатни муҳофаза этиш, соғломлаштириш, рекреация ва тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар жумласига киради. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ерларида уларнинг мақсад-муддаосига зид фаолият тақиқланади. Юқорида айтиб ўтилган ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг тартиби ва шартлари Ўзбекистон Республикасининг юқоридаги ва Ер тўғрисидаги қонунлари билан белгилаб қўйилади.

Давлат қўриқхоналари, давлат миллий боғлари ер учун ҳақ тўлашдан озод этиладилар. Алоҳида муҳофаза этиладиган бошқа

табиий ҳудудлар ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйилган тартибда ер учун ҳақ тўлашдан озод этилишлари мумкин. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда ҳўжалик фаолияти билан шуғулланилган ҳолларда ижара ҳақи ва ер солиғи ундириб олинади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ерлари тортиб олинишига фавкулотда ҳолларда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда йўл қўйилади (5-модда).

Шунингдек, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, қонун асосида, амалдаги ҳуқуқий нормаларга мос бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу масала «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида ифодаланган. Унга кўра, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ривожлантириш ва жойлаштиришнинг бош кесмаси ёки табиатни муҳофаза қилишнинг ҳудудий мажмуи кесмасига мувофиқ барпо этилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ривожлантириш ва жойлаштиришнинг бош кесмасини ёки давлат ҳокимияти маҳаллий идоралари табиатни муҳофаза қилишнинг идоралари табиатни муҳофаза қилишнинг ҳудудий мажмуи кесмасини тасдиқлаши билан айна бир вақтда муҳофаза этишга тавсия этилаётган ер майдонини захиралаш тўғрисида қарор қабул қилинади. Алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудуд ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилингунга қадар мазкур ҳудудда ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ҳўжалик фаолияти чекланади ёки тўхтатилади. Бундай ҳолларда ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар, ҳўжалик фаолиятининг чекланиши ёки тўхтатилиши туфайли, қишлоқ ҳўжалиги ва ўрмон ҳўжалиги ишлаб чиқаришида кўрилган йўқотиш ва талафотлар учун товон олиш ҳуқуқига ҳамда ер солиғи бўйича имтиёзларга эгадирлар.

Таъкидлаш жоизки, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастри ҳам катта аҳамиятга эга. Ушбу муаммо мазкур қонунда етарлича ўз аксини топган. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастри бу ҳудудларнинг ҳуқуқий мақоми, уларнинг жуғрофий мавқеи, миқдор ва сифат кўрсаткичлари, экологик, илмий, маърифий ва бошқа хил аҳамияти тўғрисидаги, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ҳақидаги маълумотларни қамраб олади.

Ўзбекистон Республикасининг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари давлат кадастри мазкур ҳудудлар тармоғини режалаштириш, уларни муҳофаза этишни таъминлаш ва илмий

тадқиқотлар ўтказиш, тегишли қоидаларга риоя этилиши устидан давлат назорати даражасини ошириш, шунингдек ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришни режалаштириш чоғида бу ҳудудларнинг ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олиш мақсадида юритилади. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастри республика бюджети ҳисобидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган ягона тизим асосида юритилади. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат кадастрини юритишни Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг идоралари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан биргаликда амалга оширадilar.

Хуллас, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳуқуқий ҳолатининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

1) у Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қўйган талабига мослиги, конституциявий устунликка эга эканлиги ҳамда давлат томонидан муҳофаза этилиши;

2) алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳуқуқий ҳолатининг ўрганиш ва у тўғрисидаги қонун давлат қўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари, давлат заказниклари ва давлат табиат ёдгорликлари, алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар ва бошқа масалаларни ҳамда у билан боғлиқ барча муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиши;

3) у янги ижтимоий тузум – бозор муносабатларини мустақамлаш ва экологик сиёсатни барқарорлаштириш учун ҳуқуқий замин бўлиб, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш ҳамда уларни ҳуқуқий тартибга солишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши;

4) мазкур соҳани ҳуқуқий тартибга солиш бозор иқтисодиётида қабул қилинган экологик қонунларни қўллаш ва улар билан биргаликда экологик муҳитни яхшилашга, табиат объектларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга, айниқса, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни сақлашга қаратилганлиги;

5) ушбу соҳа фуқароларимиздан шу кунги ҳаёт талаби асосида экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятли бўлишни ҳамда ушбу йўналишда доим юксалиш бўлишини тақозо қилиши ва ҳ.к.

2-§. Давлат кўриқхоналари ва уларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш, уларнинг нодир ва тугаб бораётган турларини сақлаб қолиш, сонини кўпайтиришда кўриқхона, заказник ва халқ хиёбонларининг аҳамияти каттадир. Шу мақсадда республикамизда «Жайрон» экологик маркази фаолият кўрсатмоқда. Республикада кўриқланадиган ерларнинг умумий майдони 2 млн. гектардан ортиқ, алоҳида кўриқланадиган 11 та табиий-ҳудудий объект, шу жумладан 9 та кўриқхона бўлиб, 3 таси тоғда, 3 таси дарё қайиридаги тўқайда ва 3 таси чўл ландшафтларида жойлашган. Булар Чатқол тоғурмон, Пайғамбаророл, Қизилқум, Бодайтўқай, Нурота, Зарафшон, Ҳисор, Варганза, Кўхитантоғ, Китоб кўриқхоналаридир. Бу кўриқхоналарда биоэкологик тадқиқотлар олиб борилади.

Таъкидлаш жоизки, давлат кўриқхоналарининг таърифи ва вазифалари Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунида аниқ кўрсатиб берилган. Мазкур қонуннинг 10-моддасига асосан, давлат кўриқхоналари ўз олдига оддий, одатий ва ноёб табиий мажмуалар, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондларини сақлаб қолиш ва ўрганиш, табиий жараёнлар ва ҳодисалар ўзгариши устидан мониторинг ўтказиш мақсадини қўйган табиатни муҳофаза этувчи илмий-тадқиқот муассасалари ҳисобланади.

Давлат кўриқхоналари ҳудудидаги ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси хўжалик фойдаланишидан тўлиқ ва бир умрга олиб қўйилади ҳамда доимий фойдаланиш учун кўриқхоналарга бепул берилади. Давлат кўриқхоналари ерларини ижарага бериш тақиқланади.

Ҳудуди табиий ландшафтларнинг хос бўлақларидан иборат бўлган ва белгиланган тартибда биосфера кўриқхоналарининг халқаро шохобчасига киритилган давлат кўриқхоналари биосфера давлат кўриқхоналари мақомига эгадир.

Давлат кўриқхоналари зиммасига:

- муҳофаза остига олинган бутун табиий мажмуани табиий ҳолатда асраш;
- илмий тадқиқотлар ўтказиш;
- рўёбга чиқарилганда кўриқхоналар ва муҳофаза этилаётган теграларнинг табиий мажмуига салбий таъсир этиши мумкин бўлган хўжалик объектлари ва бошқа объектларнинг лойиҳалари ҳамда уларни жойлаштириш кесмаларининг давлат экологик экспертизасида қатнашиш;

– табиатни муҳофаза қилиш соҳасида илмий ходимлар ва мутахассислар тайёрлашда ҳамкорлик қилиш;

– экологик билимларни тарғиб этиш вазифалари юкланади.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, давлат кўриқоналарини ташкил этиш тўғрисидаги қарорни Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси қабул қилади. Давлат кўриқоналарини бошқариш Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган идоралар томонидан амалга оширилади. Ҳар бир кўриқона қайси идоранинг тасарруфида бўлса, шу идора Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишиб тасдиқлаган низом асосида фаолият кўрсатади.

Амалиётда давлат кўриқоналарининг мақоми ва маблағлари масаласи катта аҳамиятга эга. Юқорида номи зикр этилган қонун ушбу масалага қуйидагича эътибор беради.

Давлат кўриқоналари юридик шахс бўлиб, республика бюджетидан таъминланади, мустақил балансда туради, уларнинг банк муассасаларида ўз ҳисоб варақлари, ўз номи ва Ўзбекистон Республикасининг давлат герби туширилган муҳри бўлади.

Давлат кўриқоналарининг маблағлари, шу жумладан чет эл валютасидан иборат маблағлари:

– Ўзбекистон Республикаси бюджети ажратмаларидан;

– илмий, табиатни муҳофаза қилиш, реклама-ноширлик ва маърифий фаолиятдан келадиган даромадлардан;

– корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва айрим шахслар фаолияти натижасида давлат кўриқонасига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тушумларидан;

– маъмурий ва суд йўли билан ундириб олинadиган жарима пулларидан;

– овчилик ва балиқчиликнинг мусодара этилган асбобларини, ноқонуний ўлжа қилинган маҳсулотларни сотишдан олинган пуллардан;

– корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, шунингдек фуқаролардан беғараз ёрдам тарзида келадиган тушумлардан ҳосил этилади.

Давлат кўриқоналари ўз маблағларини аниқ мақсадга қаратган ҳолда мустақил тарзда, ушбу қонуннинг 11-моддасида белгиланган тартибга мувофиқ тасарруф этадилар (12-модда).

Давлат кўриқоналарининг иш тартиби ҳам амалдаги қонун билан тартибга солинган бўлиб, алоҳида хусусиятга эга. Ушбу қонуннинг 13-моддасига асосан, давлат кўриқоналарининг ҳудудида кўриқоналар мақсадларига зид бўлган табиий жараёнларнинг ўзича ривожланишига путур етказадиган ёки табиий мажмуи ва объектлар ҳолатига таҳдид соладиган ҳар

қандай хўжалик, рекреация ва бошқа йўсиндаги фаолият тақиқланади.

Қўриқхоналарнинг ҳудудларида, уларнинг қўриқланма теграларида иқлимлаштириш мақсадида ўсимликлар ва жониворларнинг турларини ва хилларини жойлаштириш тақиқланади.

Давлат қўриқхоналарида улар тўғрисидаги тасдиқланган низомга мувофиқ ёнғинга қарши тадбирлар ўтказишга йўл қўйилади.

Қўриқхоналарнинг ёки уларда мутасаддилик қилувчи идораларнинг ходими бўлмаган фуқароларнинг қўриқхоналар ҳудудида бўлишига уларда ана шу идоралар ёки қўриқхона маъмурияти берган рухсатнома бўлган тақдирдагина йўл қўйилади.

Давлат қўриқхоналарининг фаолияти ҳам мазкур қонун билан тартибга солинади. Жумладан, қонуннинг 14-моддаси давлат қўриқхоналарида илмий-тадқиқот фаолияти олиб бориш масаласига бағишланган бўлиб, унга кўра, илмий тадқиқотларни йўлга қўйиш ва ўтказиш учун давлат қўриқхоналари ўз илмий ходимлар штати билан таъминланади. Илмий тадқиқотлар, шунингдек, чет илмий ташкилотларни ва айрим мутахассисларни жалб этиш йўли билан ҳам ўтказилиши мумкин. Давлат қўриқхоналарида олимлар кенгаши (илмий кенгаш) тузилади.

«Табиат солномаси»ни юритиш барча давлат қўриқхоналари учун мажбурийдир. Давлат қўриқхоналарининг илмий жамғармаларини сақлаш муддати чекланмайди. Давлат қўриқхоналарига илмий асарлар нашр этиш ҳуқуқи берилади. Давлат қўриқхоналарининг илмий тадқиқотларини Ўзбекистон Республикасининг Фанлар академияси мувофиқлаштириб боради.

3-§. Давлат миллий табиат боғлари

Давлат миллий табиат боғлари билан боғлиқ бўлган барча экологик-ҳуқуқий муаммолар Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади. Қонуннинг 15–18-моддалари бевосита мазкур масалага бағишланган.

Ушбу қонунда давлат миллий табиат боғларининг таърифи ва аниқ вазифалари кўрсатиб берилган. Жумладан, ана шу қонуннинг 15-моддасига кўра, давлат миллий табиат боғлари табиатни муҳофаза қилиш муассасаси бўлиб, уларнинг ҳудудлари (акваторийлари) алоҳида экологик, тарихий ва эстетик қимматга эга бўлган ҳамда табиатни муҳофаза қилиш, рекреация,

маърифий, илмий ва маданий мақсадларда фойдаланишга мўлжалланган табиий мажмуаларни қамраб олади.

Давлат миллий табиат боғлари ҳудуди давлат миллий боғларига эгаллик қилиш ёки улардан фойдаланиш учун бериладиган ерларда, шунингдек бошқа ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг ерларида жойлашади. Давлат миллий табиат боғларига:

– рекреация, маърифий ва илмий мақсадларда фойдаланиш учун табиий мажмуалар ва тарихий-маданий меросларни асраб қолишни таъминлайдиган иш тартибига риоя этиш;

– шикаст етган табиий мажмуаларни тиклаш;

– тарих, маданият, меъморчилик обидаларини сақлаб қолиш;

– туризм, экскурсия ва дам олиш учун шароит яратиш;

– экологик билимларини тарғиб қилиш;

– захираларни тежайдиган, экологик жиҳатдан соф технологияларни қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши ва бошқа фаолиятда ишлатишга жорий этишга кўмаклашиш;

– табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилна фойдаланиш соҳасида илмий тадқиқотлар ўтказиш, илмий кадрлар ва мутахассислар тайёрлашда ҳамкорлик қилиш вазифалари юклатилади.

Ана шу вазифаларни бажариш бевосита давлат миллий табиат боғларини ташкил этиш ва бошқариш жараёнлари билан ҳам боғлиқ. Давлат миллий табиат боғларини ташкил этиш тўғрисидаги қарорни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси манфаатдор идораларнинг Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси билан келишиб туриб киритган тақдимномасига кўра қабул қилади.

Давлат миллий табиат боғларини бошқариш улар фаолияти табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ қайси вазирлик, давлат кўмитаси ёки идора тасарруфида бўлса, шу вазирлик, давлат кўмитаси ёки идора томонидан амалга оширилади. Ҳар бир миллий боғ қайси идора тасарруфида бўлса, шу идора тасдиқлаб берадиган низом асосида фаолият кўрсатади. Давлат миллий табиат боғларининг мақоми ва маблағлари ҳам ҳаётий, экологик аҳамиятга эга. Хусусан, қонунга кўра, давлат миллий табиат боғлари юридик шахс бўлиб, давлат бюджетидан таъминланади, мустақил балансда туради, уларнинг банк муассасаларида ўз ҳисоб рақамлари, ўз номида Ўзбекистон Республикаси герби туширилган муҳри бўлади. Давлат миллий табиат боғларининг маблағлари, шу жумладан чет эл валютасидаги маблағлари:

– Ўзбекистон Республикаси бюджети ажратмаларидан;

– рекреация, туризм-экскурсия, реклама-ноширлик ва ушбу қонун ҳамда Миллий боғлар тўғрисидаги низомда рухсат этилган бошқа фаолиятлардан келадиган даромадлардан;

– давлат, кооператив ва бошқа жамоат корхоналари, муассасалари, ташкилотларидан, қўшма корхоналар, ажнабий ва халқаро ташкилотлар ҳамда хусусий шахслардан келадиган пул маблағлари ва моддий бойликлардан;

– давлат миллий табиат боғини муҳофаза этиш қонунчилигини бузувчилардан белгиланган тартибда ундириб олинган жарима пуллардан иборат тушумлардан;

– корхона, муассаса, ташкилот ва фуқароларнинг фаолияти натижасида давлат миллий табиат боғига етказилган зарар ўрнини қоплаш ҳисобидан келадиган тушумлардан ҳосил этилади.

Давлат миллий табиат боғлари ўз маблағларини аниқ мақсадга қаратган ҳолда мустақил тарзда, ушбу қонуннинг 16-моддасида белгиланган тартибга мувофиқ тасарруф этадилар (17-модда).

Ушбу қонунда давлат миллий табиат боғларининг иш тартиби масаласига ҳам эътибор берилган, унга мувофиқ, давлат миллий табиат боғларининг ҳудудларида табиий мажмуа ва объектлар ҳолатини, уларнинг рекреация, маданий ва эстетик қимматини инобатга олган ҳолда муҳофаза этиш ва улардан фойдаланишнинг табақалаштирилган тартиби белгилаб қўйилади.

Давлат миллий табиат боғларининг теграсида давлат қўриқхоналари ҳудудлари учун назарда тутилган тартибдаги қўриқ тегралари, рекреация хўжалик ва ўзга йўсиндаги фойдаланиш тегралари, тарихий-маданий объектларнинг муҳофаза тегралари ажратиладики, уларда давлат миллий табиат боғлари вазибаларига зид бўлмаган фаолият билан шуғулланилади.

Давлат миллий табиат боғларининг ҳудудида:

– дарахт кесишга (санитария мақсадидаги ва парваришлаш йўсиндаги кесиш бундан мустасно);

– экологик жиҳатдан хавф-хатар туғдирувчи саноат корхоналарининг фаолият олиб боришига;

– гидрологик ва гидрогеологик тартибни ўзгартириб юборувчи ҳаракатларга;

– тупроқ эрозиясини, шунингдек ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг таназзулини келтириб чиқарувчи ҳаракатларга;

– давлат миллий табиат боғларининг фаолияти билан боғлиқ бўлмаган йўл ва муҳандислик-коммуникация ишлари олиб боришга;

– кимё ва радиоактив моддаларнинг чиқиндиларини қўмишга;

– иқлимлаштириш мақсадида тирик организмларни кўчириб келтиришга йўл қўйилмайди.

Давлат миллий табиат боғларида улар ҳудудининг табиий, илмий, эстетик ва маданий қиммати пасайишига олиб келувчи бошқа фаолият турлари тақиқланиши ёки чекланиши мумкин.

Боғнинг расамади билан фаолият кўрсатиши учун йўллар, бошқа коммуникация ва иншоотлар қуриш зарур бўлиб қолганда муҳофаза қилиш тадбирлари мажмуини ўтказиш мажбурийлиги назарда тутилади (18-модда).

Таъкидлаш жоизки, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда, давлат кўриқхоналари ва давлат миллий табиат боғларини муҳофаза қилишга ҳам катта эътибор берилган. Жумладан, ушбу қонуннинг 33-моддасига асосан, давлат кўриқхоналари ва давлат миллий табиат боғларини муҳофаза қилишни махсус табиат ҳудудларини муҳофаза қилиш инспекцияси амалга оширади ва бу иш давлат кўриқхонаси тўғрисидаги ёки давлат миллий табиат боғи ҳақидаги низом билан тартибга солинади.

Муҳофаза қилиш ходимлари давлат кўриқхоналари ва давлат миллий табиат боғлари штатида турадилар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат инспекторларига хос барча ҳуқуқлар ва имтиёزلардан фойдаланадилар.

4-§. Давлат заказниклари

Кўриқхоналардан ташқари, камайиб кетаётган ўсимлик ва ҳайвон турларини сақлаб қолиш ва тиклаш мақсадида 10 га яқин заказниклар барпо этилган. Масалан Тошкент вилоятидаги Оқбулоқ заказниги Чатқол тизмаси тармоқларида Оқбулоқ сойи ҳавзасида жойлашган бўлиб, майдони 12,5 минг гектардан ортиқ, унинг ҳудудида оқтирноқ айиқ, тўнғиз, Ўрта Осиё эчкиси, бўрсиқ ва тош сувсари муҳофаза қилинади. Бухоро вилоятидаги ташлама сувлардан ҳосил бўлган кўл асосида ташкил этилган Тўдакўл заказнигида (майдони 30 минг гектар) қишлоғга учиб келувчи йирик қушлардан – ўрдак, ғоз, бирқозон, оққуш кўриқланади. Денгизкўл заказнигида ҳам (8620 гектар) сув қушларидан ўрдак, ғоз, қоровой, фламинго (қизилғоз) кабилар ҳимоя остига олинган.

Хоразм заказнигида (майдони 11 минг гектар) кўл ва сув қушлари ҳамда сут эмизувчи ҳайвонлардан тўнғиз, шоқол, тулки, бўрсиқ кўриқланади. Энг жанубий - Кўҳитанг заказнигида эса (майдони 43 минг гектар) морхўр, Бухоро тоғ қўйи, бургут каби ҳайвонлар билан бирга, дунё аҳамиятига молик ажойиб археологик ёдгорлик - Зарауткамар қоя ёзувлари ҳимоя қилинади.

1977 йил республикада биринчи халқ хиёбони – Ўзбекистон миллий хиёбони ташкил этилди. У Жиззах вилоятининг Зомин тумани ҳудудида, Туркистон тизмасининг шимолий ён бағрида, денгиз сатҳидан 1000–4030 метр баландликда жойлашган (майдони 47,47 гектар). Хиёбоннинг ажойиб иқлимли серманзаран ландшафтлари аҳолининг дам олиб, хордиқ чиқариши, спорт туризми билан шуғулланиши учун жуда қулайдир. Унда барги сийрак тоғ ўрмонлари, бутазорлар, арчазорлар, субальп ўтлоқлари табиий мажмуалари муҳофаза қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасида давлат буюртма қўриқхонаси тушунчаси ва бундай қўриқхоналарни ташкил этиш масаласи аниқ кўрсатилган. Унга кўра, давлат буюртма қўриқхоналари табиий мажмуаларни ёки уларнинг айрим бўлақларини асраш, кўпайтириш ва тиклаш мақсадида буюртма қўриқхоналари олдига қўйилган вазифаларни бажариш учун зарур муддатга ажратиб бериладиган ҳудудлар (акваторийлар)дир.

Давлат буюртма қўриқхоналари республика ва маҳаллий аҳамиятга молик бўлиши мумкин. Буюртма қўриқхоналар вазифасига кўра:

– алоҳида қимматга эга бўлган табиий ландшафтлар ва мажмуаларни асраш ва тиклаш учун мўлжалланган ландшафт (яхлит) буюртма қўриқхоналарга;

– қимматли, нодир ва йўқолиб бораётган ўсимликлар ва жониворлар турларини асраб қолиш ва тиклаш учун мўлжалланган биологик (ботаник, зоологик) буюртма қўриқхоналарга;

– айрим қазилма бойликлар ва уларнинг мажмуини асраб қолиш учун мўлжалланган палеонтологик буюртма қўриқхоналарга;

– жонсиз табиатнинг қимматли объектлари ва мажмуиларини асраб қолиш учун мўлжалланган гидрологик (ботқоқ, кўл, дарё) буюртма қўриқхоналарга;

– табиат яратган нодир ва ноёб рельеф шакллари асраб қолиш учун мўлжалланган геоморфологик буюртма қўриқхоналарга;

– нодир геологик ва минералогик ҳосилалар ва тузилмаларни асраб қолиш учун мўлжалланган геологик ва минералогик буюртма қўриқхоналарга бўлинади.

Ноёб минерал ва ўзга хил геологик тузилмаларга эга бўлган ҳамда фундаментал илмий аҳамиятга молик геологик буюртма қўриқхоналарга давлат қўриқхонаси мақоми берилиши мумкин.

Буюртма кўриқхоналарнинг фаолият муддатлари кўрсатилмай (муддатсиз), 5 йилдан ортиқ муддатга (узоқ муддатли) ёки 5 йилдан кам муддатга (қисқа муддатли) қилиб ташкил этилади.

Республика аҳамиятига молик давлат заказникларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ташкил этади. Маҳаллий аҳамиятга молик давлат буюртма кўриқхоналари табиатни муҳофаза этиш идораларининг тақдимномасига кўра, вилоят ҳокимларининг қарори билан ташкил этилади. Шунингдек, давлат заказникларининг иш тартиби ҳам қонунда ўз аксини топган бўлиб, унга асосан, давлат заказниклари деб эълон қилинган ҳудудлар уларни хўжалик мақсадларида истифода этаётган ер эгалари ва ердан фойдаланувчилардан тортиб олинмайди.

Ерида давлат буюртма кўриқхоналари ташкил этилган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар давлат буюртма кўриқхонаси белгилайдиган тартибга риоя этишлари шарт.

Давлат буюртма кўриқхоналарининг ҳудудларида буюртма кўриқхона олдига қўйилган вазифаларга зид бўлган фаолиятнинг ҳар қанақа тури тўхтатилади ёки чеклаб қўйилади.

Ҳар бир давлат буюртма кўриқхонасининг аниқ вазифалари ва иш тартибининг хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг идоралари, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар билан келишиб туриб ишлаб чиқиладиган ҳамда давлат заказниги ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарган идора тасдиқлайдиган низомда белгилаб қўйилади (20-модда).

5-§. Давлат табиат ёдгорликлари

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республика ҳудудида 400 дан ортиқ табиат ёдгорлигини ҳисобга олган. Улардан атиги 80 га яқини жонсиз табиат ёдгорликларидир. Жонсиз табиат ёдгорликлари орасида хилма-хил карст рельефи шакллари, шу жумладан, археологик аҳамиятга эга бўлган ғорлар ва унгуллар, шунингдек, нодир булоқлар, шаршаралар, илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган қоялар ва геологик очилмаларни муҳофаза қилиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Айниқса, ер ости ландшафтлари, уларнинг бетакрор, сеҳрли ва мафтункор манзаралари жиддий муҳофазага муҳтождир.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунининг 21-моддаси айнан ана шу масала, яъни

давлат табиат ёдгорликларининг экологик-ҳуқуқий аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш масаласига бағишланган. Зеро, республикаимиз ҳудудидаги табиат, тарихий ва археологик ёдгорликлар ҳозирги пайтда айнан муҳофаза қилинишга, тикланиш (реставрация)га жуда муҳтож.

Экологик, илмий, эстетик, маданий жиҳатдан ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмас, қимматли, келиб чиқиши табиий бўлган объектлар давлат табиат ёдгорликлари деб эълон қилинади.

Табиат объектларини давлат ҳокимиятининг маҳаллий идоралари табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат идоралари тақдимига биноан давлат табиат ёдгорликлари деб эълон қиладилар.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилардан эгаллаб турган ер участкаларини тортиб олмай туриб ҳам объект давлат табиат ёдгорлиги деб эълон қилинишига йўл қўйилади. Давлат табиат ёдгорликлари жойлашган ҳудудда уларни асраб қолишга таҳдид этувчи ҳар қандай фаолият тақиқланади.

Табиат ёдгорликларини муҳофаза этиш тартибини таъминлашга оид мажбуриятлар бу ёдгорликлар қайси корхона, муассаса ва ташкилот ҳудудида бўлса, шу корхона, муассаса ва ташкилот зиммасига юкланади. Табиий объектни давлат табиат ёдгорлиги деб эълон қилиш тўғрисида қарор чиқарган идора объектни муҳофаза остига ўтказиш ва муҳофаза этиш мажбуриятини расмийлаштириш ишларини амалга оширади.

Аҳоли диний мақсадларда фойдаланиб турган давлат табиат ёдгорликлари муҳофаза этиш ва ободонлаштириш ишлари ўтказиш мақсадида, давлат табиат ёдгорлигини асраб қолиш шarti билан диний ташкилотларга ёки алоҳида шахсларга фойдаланиш учун ёхуд ижарага берилиши мумкин.

Эътиборли томони шундаки, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда, давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини муҳофаза қилиш масаласи ҳам ўз аксини топган. Жумладан, ушбу қонуннинг 34-моддаси биноан, давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини муҳофаза қилишни давлат заказниклари ва давлат табиат ёдгорликлари қайси корхона, муассаса ва ташкилотнинг ер майдонида жойлашган бўлса, ана шу корхона, муассаса ва ташкилот амалга оширади. Башарти, давлат буюртма қўриқхонаси ёки давлат табиат ёдгорлиги тасарруф этиш ёхуд фойдаланиш учун берилмаган ер майдонида жойлашган бўлса, у ҳолда бундай қўриқхона ёки табиат ёдгорлигини муҳофаза қилишни у қайси идоранинг қарамоғида бўлса, ана шу идора таъминлайди.

Корхона, муассаса ва ташкилотлар давлат буюртма кўриқхоналари ҳамда давлат табиат ёдгорликлари муҳофаза қилинишини таъминламайдиган ҳолларда давлат буюртма кўриқхонаси ва давлат табиат ёдгорлиги эгаллаб турган ер майдони ҳамда муҳофаза қилинишини таъминлаш учун унга туташ ҳудуд ер эгаларидан ва ердан фойдаланувчилардан олиб қўйилиши мумкин.

Агар давлат табиат ёдгорлиги муайян ердан фойдаланувчи, ер эгаси ёки сувдан фойдаланувчига биркичиб қўйилмаган ер майдонида ёки сув объектида жойлашган бўлса, уларнинг муҳофаза қилиниши давлат ҳокимияти ва бошқарувчи маҳаллий идоралари томонидан таъминланади.

6-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар

Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда мазкур масалага алоҳида эътибор берилиб, қонуннинг 22–32-моддалари айнан шу муаммоларни ўз ичига олган. Жумладан, унинг 22-моддасида сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) ва уларни ташкил этишга алоҳида эътибор берилган. Унга кўра, дарёлар, кўллар, сув омборлари, каналлар, коллекторлар ҳамда бошқа сув объектларининг ўзанларига туташ ҳудуд сувни муҳофаза қилиш теграси деб эътироф этилади ҳамда уларнинг ифлосланиши, булғаниши, саёзланиши ҳамда тўлиб қолишининг олдини олиш, шунингдек, энг мақбул сув маромини сақлаб туриш мақсадида бу ҳудуд учун махсус тартиб-қоида белгилаб қўйилади.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари)нинг иш тартиби ер усти ва ер ости сувлари ҳосил бўладиган тегралар (дарё увалари, оқизикли адирлар, тоғ ёнбағрларининг этаклари)га ҳам тааллуқлидир.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тартибга мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идораларининг тақдимида биноан белгиланади.

Давлатлараро дарёлардаги сувни муҳофаза қилиш тегралари манфаатдор давлатлар ўртасида тузилган шартномаларга биноан белгиланади. Аҳоли пунктлари ҳудудида хўжаликлараро ер тузиш ва ер текислаш чоғида сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) барпо этишга доир масалалар табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идоралари билан келишиб олиниши лозим.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) иш тартибининг ҳуқуқий ҳолати ҳам катта аҳамияга эга. Сувни муҳофаза қилиш теграси доирасида сув объектларини ёқалаб хўжалик фаолияти юритиш қатъий чекланган ҳудуддан иборат киргоқ бўйи минтақалари ажратилади. Сувни муҳофаза қилиш теграси доирасида аҳоли пунктларидаги аҳолининг ичиши ва рўзғорда фойдаланиши учун сув тўплаш мақсадида сув объектларини ёқалаб санитария муҳофазаси минтақаси белгиланиб, унда ҳар қандай хўжалик фаолияти юритиш ман этилади.

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) доирасида чекланган хўжалик фаолияти юритишга йўл қўйилади. Сувни муҳофаза қилиш теграсида:

- бута-дарахтларни кесиш (санитария ва парваришlash мақсадида кесиш бундан мустасно);

- заҳарли кимёвий моддаларни қўллаш, заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар омборлари қуриш ҳамда бундай модда ва ўғитларни сақлаш;

- канализация-тозалаш иншоотлари ва оқава сувлар тўпланадиган турли хил иншоотлар қуриш;

- чорвачилик комплексларини, ахлат, ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланадиган, кўмиладиган ерларни жойлаштириш, шунингдек, суғоришда «шарбат» (суяқ гўнг) ишлатиш;

- автомобиль транспортини қўйиб туриш, уларга ёнилғи қуйиш, уларни ювиш ва таъмирлаш жойларини ташкил этиш;

- нефть маҳсулотлари сақланадиган омборхоналарни жойлаштириш;

- зиғир, каноп ва тери ювиладиган жойлар ташкил этиш ман қилинади.

Дарё ўзанларини ўзгартириш, фойдали қазилмалар кавлаб олиш ва сув захиралари ҳолатига таъсир қиладиган бошқа ишлар бажаришга фақат сув хўжалиги, сувни муҳофаза қилиш ва геология идораларининг рухсати билангина йўл қўйилади.

Сувни муҳофаза қилиш теграларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби ҳамда шартларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

Бундан ташқари, алоҳида муҳофаза этиладиган бошқа табиат объектларига курорт табиий ҳудудлар киради. Мазкур ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати, яъни уларни ташкил этиш тартиби «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасида ифодаланган. Унга кўра, даволаш ва саломатликни тиклаш хусусиятларига, минерал манбаларга, даволовчи балчиқ қатламларига, қулай иқлим шароитлари ва бошқа шарт-шароитларга эга бўлган табиий ҳудудларнинг курорт

табиий ҳудудлар деб эътироф этилади. Курортлар маҳаллий ва республика аҳамиятига молик бўлиши мумкин.

Республика аҳамиятига молик курортларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Қасаба уюшмалари федерацияси кенгаши билан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қўшма тақдимномасига биноан ташкил этади.

Маҳаллий аҳамиятга молик курортлар давлат ҳокимияти маҳаллий идоралари ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг қўшма тақдимномасига биноан қабул қилган қарорлар билан ташкил этилади.

Курорт табиий ҳудуд уч теграга, яъни зонага бўлинади:

1) даволаш хусусиятига эга манбалар, даволовчи балчиқ катламлари бор ҳудуд. Бу ҳудудда хўжалик фаолияти билан шуғулланиш ман этилади, даволаш хусусиятига эга манбалар ва балчиқ билан даволаш шифохоналари теварак-атрофини ободонлаштириш учун зарур иншоотлар қуриш бундан мустасно;

2) санаторийлар, пансионатлар, дам олиш уйларида дам олувчилар ҳордиқ чиқарадиган манзиллари, улар даволаниши ва яшаши учун қурилган бинолар жойлашган ҳудуд. Бу теграда хўжалик фаолияти юритиш (даволаш ва дам олишни ташкил этиш учун зарур бўлган фаолият бундан мустасно), шунингдек, вақтинча истиқомат қиладиган тиббиёт ходимлари ва хизмат кўрсатувчи ходимлардан ташқари бошқа аҳолининг яшаши ман этилади;

3) санаторийлар, пансионатлар, дам олиш уйларида туташ ҳудуд. Бу теграда даволаш манбаларига зиён етказмайдиган ҳамда атроф муҳитга зарарли жисмоний таъсир этиш ва ифлослантириш йўли билан дам олиш ҳамда даволаниш учун яратилган шароитларни ёмонлаштирмайдиган чекланган хўжалик фаолияти юритишга рухсат берилади. Бундай курорт табиий ҳудудлар доирасида:

- фойдали қазилмаларни кавлаб чиқариш;
- дарахт кесиш (санитария ва парваришlash мақсадида кесиш бундан мустасно);
- заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар омборлари қуриш;
- заҳарли кимёвий моддаларни қўллаш;
- ахлат тўкиладиган, кимёвий ва радиоактив моддаларнинг чиқитлари кўмиладиган ерларни жойлаштириш, кимё, целлюлоза-қоғоз, металлургия саноати корхоналарининг иш олиб бориши;
- жойнинг гидрология маромини ўзгартирувчи ишлар бажариш катъиян ман этилади (25-модда).

Рекреация тегралари ҳам алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга киради. Туризм ва аҳолининг оммавий дам олишини ташкил этиш учун қулай жуғрофий ва иқлим шароитларига эга ҳудудлар рекреация тегралари деб эътироф этилади.

Рекреация тегралари давлат ҳокимияти маҳаллий идораларининг Ўзбекистон Қасаба уюшмалари федерацияси кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тақдимномасига биноан қабул қилган қарори билан ташкил этилади.

Рекреация теграларида оммавий дам олиш ва туризм манфаатларига зид келмайдиган чекланган ҳўжалик фаолияти юритишга рухсат берилади.

Рекреация теграларида кимё, металлургия, микробиология корхоналари ва ташкилотларининг фаолият кўрсатиши, пестицидларни қўллаш, ҳаром ўлган чорва моллар кўмиладиган, кимёвий ва радиоактив моддалар, рўзғор ва ишлаб чиқариш чиқиндилари ташланадиган ва кўмиладиган жойларни жойлаштириш, дарахт кесиш (санитария мақсадидаги ва парваришlash йўсинидаги кесиш бундан мустасно), жойнинг гидрологик маромини бузадиган ишлар бажариш ман этилади (26-модда).

Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига ботаника боғлари ҳам киради ва уларнинг экологик аҳамияти бениҳоя каттадир. Ботаника боғлари ботаника термалари тузиш, уларни тўлдириш ва асраш, илмий, ўқув ва таълим ишлари олиб бориш йўли билан маҳаллий миқёсдаги ва жаҳон миқёсидаги ўсимликлар мажмуаларининг нодир ва муайян туркумга хос турларини махсус яратилган шароитда асраш, ўрганиш, иқлимлаштириш, кўпайтириш ҳамда улардан самарали, оқилона фойдаланиш мақсадида ташкил этилади.

Умумдавлат аҳамиятига молик ботаника боғлари табиатни муҳофаза қилиш борасида илмий-тадқиқот муассасалари ҳисобланади.

Маҳаллий аҳамиятга молик ботаника боғларига белгиланган тартибда илмий-тадқиқот муассасаси мақоми берилиши мумкин.

Ер ва сув кенгликларининг участкалари барча табиий захиралари билан биргалиқда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйиладиган тартибда ҳўжалик мақсадларида фойдаланишдан тортиб олиниб, ботаника боғларига берилади. Ботаника боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда ўсимликлар мажмуи термаларини асрашга таҳдид қилувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Дендрология боғларининг экологик-хуқуқий ҳолати ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, мазкур қонунда ўз аксини топган ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига киради. Дендрология боғлари илмий, маданий, рекреация ва бошқа йўсинда ғоят самарали фойдаланиш учун, дарахтлар ва буталарнинг ҳар хил турларини ҳамда улардан таркиб топган дарахтзорлар-бутазорларни махсус яратилган шароитда асраш ва ўрганиш мақсадида ташкил этилади.

Умумдавлат аҳамиятига молик дендрология боғлари табиатни муҳофаза этиш борасида илмий-тадқиқот муассасалари ҳисобланади.

Маҳаллий аҳамиятга молик дендрология боғларига белгиланган тартибда илмий-тадқиқот муассасаси мақоми берилиши мумкин.

Ер майдонлари барча табиий захиралари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйиладиган тартибда хўжалик мақсадларида фойдаланишдан олиниб, дендрология боғларига берилади. Дендрология боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда дендрология термаларини асрашга таҳдид қилувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Дендрология боғларининг ҳудудида ботаника боғлари учун белгиланган талабларга мувофиқ тегралаш ишлари ўтказилиши мумкин (28-модда).

Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар тоифасига кирадиган қўриқланма (оралиқ) теграларининг ҳам экологик-хуқуқий ҳолати жуда муҳим. Ушбу қонуннинг 29-моддасига кўра, қўриқланма (оралиқ) тегралар давлат қўриқхоналарига, давлат миллий табиат боғларига, давлат заказникларига, давлат табиат ёдгорликларига ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларга бўладиган салбий таъсирнинг олдини олиш мақсадида чекланган хўжалик фаолияти юритиладиган ҳудудни қамраб олади.

Қўриқланма (оралиқ) теграда хўжалик фаолияти ва табиатдан фойдаланишнинг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга салбий таъсир келтириб чиқарувчи турлари билан шуғулланиш ман этилади.

Қўриқланма (оралиқ) теграларнинг катта-кичиклиги ва уларнинг иш тартиби алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш билан бир вақтда белгилаб қўйилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари ҳам киради. Шунинг учун ҳам ўрмон тўғрисидаги қонун талабларини экологик

жиҳатдан амалга оширишни ва ушбу ҳудудларни экологик-ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишни юқорида номи зикр этилган қонун ўз зиммасига олади.

Бағоят қимматли ва нодир ўсимлик турларининг ирсий фондини муҳофаза этиш ва сақлаб қолиш, шунингдек ўрмон фонди майдонларида давлат кўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларнинг иш тартибини таъминлаш мақсадида ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари белгилаб қўйилади.

Ўрмонларнинг тақиқланган минтақаларини давлат ҳокимияти ва бошқарувининг маҳаллий идоралари табиатни муҳофаза қилиш ва ўрмон хўжалиги идоралари тақдимиги биноан белгилайдилар (30-модда).

Инсон ҳаётида эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган яна бир алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар жумласига ҳайвонот боғлари ҳам киради. Ҳайвонот боғлари экологик таълим-тарбия ишларини йўлга қўйиш, ҳайвонларнинг нодир экзотик ва маҳаллий турлари экспозицияларини яратиш, уларнинг ирсий фондини сақлаб қолиш, ёввойи ҳайвонларни ўрганиш ҳамда уларни тутқунлиқда кўпайтиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш мақсадида барпо этилади.

Умумдавлат аҳамиятига молик ҳайвонот боғлари маданий-маърифий йўналишдаги табиатни муҳофаза қилиш муассасалари ҳисобланади.

Ер майдонлари барча табиий захиралари билан бирга Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйилган тартибда хўжалик мақсадларида фойдаланишдан олиниб, ҳайвонот боғларига берилади.

Ҳайвонот боғларининг ҳудудида уларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга алоқаси бўлмаган ҳамда ҳайвонларнинг ҳаёти учун қулай шароитни сақлаб қолишга таҳдид килувчи фаолият билан шуғулланиш ман этилади.

Ҳайвонот боғларининг ҳудудида улар олдига қўйилган вазифаларни бажаришни таъминлаш мақсадида:

– ҳайвонларини бир жойда асраш ва улардан маданий ҳамда илм-фан ривожига мақсадларида фойдаланиш учун экспозиция теграси;

– сарҳадида илмий-тадқиқот ишлари олиб бориладиган илмий тегралар (бундай теграга киришга рухсат ҳайвонот боғининг маъмурияти белгилаб қўядиган тартибда берилади);

– ҳайвонот боғи томошабинларининг дам олиши ва уларга хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш учун рекреация теграси;

– ёрдамчи хўжалик объектларини жойлаштириш учун хўжалик теграси ажратиб берилади.

Ҳайвонот боғлари жониворларнинг кўчма экспозицияларини ташкил этишлари, жониворларни озуқа билан таъминлаш мақсадида барпо этиладиган ёрдамчи хўжаликларга эга бўлишлари мумкин (31-модда).

Зеро, балиқчилик хўжалиги тегралари ҳам алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар тоифасига кириб, уни экологик-ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилиш ҳам жуда зарур. Ушбу масала, мазкур қонуннинг 32-моддасида қуйидагича кўрсатилган.

Нодир, йўқолиб бораётган балиқ турлари ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза этиш ва кўпайтириш мақсадида, шунингдек, балиқчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган сув объектлари ёки уларнинг бир қисми балиқчилик хўжалиги тегралари деб эълон қилиниши мумкин. Сув объектларининг балиқчилик хўжалиги теграларидаги иш тартиби табиатни муҳофаза қилиш ва сув хўжалиги идоралари тақдимига кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан белгиланади.

Балиқчилик хўжалиги теграларида балиқлар ва бошқа сув жонзотларини муҳофаза қилиш ҳамда уларни кўпайтириш билан боғлиқ шароитларга зарар етказувчи ҳар қандай хўжалик фаолияти билан шуғулланиш ман этилади.

Умуман олганда, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда, алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш масаласига ҳам катта эътибор берилганлигини таъкидлаш лозим.

Сув муҳофаза этиладиган минтақаларни (теграларини) муҳофаза қилиш табиатни муҳофаза қилиш сув хўжалиги идоралари томонидан таъминланади. Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари) таркибига кирувчи ерлар чекланган хўжалик фаолияти юритиш учун корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга фойдаланишига бириктириб қўйилаётган ёки ижарага берилаётган ҳолларда сувни муҳофаза қилиш минтақаларини (теграларини) муҳофаза қилиш вазифаси мазкур корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқаролар зиммасига юклатилади.

Сув объектларининг санитария муҳофаза тегралари ички ишлар идоралари томонидан муҳофаза этилади.

Курорт табиий ҳудудлар ва рекреация теграларини муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти бошқаруви маҳаллий идоралари ва табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан таъминланади.

Ботаника боғлари, дендрология ва ҳайвонот боғларининг муҳофаза қилинишини уларнинг маъмурият таъминлайди.

Кўриқланма (оралиқ) теграларни муҳофаза қилишни ҳудудида кўриқланма (оралиқ) тегралар жойлашган ер эгалари ва ердан

фойдаланувчилар таъминлайдилар. Қўриқланма (оралиқ) теграларнинг худуди корхона, муассаса ва ташкилотларга берилмаган ҳолларда бу теграларни муҳофаза қилиш табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан таъминланади.

Урмонларнинг тақиқланган минтақаларини муҳофаза қилишни ўрмонни муҳофаза қилиш идоралари таъминлайдилар.

Балиқчилик хўжалиги теграларини муҳофаза қилишни мазкур сув объектида балиқчилик билан шуғулланувчи корхоналар ҳамда табиатни муҳофаза қилиш идоралар таъминлайдилар (35-модда).

7-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик

Мазкур масала «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунда қайд этилиб, аниқ ҳолат ва экологик ҳуқуқбузарликларнинг турлари кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 37-моддасига асосан, қуйидаги ҳолларда:

– табиат-кўриқхона фонди ҳудудлари ва объектларидан ўз ўрнида фойдаланмасликда, алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларни барпо этиш ва улар ишини йўлга қўйиш лойиҳаларининг талабларини бузганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, уларнинг муҳофаза этиладиган тегралари доирасида ман этилган хўжалик фаолияти билан шуғулланганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг объектлари ва муҳофаза этиладиган теграларида олдиндан экологик экспертиза ўтказмай туриб ёки бундай экспертиза ҳулосаларини бузган ҳолда хўжалик фаолиятини йўлга қўйганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда фалокатларнинг экологик оқибатлари ва бошқа зарарли таъсирларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чораларини кўрмаганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш тўғрисидаги илтимосномаларни қараб чиқиш муддатлари ва тартибини бузганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлардан фойдаланиш талабларини бузганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан фойдаланишда кимёвий, физик, биологик ва ўзга хил таъсирлар йўл қўйиладиган меъёрдан ошиб кетганликда, бундай ҳудудларни истифода этиш учун берилган рухсатномаларнинг талабларини бузганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий объектларнинг табиий мажмуилари ҳамда уларнинг таркибига киритишни мўлжаллаб асраб қўйилган жойларни бузганликда, уларга шикаст етказганликда ёки уларни йўқ қилганликда;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг чегарасини ўзбошимчалик билан ўзгартирганликда, бундай ҳудудларни ўзбошимчалик билан бошқа эҳтиёжлар учун ажратиб берганликда айбдор бўлган шахслар интизомий, фуқаровий, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни ўзгача тарзда бузганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ўзга юридик ва жисмоний шахслар алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини бузиш орқали етказган зарарларини қонунларда белгиланган ҳажмда ва тартибда қоплашга мажбурдилар.

Умуман олганда, «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун интизомий, фуқаровий, маъмурий ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик кўп ҳолларда меҳнат интизомини бузиш оқибатида қўлланиши мумкин. Шунинг учун ҳам у, асосан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига биноан, қуйидаги шаклларда қўлланилади:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модданинг иккинчи қисми 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун қўлланилади. Асосан етказилган зарарни қоплаш, тиклаш ва қайтариш билан боғлиқ. Бу эса Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади. Юқорида номи зикр этилган қонуннинг 38-моддасига асосан, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳолатига зарарли таъсир ўтказаетган корхоналар,

ташкilotлар, цехлар, қурилмаларнинг фаолияти зарарли таъсир кўрсатаётган манбалар, шу жумладан алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳамда уларнинг муҳофаза қўриқланма тегралари ташқарисидаги манбалар бартараф этилгунга қадар тўхтатиб турилади ёки чеклаб қўйилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга етказилаётган зарарни бартараф этишнинг имкони бўлмаса, корхона, ташкilot, цех ва қурилмаларнинг фаолияти тўхтатилади ҳамда уларнинг фаолият йўналиши ўзгартирилганидан ва алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга зарарли таъсири тўлиқ бартараф қилинганидан кейингина фаолиятлари амалдаги қонунларга мувофиқ қайта тикланиши мумкин.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик. Ушбу жавобгарлик тури Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 82-моддасига кўра, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тартибини бузганлик учун қўлланилади. Бундай ҳуқуқбузарликни содир этиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Давлат миллий табиат боғлари, буюртма қўриқхоналари, табиат ёдгорликлари, сувни муҳофаза қилиш тегралари, курорт табиий ҳудудлари, ботаника боғлари, дендрология ва ҳайвонот боғлари, қўриқланма (оралиқ) тегралар, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, балиқ хўжалиги тегралари ва алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга ҳудудлар тартибини бузиш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса, беш бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу жавобгарлик бошқа жавобгарлик турларига нисбатан хавфли ва оғирроқ ҳолатда ҳуқуқбузарлик содир этилганда қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 204-моддасига асосан, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг тартибини бузиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёки бошқача

оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилгача ахлоқ ишлари билан жазоланади. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд ёки объектларни қасддан нобуд қилиш ёки уларга шикаст етказиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёхуд бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини таъмин этиш масалаларига доир корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фуқаролар, давлат идоралари ўртасидаги низолар судлар, жумладан Хўжалик суди томонидан қараб чиқилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардаги табиий захиралардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларига доир низолар ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларда белгиланган тартибда ҳал этилади.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга доир муносабатлар билан боғлиқ мулкий низолар қонунларда белгиланган тартибда суд ёки Хўжалик суди томонидан ҳал этилади.

8-§. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органларининг ходимлари алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда алоҳида ўрин тутадилар.

Ички ишлар органлари ўзларининг ҳуқуқлари доирасида ўзаро келишилган ёки шартнома асосида: давлат кўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари, давлат бунюртма кўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини, сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари), курорт табиий ҳудудлари, рекреацион тегралар, ботаника боғлари, дендрология боғлари, кўриқланма (оралиқ) тегралари, ҳайвонот боғлари, балиқ хўжалик тегралари ва бошқа ҳудудий объектларни кўриқлайдилар.

Шунинг учун ҳам ички ишлар органларида кўриқлаш (хизмати) бўлинмасининг мазкур соҳадаги вазифалари анча кенг. Кўриқлаш хизматининг иши ўз вақтида санитария милицияси, ёнгиндан

сақлаш ва ДИХХХ ходимлари билан ҳам боғлиқ бўлиб, ўз ҳуқуқ жараёнида улар билан биргаликда иш олиб борадилар.

Ички ишлар органларининг ходимлари алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш даврида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва ИИВнинг бир қатор норматив ҳуқуқий ҳужжатларига амал қиладилар.

ИИВнинг «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоратини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисидаги» 1997 йил 15 май буйруғи, «ИИВ Жамоат тартибини сақлаш бошқармаси карантин-қўриқлаш тадбирларини таъминловчи бўлими тўғрисидаги» 1997 йил 15 май буйруғи, «ИИВнинг карантин-қўриқлаш тадбирлари ва ветеринария назоратини таъминловчи милиция бўлинмалари ҳақидаги низом», «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги 1999 йил 17 январь буйруғи ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар шулар жумласидандир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг аҳамияти нимада?

2. Давлат қўриқхоналарини муҳофаза қилиш ва уларнинг ҳуқуқий тартиби ҳақида сўзлаб беринг.

3. Давлат миллий табиат боғлари нима ва улар қай тариқа ҳуқуқий муҳофаза қилинада?

4. Давлат буюртма қўриқхоналари ва унинг ҳуқуқий тартиби ҳақида гапириб беринг.

5. Давлат табиат ёдгорликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш нима?

6. Алоҳида муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудларга нималар киради ва уларнинг ҳуқуқий тартиби қандай?

7. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик мавжуд?

8. Ички ишлар органларининг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилишдаги ўрни ва вазифаларини гапириб беринг.

XIII БОБ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ

1-§. Экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ва унинг вазифалари

Табиат инсоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлган асосий манбадир. Шунинг учун ҳам комил ишонч билан таъкидлаш мумкинки, табиат яъни биосферани сақлаб қолиш ва уни ўзгартириш муаммоси кўп жиҳатдан инсон фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу муаммони ижобий ҳал этишда, яъни табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилишда, аҳолининг экологик-ҳуқуқий саводхонлиги, таълим ва тарбия жараёни айниқса катта аҳамият касб этади.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтаётган бир даврда барча фуқароларнинг, айниқса ёшларнинг, экологик-ҳуқуқий саводхонлигини ошириш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси билан қабул қилинган «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданият даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш тўғрисида»¹ги 1997 йил 25 июнь фармони ҳамда «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» катта аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий-демократик давлат сари ташланган ҳар бир қадам экологик таълим-тарбияни тўғри олиб бориш ҳамда уни ташкил этишнинг самарси билан ҳам бевосита боғлиқ. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 29 май қарори ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

Ўқув тизимининг барча босқичларида таълим-тарбия жараёни олдига қўйилган янги талаб Олий Мажлиснинг IX сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да

¹ Халқ сўзи, 1997. 26 июнь

аниқ кўрсатилди ҳамда бу борада бир қатор ижобий ишлар олиб борилмоқда.

Кўриниб турибдики, юқорида кўйилган барча талаблар ёшларимиз ўртасида экологик-хуқуқий таълим-тарбияни замон талаби асосида олиб боришда кенгроқ мушоҳада юритишни тақозо этади.

Президентимиз И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Ёшлар билан ишлаш масалалари алоҳида эътиборни талаб қилади. Биз мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётга нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканини ҳамишга ёдда тутишимиз керак»,¹ – деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Кўйилган ушбу долзарб вазифа ҳозирги кунда олиб борилаётган ва келажакда давом эттирилиши лозим бўлган экологик-хуқуқий таълим-тарбияга бевосита тегишлидир.

Экологик-хуқуқий таълим-тарбиянинг асосий хусусияти шундаки, унда экологик ва хуқуқий таълим-тарбия уйғун ҳолда олиб борилади. Жумладан, Президентимиз И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»² асарининг алоҳида бир боби «Хавфсизликка таҳдид» – деб номланиб, унда экологик муаммоларнинг барча ҳолатлари кўрсатилган.

Экологик-хуқуқий таълим-тарбияни кучайтиришда Олий Мажлис сессияларида қабул қилинган экологик қонунларни тушунтириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Демак, Ер кодекси «Табиатни муҳофаза қилиш», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида», «Сув ва сувдан фойдаланиш», «Ер ости бойликлари», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Экологик экспертиза», «Чақиндилар тўғрисида» ва «Ўрмон тўғрисида»ги қонунларни тушунтириш ва ўргатиш билан экологик-хуқуқий таълим ва тарбия сифатини ҳамда таъсирини кучайтириш мумкин.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999. 2–3-б.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997. 110–133-б.

Мамлакатимиз ўз мустақиллиги ва экологик сиёсатини мустаҳкамлаб бераётган бугунги кунда экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбиянинг қуйидаги вазифалари:

биринчидан, мамлакатимизнинг сиёсий ва экологик ҳаётида содир бўлаётган экологик-ҳуқуқий жараёнларни таҳлил қилиш ва хорижий мамлакатлар билан таққослаш;

иккинчидан, экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия жараёнини барча мактаб, гимназия, лицей, коллежларда, институт, университет ҳамда академияларда миллий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва географик хусусиятлар кўрсатилган ҳолда ўқитиш;

учинчидан, мамлакатимизда экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия олиб бориш жараёнларини ривожлантиришнинг янги механизмини, замонавий услубини яратиш ва қўллаш ҳамда уни амалга оширишни таъминлаш;

тўртинчидан, барча фуқароларнинг, айниқса ёшларимизнинг, экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятини, экологик-ҳуқуқий онги ва фаолиятини ошириш, мамлакатимиздаги экологик муаммоларни ҳал этишда фаол қатнашишларини таъминлаш;

бешинчидан, мамлакатимизда экологик муаммоларни ҳал этишнинг халқаро стандартларга жавоб бера оладиган қулай йўлларини белгилаш;

олтинчидан, жаҳонда ва минтақамизда содир бўлаётган турли экологик инқроз ва ўзгаришларга сиёсий, ҳуқуқий ва экологик ҳушёрлик билан қараш ғояларини шакллантириш;

еттинчидан, экологик барқарорлик, миллатлараро тотувлик, экологик зиддиятларнинг олдини олиш ва тинч-тотув яшашнинг ҳуқуқий меъёрини таъминлаш;

саққизинчидан, хорижий мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаш учун ҳуқуқий таълим ва тарбия олиб боришнинг илмий салоҳиятини яратишни ёшларимизнинг онги ва қалбларига сингдириш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш лозим.

Хуллас, инсониятнинг нормал яшаши ва турмуш фаолиятини таъминлаш учун табиатнинг барча манбаларини экологик жиҳатдан сақлаш, ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш лозим бўлади. Ушбу талабларнинг амалга ошиши эса одамларнинг экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия жараёни ҳамда экологик-ҳуқуқий онги, саводхонлиги, маънавият ва маданияти билан боғлиқ.

2-§. Экологик-ҳуқуқий маданият ва тафаккурни шакллантириш

Экологик-ҳуқуқий маданият умумий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий ва бошқа ғоявий-тарбиявий жараёнларда иқтисодий-экологик асос таъсирида шаклланади.

Ҳуқуқий экологик маданият деганда, биз инсоннинг доимо ривожланиб борувчи экологик-ҳуқуқий фаолияти ва табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тажрибасини тушунамиз. Ҳуқуқий экологик маданият Ўзбекистон фуқароси қиёфасининг элементи деб қаралса, унга «табиатни муҳофаза қилиш ҳуқуқларини билиш ва ҳурмат қилиш», «экологик ҳуқуқ талабларига риоя қилиш» ва «қонун бузилишига мурасасизлик» тушунчаларини киритиш мумкин.

Демак, инсоннинг маданий ривожланиш даражаси тизимида энг муҳими умуминсоний аҳамиятга эга бўлгани экологик маданиятдир. Шундай экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида: «Ҳар қандай халқни – халқ, миллатни – миллат қиладиган, унинг йўли ва мақсадларини аниқ-равшан, чароғон этадиган мафкура – миллий ғояни шакллантиришнинг асосий шарти – одамларнинг тафаккури, дунёқарашининг воқеликка нисбатан таъсирини инobatга олишдир. Шу маънода миллий ғоя, миллий онг туйғусининг моҳиятини тўғри англаш, уни тарбия қилиш, уни бугунги куннинг энг зарур вазифаларидан бири сифатида эътироф этиш, бу хусусда баҳсу мунозаралар олиб бориш, фикр алмашиш, очиқ-ойдин гапириш, ижтимоий тараққиётимиз учун катта наф келтиради»¹, – деб айтган сўзлари, барча соҳалар қатори, мазкур масалага ҳам бевосита тегишлидир.

Ҳуқуқий экологик маданият элементлари дастлаб оилада, боғчада ва умумтаълим мактабларида ҳосил бўлади. Илмий асосланган ҳуқуқий экологик билимлар ва амалий кўникмалар эса олий таълим олиш жараёнида ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий-экологик, табиий ва психолого-педагогик фанларнинг ўқитилиши тўғрисида намоён бўла

ди. Ҳуқуқий экологик билимларнинг илмий асослари семинар ва лаборатория машғулотлари жараёнида берилади.

¹ Каримов И. А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз//Биз ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. Т., 1999. 298-б.

Ҳуқуқий экологик амалий кўникмалар эса талабаларнинг ўқув дала машғулотларида, экскурсияларида, курс ва диплом ишларини бажариш жараёнларида, фан тўғараклари машғулотларида, ижтимоий фойдали меҳнат жараёнида шаклланади.

Ҳуқуқий экологик қонун-қоидалар талабларини менсимаслик, ҳуқуқий экология принципларини инкор этиш, экологик қонунларни четлаб ўтишга уриниш «Ўзбекона маданият» тушунчаси билан сиғиша олмайди.

Айниқса, ўқувчиларни ҳуқуқий экологик маданиятли қилиб тарбиялашда ўқитувчининг ўрни катта. Чунки у ўқувчиларнинг мактабдаги энг яқин кишиси бўлганлиги сабабли, унинг ҳуқуқий экологик маданияти болаларга кўпроқ таъсир кўрсатади.

Ёшларнинг ҳуқуқий экологик маданияти кўпроқ дала машғулотлари ва табиат экскурсияларида шаклланади. Негаки ўқувчи ёшлар олган назарий экологик билимларини амалда синаб кўрадилар, шунингдек, ўзлари ўқиётган, ишлаётган жойларда фуқаролар экологик қонунларга қандай амал қилаётганликларининг бевосита шоҳиди бўладилар.

Агар ҳуқуқий экологик маданиятга фуқароларнинг хулқи сифатида қаралса, унда фуқароларнинг экологик қонунларни билиши, ҳурмат қилиши, ҳуқуқий экологик нормалар талабларига риоя қилиши ва экологик қонунларни бузувчи хатти-ҳаракатларга муросасизлиги каби одат элементлари тушунилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, агар фуқаролар меҳрибон ва ҳушмуомала, билимдон ҳамда мансабдор шахс бўлсалар-у, аммо экологик қонун талабларига ҳурматсизлик қилсалар, уни бажармасалар, бузсалар бундай одамларни юқори экологик маданиятли кишилар деб бўлмайди.

Юқори экологик маданиятли кишиларни табиат бойликлари ҳақидаги таълимотдан, қонунлардан кенг фойдаланиб ҳуқуқий экологик таълим ва тарбияни мустаҳкамлаш орқали шакллантирамыз.

Ҳозирги шароитда фуқароларнинг, айниқса ёшларимизнинг, экологик-ҳуқуқий тафаккурларини ошириш катта аҳамиятга эга. Умуман олганда, экологик-ҳуқуқий тафаккур (инсоннинг) ёшларнинг ақл-заковат хусусияти, экологик-ҳуқуқий қарашлари ва тасаввурларини акс эттириш, экологик қонун ва талаблар моҳиятини билиш, уларни ўзлаштириш, экологик тушунчалар, тасаввурлар, экологик-ҳуқуқий назариялар, экологик қонунларни ҳаётий муаммоларга татбиқ этиш ва тегишли тарзда ҳаётида ўз йўналишини топиш, экологик-ҳуқуқий фаолиятни саводли

тушуниш ҳамда уни тўғри ҳал этиш ҳолатида ҳам майдонга чиқади¹.

Шундай қилиб, экологик-ҳуқуқий тафаккурнинг ривожланиши якка шахслар ва кўпчилик экологик-ҳуқуқий онгининг шаклланиши билан боғлиқдир.

Экологик-ҳуқуқий тафаккур фуқароларнинг экологик-ҳуқуқий воқеликни бевосита акс эттирувчи ва уларнинг мазкур ривожланиши пайтида жамиятнинг экологик, иқтисодий, ҳуқуқий ҳаёти ҳодисаларига муносабатини ифодалайдиган экологик-ҳуқуқий ғоялари, қарашлари, тасаввурлари мажмуидир.

Экологик-ҳуқуқий тарбия билан биргаликда экологик-ҳуқуқий таълим ҳам шундай онгни шакллантиришда муҳим восита сифатида тан олинади.

Демак, ҳозирги пайтда ёшларни:

– замонавий экологик-ҳуқуқий фан даражасида фикрлашга ва унинг ютуқларини амалиётда самарали қўллашга;

– ҳаётий иқтисодий муаммоларни ҳал этиш ва тадбиркорлик фаолиятини юритишда барча экологик қонунлар ва талабларга риоя қилишга;

– яхши яшаш ва келажак авлодни асрашда экологик ва ҳуқуқий-иқтисодий қонунларни бекаму кўст бажаришга;

– давлатимизнинг экологик сиёсати ва иқтисодий қудратини янада мустаҳкамлашга;

– экологик ва аграр қонунларимизнинг бажарилиши ҳамда амалга оширилишини таъминлашга ўргатиш зарур.

Ёшларимизда бундай экологик-ҳуқуқий тафаккурнинг шаклланиши экологик билимларнинг мустаҳкамланиши учун шарт-шароит яратади. Шунга таъкидлаш жоизки, экологик-ҳуқуқий тафаккур экологик-ҳуқуқий билимларга асосланади, улар эса, ўз навбатида, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда, экологик сиёсат ва дунёқарашларда ҳақиқий жараёнларни акс эттириши керак.

Экологик-ҳуқуқий маънавият ва тафаккурни шакллантириш, экологик-ҳуқуқий фанларни ўқитиш ўқитувчиларга ҳам боғлиқ. Баъзи педагоглар «ўқувчиларни мураккаб экологик вазиятлар билан таништириб, улардан экологик-ҳуқуқий қонунларни билишларини талаб қилиш мақсадга мувофиқ эмас, бусиз ҳам ўқувчи ва талабалардан кўп нарса талаб қилинади» деб ҳисоблайдилар. Натижада, ўқувчи-ёшларга экологик вазиятларни, ҳалокатларни ва талабларни билиш зарурдек кўринса-да, аммо

¹ Қаранг: Холмўминов Ж. Т. Ёшларда экологик-ҳуқуқий тафаккурни шакллантиришнинг айрим жиҳатлари. // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1999. № 11–12. 26–28-б.

улар қабул қилинган экологик қонунларни билиш унчалик муҳим эмас, деган тасаввур пайдо бўлади.

Таҷрибаларимиз шуни кўрсатмоқдаки, мактаб, лицей, коллежларда таҳсил олаётган деярли ҳар бир ўқувчи экологик-ҳуқуқий билимлар берилишини, экологик мавзуларга қизиқишини, аммо мактаб, лицей, коллежлардаги ўқув дастурлари уларни қаноатлантирмаётганлигини таъкидламоқдалар.

Ёшларнинг 50 % экологик-ҳуқуқий билимларни ўзбек тилидаги китоблар, дарсликлардан, 32 % газета ва журналлардан, 18 % эса радио ва телевидениядан олишларини таъкидлаганлар.

Кўриниб турибдики, бозор муносабатларига ўтаётган демократик ҳуқуқий жамият экологик-ҳуқуқий тафаккурининг мақбул модели ўз-ўзидан шаклланади деб кутиб ўтирмайди. Демак, бундай ёндашув экологик-ҳуқуқий тафаккурга жиддий тарзда тўғаноқ бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда, биринчи навбатда, замонавий ишлаб чиқаришнинг барча ходимларига ҳамда барча ёшларимизга чуқур экологик-ҳуқуқий билимларга ва уларни амалиётда қўллаш кўникмаларига асосланган юксак даражадаги экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни ҳосил қилиш талаби кўйилмоқда.

Ёшлар билан ишлашнинг экологик-ҳуқуқий шакл ва усулларини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор бериш зарур.

Хуллас, ана шундай тадбирлар ёшларимизни замонавий экологик-ҳуқуқий тафаккурни шакллантиришга, ўқувчи-ёшларга экологик-ҳуқуқий тафаккурнинг моҳияти ва мазмунини янада кенгроқ тушунтиришга, келажак ҳаётимиз учун масъулият билан яшашга ундайди.

3-§. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб бориш

Биз шу пайтгача экологик тарбияга табиатга бўлган муносабатимиз сингари бир томонлама ёндашиб келдик, яъни ўқувчиларни табиат ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги билимлар билан қуроллантирдиг-у, уни асраш ва ундан оқилна фойдаланиш ҳақида лом-мим демадик. Айтганларнинг овози ҳам табиат устидан қозонилаётган ғалабаларимиз шарафига янграётган «ура, ура»лар садоси остида билинмай кетди. Энди бу нуқтаи назардан бутунлай воз кечиш даври келди. Иккинчи томондан, бугунги экологик муаммолар ўз вақтида ҳал этилмас экан, инсониятни ҳалокат кутиши табиий. Биз бу йўлда эндигина қадам кўяпмиз, уни давом эттириш эса ёшларимиз зиммасига тушади. Олимларимиз келгусида экологик шароитнинг янада

мураккаблашувини таъкидламоқдалар. Бу ёшлардан кўпроқ билим, масъулият ва куч-ғайрат талаб қилади. Шу боис ўқувчилар келажакда уларни қандай экологик хавф кутаётганини билишлари, уларни тўғри ва оқилона бартараф этиш учун мактаб партасидаёқ бош қотиришлари лозим. Шундагина улар узоқни кўзлаб фикр юритишни ва ишлашни ўрганадилар.

Баъзан ўқувчи ва талабаларда шундай савол туғилиши мумкин. Нима учун фуқаролар табиат бойликларидан очикдан-очик, хўжасизларча фойдаланадилар (масалан, куппа-кундуз кунни арча ёки писта дарахтини кесиш, нодир жониворларни қонунга хилоф тарзда овлаш ҳоллари кўплаб учраса-да, ҳеч ким эътибор бермайди)?

Айтиш мумкинки, ҳозирги пайтда учраб турадиган табиий ресурслардан ноўрин фойдаланиш, уларни ифлослантириш, кўплаб исрофгарчиликка йўл қўйиш каби салбий ҳодисалар илм-фан ютуқларидан етарлича фойдалана олмай, кўплаб табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларнинг бузилиши, уларга амал қилмаслик, экологик ўзгаришларни олдиндан аниқлаб, айтиб бера олмаслик ва мутахасис кадрларнинг «ҳуқуқий экология асосларидан» етарлича билимга эга эмасликлари натижасида рўй бераётир.

Буларнинг ҳаммаси мактаб ва олий ўқув юртларида етарлича ҳуқуқий экологик билим берилмаётганлигининг оқибатидир. Шу сабабли ҳуқуқий тарбиянинг хилма-хил шакл ва усулларидан кенг фойдаланиб, аниқ мақсадни кўзлаб уюшқоқлик билан иш олиб бориш муҳимдир. Бизнингча, ҳуқуқий экологик таълим ва тарбия бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, турли элемент, талаб ҳамда хусусиятларни ўз ичига олади. Ҳуқуқий экологик таълимга қуйидагилар киради:

1) ёшларни табиат гўзалликларидан эстетик завқ олиш ва уни севиш руҳида тарбиялаш;

2) табиат ва жамият ўртасидаги мураккаб ҳуқуқий муносабатлар ҳамда инсон фаолиятининг табиатга таъсири оқибатидаги ҳуқуқий билимларни ўргатиш;

3) ёшларнинг ҳуқуқий экологик маданиятини ошириш ва мустаҳкамлаш. Ҳуқуқий экологик тарбия эса, фуқароларга махсус ҳуқуқий экологик таълим ва тарбия бериб, уларда бу соҳада тегишли малака ҳосил қилиш (ҳар бир фуқаро қонун доирасида табиатга қандай муносабатда бўлишни яхши тушуниб олиши, табиат бойликларидан зарар етказмаган ҳолда оқилона фойдаланиши, доимо уларни кўпайтириб, тикланишини таъминлаб боришлари, айниқса оила, бригада, коллектив ижараси ва фермерлик шароитида табиат бойликларидан унумли фойдаланишни янада кенгайтириб, экологик фожиали

оқибатларнинг олдини олишда уларнинг жавобгарлигини ошириш зарур).

Экологик ўзгаришларни олдиндан кўра билишни таъминлаш (инсоннинг табиатга таъсири қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан кўра билиш ва қонун талаблари даражасида иш тутиш лозимлиги);

4) экологик-ҳуқуқий маданиятни ошириш ва табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш руҳида тарбиялаш (табиат қўйнида, яшил яйловларда, ўрмон, кўлларда, тарихий табиий ёдгорликлар қўйнида бўлганда уларга зарар етказмаслик, бунинг учун тегишли ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд эканлигини тушунтириш ва унинг олдини олиш кифоя);

5) ёшларда экологик тафаккур ва экологик онг масаласини шакллантириш. Мана шундай онг ва тафаккурга эга бўлган киши табиатга нисбатан фуқаролик масъулиятини сезиб, табиатдаги экологик маданият намуналарини, табиатга муҳаббат аломатларини кўрсата олади.

Суд, прокуратура, милиция ва балоғатга етмаганлар иши билан шуғулланувчи инспекция ходимлари иштирокида ҳуқуқий таълим ва тарбия бериш жараёнида оиланинг (жумладан, ота-она билан бола ўртасидаги ижобий ҳуқуқий муносабатлар), мактабнинг ўрни (дарс жараёнида ва дарсдан ташқари ҳолларда) ҳақида турли хил учрашувлар, ҳуқуқий экологик мавзуларда маърузалар, савол-жавоблар ташкил этиш фойдали. Масалан, «Экологик тарбия ва қонун», «Инсон ва экологик вазият», «Қонун ва экология», «Табиатни кўриқланг» каби мавзуларда суҳбатлар ўтказиш, ҳар бир синф ва аудиторияларда «ҳуқуқий экология бурчаги»ни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, бизнингча, ҳуқуқий экологик таълим ва тарбия муаммоларини муваффақиятли ҳал этиш учун унинг моҳиятини англайдиган, табиат бойликларини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қиладиган етук кадрлар, яъни ҳуқуқшунос-эколог, лесник-эколог, эколог-милиция, биоэколог, (биолог-эколог), геоэколог (географ-эколог), водник-эколог, инженер-эколог, медик-эколог, архитектор-эколог ва бошқалар тайёрлаш, балки суд-эколог, адвокат-экологлар каби мутахассисликларни жорий этиш фойдалидир.

Шу боисдан ҳамма ўқув юртларида «Экология ҳуқуқи» курсининг ўқитилишини кенг ривожлантириш, ўқитувчиларнинг бу соҳадаги малакаларини ҳозирги давр талаби асосида муттасил ошириб бориш зарур.

Хуллас, ҳуқуқий экологик тарбия маънавият билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун она сайёрамиз тақдирига бефарқ қарамаслигимиз, болаларни ёшлиқдан табиатни асраб-авайлашга ўргатишимиз лозим. Ўтиш даврида иқтисодиётнинг

хусусийлаштирилиши экологик ҳолат учун барча фуқароларнинг масъулиятларини оширишнинг зарур шarti бўлиб, халқ хўжалиги экологик жиҳатдан тоза, чиқиндисиз ишлаб чиқариш технологиясига асосланиши, бунинг учун эса экологик-ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш ўринлидир.

Яна шуни унутмаслик дарсларида, балки ҳар бир дарсда бериш даркор чунки ёш авлодни ҳар томонлама камолга етказишда экологик тарбиянинг имкониятлари кенг.

Шундай қилиб, экологик-ҳуқуқий тарбия бериш билан биз ўқувчиларни табиат ва унинг қонунлари тўғрисидаги, жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тарихи ва келажаги ҳақидаги зарур назарий билимлар билан қуроллантирамиз (ақлий тарбия), унинг гўзаллигидан завқлана олишга ва асрашга ўргатамиз (эстетик тарбия). Шунингдек, улар табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги билимга эга бўладилар (иқтисодий тарбия), атроф муҳитни озода ҳолда сақлаш кўникмаларини ўзлаштириб (гигиеник тарбия), табиат муҳофазаси ҳақидаги қонунларни ўрганадилар (ҳуқуқий тарбия), жамиятда юриш-туриш қоидаларини эгаллайдилар (ахлоқий тарбия), ижтимоий фойдали меҳнатда қатнашадилар (меҳнат тарбияси), сайр ва экскурсияларда бўладилар (жисмоний тарбия).

Бунинг учун эса ёшларга ҳуқуқий экологик таълим ва тарбия бериш жараёнида уларни замонавий экологик (физикавий, кимёвий, биологик, тиббий ва бошқа) билимлар билан қуроллантириш, ҳуқуқий-экологик маданият ва тафаккур эгаси сифатида шакллантириш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузасида қуйидаги ташвишли гапларни айтгани бежиз эмас: «Дунёдаги кўпгина минтақалар каби Марказий Осиё ҳам ғоят катта миқёсдаги экологик офатларга дуч келяпти. Энг аввало, бу Орол денгизи фожиасига тааллуқли. Кейинги йилларда унинг ҳажми уч баравардан кўпроқ қисқарди, майдони икки барвар камайди, қирғоқ 80 километрга чекинди, сувнинг минераллашув даражаси тўрт бараварга ошди. Ҳайдаладиган икки млн. гектар ерни қум босди, чанг-тўзонлар бўрони 300 километр ва ундан кўпроқ масофага етиб борадиган бўлди. Мана шуларнинг ҳаммаси минтақадаги «санитария ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда»¹.

¹ Каримов И. А. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги нутқи // Халқ сўзи. 1993. 1 окт.

Ўзбекистон Республикасида табиатни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш – бу янги такомиллашган технологиялар асосида чиқиндисиз ишлаб чиқаришни жорий этиш; тозалаш иншоотларини тўхтовсиз, экологик хавфсиз равишда ишлатиш; ер ресурсларидан оқилona фойдаланиб, уни ифлослантирмаслик, ўсимлик, ўрмон ва ҳайвонот дунёсини кўз қорачиғидек сақлаш, ҳавони ифлосланишдан сақлаш; тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш, тиклаш демакдир. Буларнинг ҳаммаси фуқаролар ҳуқуқий экологик онги ва маданиятининг шаклланиши ҳамда ҳаётга татбиқ этилишига боғлиқ.

Демак, табиат бойликларидан оқилona фойдаланиш, уларни асраш ва уларга инсоний муносабатда бўлиш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Кескинлашиб бораётган экологик муаммоларни фақат экологик билимларни эгаллаш ва экология тўғрисидаги қонунларни амалга ошириш йўли билангина ҳал қилиш мумкин. Айниқса, ҳозирги пайтда «Экология ҳуқуқи» фани ўтилаётган олий ўқув юртларида Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунини, бошқа янги қонунларни, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қарорлар ва Президентимиз эълон қилган барча фармонларни тушунтириш экологик хавф-хатарни олдини олади ҳамда фуқаролар ва ёшларнинг ҳуқуқий экологик саводхонлигини оширади. Бу ўринда АҚШ, Германия, Англия, Япония, Швейцария, Франция каби мамлакатларнинг экология муаммоларини ҳал қилишга қаратилган тажрибаларидан фойдаланиш зарур.

4-§. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб боришда оиланинг ўрни ҳамда аҳамияти

Ўзбекистон истиқлолнинг илк кунлариданоқ ҳуқуқий демократик давлат, адолатли фуқаролик жамияти қуришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Қабул қилинган қонунлар, фармон ва қарорларнинг моҳиятига айнан шу мақсад сингдирилди. Ушбу мақсаднинг амалга ошиши ҳар бир фуқаро, ҳар бир оиланинг ҳуқуқий экологик таълим ва тарбия олиб бориши ҳамда уни самарали ташкил этиши билан бевосита боғлиқ. Бу вазифани ижобий ҳал этиш эса ёшларимиздан ҳуқуқий экологик тарбиялашнинг барча тизимлари бўйича катта мушоҳада юритишни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64-моддасида, «Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдилар», деб кўрсатилиши ҳам ҳар бир

оилада ёшлар тарбиясини ҳозирги давр талаби даражасида олиб боришни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов халқ депутатлари Хоразм вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида сўзлаган нутқида: «Бизнинг келажагимиз, энг катта ишончимиз, мадад-таянчимиз – бу ўсиб келаётган ёш авлоддир. Мен ўз тақдиримни ҳам, мамлакатимиз ва мустақиллигимиз тақдири ва келажагини ҳам ана шу ёшлар қиёфасида, уларнинг пок калби, эркин тафаккури, мустаҳкам иродаси ва дунёқарашида кўраман... Демак, аҳолининг барча қатламларида мафкуравий, маданий-маърифий, тарбиявий ишларни изчил равишда олиб бориш – бу замон талабидир»¹, – деб таъкидлаганлари бевосита ёшларимиз ўртасида экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни ҳар бир оилада олиб бориш муаммосига ҳам тегишлидир.

Кўриниб турибдики, ҳар бир оила ва ушбу оилада ўсиб-улғаяётган ёшларимиз мустақил давлатимизнинг ҳуқуқий ва экологик сиёсати ҳамда унинг мазмунини, экологик-ҳуқуқий муаммолар ҳамда уларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий-иқтисодий томонларини яхши билишлари, экологик-ҳуқуқий билимларга эга бўлишлари ва жамият фаолиятининг экологик-ҳуқуқий соҳасида фаол қатнашишлари зарур.

Ушбу муаммони Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонуни ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Мазкур ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда қўйилган бир қатор талаблар Ўзбекистондаги 4,5 млн. дан ортиқроқ оила олдига умумий таълим ва тарбиянинг асосий бир бўлаги сифатида ҳуқуқий таълим ва тарбияни экологик таълим ва тарбия билан қўшиб олиб бориш масаласини қўймоқда. Чунки дастлабки таълим ва тарбияни олиб бориш жараёни оилада вужудга келади. Шунинг учун ҳам оилаларимизда ҳуқуқий ҳамда экологик таълим ва тарбияни узвий олиб бориш ёшларимизни мавжуд қонунларни билиб олишга ҳурмат қилиш ва уларга амал қилишга ундайди.

Ҳуқуқий таълим ва тарбия ҳамда экологик таълим ва тарбия асосан: оилада, мактабгача тарбия муассасаларида, мактабларда (гимназияларда), лицей, коллеж, институт ва университетларда олиб борилади.

«Қуш уясида кўрганини қилади» деганларидек, ёшларимизнинг ҳуқуқий ва экологик таълим-тарбияси кўпроқ оилада олиб борилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

¹ Каримов И. А. Миллат қудрати ҳамжиҳатликда. // Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1999. 359–360-б.

Шунинг учун ҳам 1998 йилдан бошлаб амалда бўлган Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 65-моддасида боланинг оилада яшаши ва тарбияланиш ҳуқуқи, 73-моддасида эса ота-онанинг болаларга таълим-тарбия беришга оид ҳуқуқ ва мажбуриятлари алоҳида кўрсатилди.

Жумладан, Оила кодексининг 73-моддасида «Ота-она ўз болаларининг тарбияси ва камолоти учун жавобгардир. Улар ўз болаларини соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари шарт», деб таъкидланиши бежиз эмас.

Оилада экологик-ҳуқуқий таълим қуйидаги талабларни ўз ичига олади:

1) оилада болаларни табиат гўзалликларидан эстетик завқ олиш, севиш руҳида тарбиялаш;

2) оилада ота-онанинг ғамхўрлиги ва бевосита ҳаракати остида болаларнинг экологик-ҳуқуқий маданиятни ошириш;

3) оилада ёшларимизга табиат ва жамият ўртасидаги ҳуқуқий муносабат ҳамда инсоннинг табиатга таъсири масаласини тушунтириш;

4) ёшларимизга инсон табиатнинг онгли бир маҳсули эканлиги ва барча қонунларга амал қилиши лозимлигини ҳам тушунтириб бориш.

Экологик-ҳуқуқий тарбия жараёни кўпроқ олинган билим ва тушунчалар, экологик-ҳуқуқий савия ҳамда бошқа меъзонлар билан боғлиқ бўлади. Оилада экологик-ҳуқуқий тарбия эса қуйидагиларни ўзида ифода этиши мумкин:

1) ёшларга табиат бойликлари бўлган ер, ер ости бойликлари, сув, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, ўрмон ва ҳаво (атмосфера)дан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза этиш лозимлигини тушунтириш;

2) оилада экологик-ҳуқуқий тафаккур ва экологик-ҳуқуқий онгни ҳосил қилиш, табиатга нисбатан масъулиятли бўлиш ва меҳр-муҳаббат кўрсатиш;

3) ёшларга экологик ўзгаришларни олдиндан кўра билиш кераклигини тушунтириш, акс ҳолда салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини уқтириш;

4) ота-оналар томонидан ёшлар онгида экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни шакллантириш. Табиатга зарар етказмаслик, етказилган зарар ёки содир этилган ҳуқуқбузарлик учун юридик жавобгарликнинг мавжудлигини тушунтириш;

5) оилада ота-оналар томонидан ёшларга содир этилган ёки содир этилиши мумкин бўлган экологик-ҳуқуқий

хуқуқбузарликларга қарши курашиш ҳамда уларнинг олдини олиш шарт эканлигини ҳам тушунтириш мақсадга мувофиқдир.

Янгича экологик-хуқуқий тафаккурни, маънавият ва маданиятни шакллантиришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 29 майда қабул қилган «Жамиятда хуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 235-сонли қарори катта аҳамиятга эгадир.

Таъкидлаш жоизки, оилада хуқуқий экологик таълим ва тарбиянинг олиб борилиши ҳамда унинг адабиётларда ёритилиши талаб даражасида эмас. Бошланғич экологик ва хуқуқий таълим-тарбиянинг бериш ва мустаҳкамлашда куйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

– ота-оналарнинг ёшлар ўртасида кўпроқ экологик, хуқуқий таълим ва тарбия мавзуларида тушунтириш ишларини олиб боришлари;

– маҳаллаларда яхши экологик-хуқуқий таълим ва тарбия олиб бораётган ҳар бир оила тажрибаларини ёритиш, уларни маънавий рағбатлантириш;

– оилада оила экологияси, инсон экологияси, ёшлар экологияси нима эканлигини фарзандларга кенгроқ тушунтириш;

– табиат қўйнида оилавий бўлиб дам олиш, болаларда табиатга меҳр-муҳаббат уйғотиш ҳамда табиатни муҳофаза қилиш ва экологик қонунлар ҳақида сўзлаб бериш;

– оилада олиб борилган экологик-хуқуқий таълим ва тарбияни мактабгача тарбия муассасаларида, мактаб, лицей ва коллежларда давом эттириш ва ривожлантириш;

– ёшлар ўртасида экологик-хуқуқий таълим ва тарбияни янада кучайтириш мақсадида «Экологик-хуқуқий таълим ва тарбия» махсус курсларини очиш ҳамда бошқа тадбирларни амалга ошириш.

Хуллас, оилада ана шундай тадбирларни олиб бориш ёшларимизда экологик-хуқуқий тафаккурнинг янги замонавий ҳолатини шакллантиришга, экологик-хуқуқий маънавият, маданият ва тафаккур асосларини барпо этишга катта ҳисса қўшади. Оилада болаларга экологик-хуқуқий таълим-тарбия бериш уларнинг келажакда масъулиятли, жонқуяр инсонлар бўлиб етишишига асос бўлади.

5-§. Ички ишлар органларининг экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия ишарини олиб боришдаги вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида»ги қарори, Вазирлар Маҳкамасининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонунлари ички ишлар органларининг олдига ҳуқуқий, жумладан экологик-ҳуқуқий таълим-тарбияни олиб боришда бир қатор вазифаларни юклайди.

Аҳоли ўртасида экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия олиб бориш ҳақидаги талаб ички ишлар органларининг барча бўлинмаларига ҳам тегишли. Айниқса ДИХХХ ходимлари, санитария милицияси, профилактика нозирлари, қўриқлаш-ёнғиндан сақлаш хизмати, милиция бошлиғининг маънавият ва маърифат ишлари бўйича ёрдамчиси ва бошқа таркиблари экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ишларини олиб борадилар.

Шуниси эътиборлики, ҳозирги пайтда ёшларга мактаб, лицей ва коллежларда ташкил этилган «мактаб милицияси»нинг таъсири катта бўляпти.

Хуллас, ички ишлар органларининг аҳоли ўртасида, айниқса ёшларга экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия бериш жараёнида:

- табиат бойликларига оқилона муносабатда бўлиш ва улардан оқилона фойдаланиш;
- экологик қонунларни халқимизга кенгроқ тушунтириш;
- экологик-ҳуқуқий билимларни янада кенгайтириш учун мактаб, лицей ва коллежларда дарслар ташкил қилиш;
- «Экология ва қонун», «Тоза ҳаво», «Табиатни асрайлик», «Она замин ва биз», «Ёшлар ва қонун» каби учрашувлар ўтказиш;
- аҳолининг, айниқса ёшларнинг экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбиясига алоҳида эътибор беришда ижобий таъсир кўрсатадиган бир қатор тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Экологик-ҳуқуқий таълим нима ва унинг вазифаларига нималар киради?

2. Экологик-ҳуқуқий тарбия ва унинг хусусиятлари ҳақида сўзлаб беринг.

3. Экологик-ҳуқуқий тафаккурни шакллантириш йўллари қандай?

4. Экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданият нима?

5. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни чамбарчас олиб бориш йўллари қандай?

6. Экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия беришда оила қандай ўрин тутди?

7. Ички ишлар органларининг ёшларга экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбия беришдаги вазифалари нималардан иборат?

XIV БОБ
АТРОФ-ТАБИИЙ МУҲИТНИ ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

**1-§. Халқаро экология ҳуқуқи ва
унинг хусусиятлари**

Ҳозирги пайтда атроф-табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш энг долзарб муаммодир. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш халқаро экология ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Халқаро экология ҳуқуқи – ривожланиб бораётган халқаро ҳуқуқнинг институтларидан бири бўлиб, кейинчалик ҳуқуқ тизимининг алоҳида тармоғи бўлиши мумкин.

Халқаро экология ҳуқуқи ҳозирги халқаро экологик қонунчиликнинг ривожланиши ва амалга оширилиши муносабати билан ривожланиб бормоқда. Халқаро экология ҳуқуқи халқаро миқёсдаги экологик қонунларни ва барча халқаро аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий нормаларни тартибга солиб, халқаро принципларга мос ҳолда табиатни, атроф муҳитни муҳофаза қилишга ҳамда барча табиат бойликларидан оқилона фойдаланишга, дунё халқларга соф, мусаффо, бой табиатни таъминлашга қаратилгандир.

Халқаро экология ҳуқуқининг предметини халқаро экологик муносабатлар, дунё халқлари, яъни инсон ва атроф-табиий муҳит, ўртасидаги ўзаро чамбарчас боғлиқлик ташкил қилади.

Халқаро экология ҳуқуқининг субъекти миллат ва халқлар, ўз мустақиллигига эга бўлган барча давлатлар, халқаро ташкилот ва бирлашмалар, халқаро экологик муносабатларга қатнашувчи ва ҳал этувчи барча юридик ҳамда жисмоний шахслардир.

Халқаро экология ҳуқуқининг объекти – дунёвий аҳамиятга эга бўлган, бутун халқ, миллат ва элатнинг яшаши учун ҳаёт манбаи, яъни ер, сув, ҳаво (атмосфера) ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, барча ер ости ва усти бойликлари, бутун табиат, яъни она замин ҳисобланади.

Халқаро экология ҳуқуқининг куйидаги хусусиятлари мавжуд:
биринчидан, халқаро экологик-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлайди ва тартибга солади;

иккинчидан, мавжуд халқаро экологик ҳолат, экологик хавфсизлик ва муаммолар халқаро принциплар асосида кўриб чиқилади ва ҳал этилиши таъминланади;

учинчидан, қабул қилинган барча халқаро экологик-ҳуқуқий норматив ҳужжатлар, битта давлат эмас, балки бир неча давлат ва халқлар манфаатидан келиб чиқади;

тўртинчидан, халқаро миқёсда тузилган барча экологик-ҳуқуқий нормалар халқаро принципларга асосан амалга оширилиши давлатлар томонидан таъминланади ва ҳоказо.

2-§. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш принциплари

Экология ҳуқуқида, атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилишнинг принциплари халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларидан келиб чиқади ва халқаро экология ҳуқуқида нисбатан қўлланилади. Мазкур принципларни қўллашдан асосий мақсад, табiiй муҳитни ва унинг манбаларини сақлаш ҳамда улардан оқилона фойдаланишдир.

Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш принциплари, асосан БМТ ва унинг атроф-муҳит бўйича ўтказилган Стокгольм конференцияси (1972), Европада хавфсизликни таъминлашнинг якуний ҳужжати (Хельсинки, 1975) ва Умумжаҳон табиат хартияси ҳамда Рио-де-Жанейро конференцияси (1992) қарорларида аниқ кўрсатиб берилди.

Энди ушбу принципларга қисқача тўхталамиз.

1. *Табиатни муҳофаза қилиш ва унинг мутаносиблигини сақлаш принципи*. Бунга асосан, барча давлатлар табиат ва унинг бойликларини муҳофаза қилишлари, ҳозирги ва келажак авлод фаравонлигини кўзлаб, экологик тадбирларни биргалиқда амалга оширишлари лозим. Зеро, табиатни муҳофаза қилиш ишида барча давлатлар бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишлари зарур. Бундай экологик ҳамкорлик тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаат асосидаги шартномаларга мувофиқ амалга оширилиши шарт.

2. *Ўз ҳудудида табиат бойликларига нисбатан суверенитетлик принципи*. Ушбу принцип дастлаб БМТ Бош Ассамблеясининг 1962 йил 14 декабрда қабул қилган «Табиий бойлик манбалари устидан ажралмас суверенитет» қарорида ўз ифодасини топган. У ҳар бир давлат табиий бойликларини ўз сиёсатида мувофиқ эркин тасарруф этиш бўйича суверен ҳуқуққа эга эканлигини билдиради, бошқа давлатларга эса бу ҳуқуқни ҳурмат қилиш мажбуриятини юклайди.

3. *Инсон экологик ҳуқуқининг афзаллиги.* Бу принципга асосан, инсоннинг яшаши учун қулай экологик шароит бўлишини таъминлаш, ҳар қандай жараёнда ҳам инсоннинг экологик қулай шароитда яшаш омили биринчи ўринда туриши лозим.

4. *Ҳамма соҳада экологик назоратни ташкил этиш ва амалга ошириш.* Амалга оширилаётган барча назорат ишлари халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос бўлиб, Ўзбекистон Республикасида «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун талабалари асосида ўтказилиши лозим.

5. *Халқаро миқёсда экологик ахборотнинг эркин алмашуви принципи.* Мазкур ҳолат бўйича, давлат атроф-табiiй муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати табiiй муҳитда содир бўлаётган физикавий, кимёвий, биологик жараёнларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиш даражасини, ифлосланишнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсири оқибатларини кузатиб бориш, манфаатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф-табiiй муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳақида жорий ва шошилиш ахборот ҳамда бу муҳит ҳолатига доир тахминлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

6. *Фавқулодда экологик вазият ҳолатида давлатларнинг бир-бирларига ўзаро ёрдам кўрсатиши.* Давлатларнинг ўзаро келишувлари асосида фавқулодда экологик вазият ва офат минтақаларида шу вазиятни келтириб чиқарган ишлар тўхтатиб қўйилади, атроф-табiiй муҳитга зарарли таъсир этувчи фаолият (аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият бундан мустасно) тақиқланади, табiiй муҳитни тиклаш ва соғломлаштириш чора-тадбирлари кўрилади.

7. *Халқаро экологик ҳуқуқий келишмовчиликлар ва низоларни тинч йўллар билан ҳал этиш.* Халқаро миқёсда келиб чиқадиган экологик-ҳуқуқий низолар давлатларнинг ўзаро келишувига асосан тузилган битим ёки шартнома асосида тинч йўл билан ҳал этилади.

Ҳозирги даврда, мазкур принциплардан ташқари қуйидаги яна бир қатор принциплар шаклланишда:

- бошқа давлатларнинг экологик масалалар билан боғлиқ бўлган ишларига аралашмаслик;
- экологик муаммоларни ҳал этишдаги ҳамкорлик;
- тинчлик ва экологик хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- экологик муаммоларни ҳал қилишни кўп томонлама келишув асосида ривожлантириш;
- экологик баҳо бериш ва бошқалар.

3-§. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий

муҳофаза қилиш объектлари

Халқаро экология ҳуқуқида атроф-табиий муҳитни халқаро ҳуқуқий муҳофаза қилиш объектларини ўрганиш жуда катта аҳамиятга эга.

Атроф-табиий муҳитнинг халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофазаси объектига ер сайёраси муҳити, жаҳон уммони ва унинг табиий бойлиги бўлган атмосфера ҳавоси, ер атрофи космик фазоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, сув бойликлари, ернинг генетик фонди ва бошқалар киради.

Халқаро ҳуқуқда халқаро экологик-ҳуқуқий нуқтаи назардан дунёнинг барча табиий бойликлари асосан икки туркумга бўлинади:

- 1) давлатнинг ички (миллий) табиий бойликлари;
- 2) халқаро аҳамиятга эга бўлган табиий бойликлар.

Давлатнинг ички (миллий) табиий бойликлари мустақил давлатларнинг бевосита юрисдикциясида бўлади. Зеро, уларнинг экологик-ҳуқуқий ҳолатини белгилашда давлатнинг ички экологик-ҳуқуқий ва бошқа нормалари катта аҳамиятга эга бўлади. Ҳозирги пайтда мустақил республикамизнинг ушбу бойликларини муҳофаза қилишга оид бир қанча давлатлараро битим ва шартномалар қабул қилинмоқда.

Халқаро аҳамиятга эга бўлган табиий бойликлар миллий қонунларнинг амал қилиш чегаралари доирасидан ташқарида бўлиб, турли давлатлар ҳудудида бўлади. Ушбу объектлар одатда давлатлар ўртасида фойдаланилади.

Масалан, очиқ денгиз, космос, ҳаво ҳавзаси, Антарктида, денгиз туби, дарёларнинг сув ресурслари, кўчиб ва учиб юрадиган ҳайвонот турлари ҳамда давлатлар ўртасидаги чегара доирасидан ташқари ҳолатда фойдаланиладиган барча объектлар шулар жумласидандир. Шунингдек, халқаро миқёсда дунё «Қизил китоби»га кирган барча ҳайвон ва ўсимлик дунёсининг турлари ҳам алоҳида объектлар бўлиб, уларни муҳофаза қилишда бир неча давлат, яъни халқаро ҳамкорлик керак бўлади.

Масалан, **Антарктида** олтинчи қитъа сифатида ҳеч қандай давлат ва халқаро ташкилот юрисдикциясига кирмайди. Уни муҳофаза қилиш барча давлатларнинг ўзаро келишуви асосида амалга оширилади. Ҳозирги пайтда Антарктида қитъасидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг асосий принциплари 1959 йилда имзоланган «Антарктида тўғрисида»ги шартномага асосан тартибга солинади. Унга асосан, эркин илмий-текширув фаолияти олиб бориш, ҳар қандай ҳарбий хусусиятга эга бўлган зарарли

тадбирларни ўтказмаслик, тирик мавжудотни қўриқлаш каби муаммоларни халқаро миқёсда ҳал этишга алоҳида эътибор берилган.

Хуллас, халқаро табиий бойликларнинг экологик муҳофазаси ва улардан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати халқаро ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

4-§. Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари

Халқаро ҳуқуқда атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари давлатларнинг атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга ва ундан оқилна фойдаланишга қаратилган ўзаро ҳамкорлик фаолиятини эркин амалга оширишдир.

Атроф-табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

биринчи тоифадаги манбаларга конвенция (келишув, битим ва шартнома)лар киради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги етакчи мамлакатларнинг 120 дан ортиғи билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатган. Тошкентда 35 та мамлакат ўз элчихонасини очган, 19 та хорижий давлатнинг элчилари эса республикамизда ўриндошлик йўли билан ишлаб турибди.

Ўзбекистонда 88 та хорижий ваколатхона рўйхатдан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилот фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида кўпгина нуфузли давлатлар имзолаган бир қатор конвенцияларга қўшилган, улар билан экологик шартнома ва келишувлар тузилган. Иқлимнинг ўзгариши бўйича конвенция (1993 йил 14 май), Биологик хилма-хилликни таъминлаш бўйича конвенция (1996 йил 7 май), Хавфли чиқиндиларнинг чегарадан олиб ўтилишини назорат қилиш бўйича Базель конвенцияси (1996 йил 7 май), Ерларнинг чўлга айланиб қолишига қарши кураш бўйича конвенция (1995 йил 13 октябрь)лар шулар жумласидандир.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу конвенцияларда қабул қилинган мажбуриятларни бажариш бўйича бир қатор амалий чораларни кўрмоқда. Жумладан, атмосфера ҳавосининг озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи доирасида озон қатламини емирадиган моддалар инвентаризацияси ўтказилиб, Миллий ҳаракат дастури тайёрланмоқда. Бу дастур асосида

биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича барча тадбирлар Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорликда амалга оширилади. Ҳозирги вақтда эса ҳукуратимиз БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг конвенцияларига қўшилиш борасида иш олиб бормоқда. Шунингдек, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида Туркия Республикаси (1996 йил 8 май) ва Хитой Халқ Республикаси (1997 йил 11 декабр) билан икки томонлама ҳамкорлик битимлари имзоланган. Бундай битимларни бошқа давлатлар билан тузиш учун ҳам тайёргарлик мавжуд.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Давлатлараро экологик кенгаш (ДЭК)нинг фаол иштирокчиси ҳисобланади. ДЭК ташкил этилганидан бери саккиз марта сессия (3-сессия 1993 йил май ойида Тошкентда) ўтказилиб, уларда экология соҳасида иштирокчи давлатлар ўзаро ҳамкорлигининг долзарб масалалари муҳокама қилинди, қатор битимлар имзоланиб, низомлар ишлаб чиқилди.

МДҲ доирасида ҳам атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Грузия давлатлари билан икки томонлама ҳамкорлик битимлари имзоланган.

Иккинчи тоифадаги манбаларга БМТ Бош Ассамблеясининг бир қатор резолюция, декларация ва хартиялари киради. Ушбу категориядаги манбалар ичида БМТ Бош Ассамблеяси томонидан ташкил этилган ва қақирилган Стокгольм декларацияси (1972 йил) катта аҳамиятга эга.

БМТ Бош Ассамблеяси 1980 йил сентябрь ойида қабул қилган «Барча давлатларнинг ҳозирги ва келажак авлод учун ер куррасини (заминни) сақлаш учун тарихий жавобгарлиги» тўғрисидаги резолюцияси муҳимдир. Мазкур резолюция дунё халқлари ва барча давлатларнинг ҳарбий қуролланишини қисқартиришга ва табиатни муҳофаза қилишга оид аниқ тадбирларни белгилайди.

БМТ Бош Ассамблеяси 1982 йилда тасдиқлаган «Бутунжаҳон табиатни муҳофаза қилиш хартияси». Ушбу ҳужжат 1982 йил 28 октябрда БМТ Бош Ассамблеяси 37-сессиясининг резолюцияси билан тасдиқланган. Хартияда табиатни муҳофаза қилишга оид 24 та асосий принцип кўрсатиб берилган. Мазкур ҳужжатда экологик таълим ва тарбия масаласига алоҳида эътибор берилган.

5-§. Жаҳон уммони – дарё, денгиз ва сув бойликларини халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Халқаро ҳуқуқда жаҳон уммони – дарё, денгиз, океан ва бошқа сув ресурсларини халқаро экологик муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга. Чунки инсон ва бошқа тирик мавжудотнинг нормал яшаши кўпайиши учун сув бойликлари маълум мутаносибликда сақланиши зарур.

Денгиз муҳитини ҳимоя қилиш бўйича давлатларнинг биргаликдаги ҳаракати қоида тариқасида универсал (амалда барча манфаатдор давлатлар иштироки билан) ёки минтақавий даражаларда (аниқ денгизлар – Болтиқ, Урта ва бошқа денгизлар бўйдан давлатларнинг иштироки билан) амалга оширилди. Бундай халқаро ҳамкорликнинг ривожланиши асосан денгизларнинг кема қатнови оқибатида, кемалар ва қуруқликдаги манбалардан чиқиндиларни чиқариб ташлаш тўғрисида, денгиз туби имкониятларини тадқиқ қилиш ва фойдаланиш натижасида ифлосланишининг олдини олишни кўзда тутади.

Денгиз муҳитини муҳофаза қилишга қаратилган кўплаб халқаро ҳужжатлар орасида Денгизлар нефть билан ифлосланишининг олдини олиш тўғрисидаги 1954 йилги Лондон конвенцияси (1962, 1969 ва 1971 йиллардаги тузатишлар билан), Денгизларнинг кемалардан ифлосланишининг олдини олиш бўйича 1973 йилги халқаро конвенция, Денгизларнинг чиқитлар ва бошқа материаллар билан ифлосланишининг олдини олиш бўйича 1972 йилги конвенция сингари кўп томонлама халқаро битимлар марказий ўринни эгаллайди.

1954 йилги Лондон конвенцияси (1958 йилда кучга кирган) давлатларнинг зиммасига денгиз муҳити ифлосланишининг олдини олиш бўйича муайян мажбуриятлар юкловчи дастлабки халқаро битим бўлган эди. Конвенция кемаларнинг нефть ва нефть-сув аралашмаси тўкишини тақиқлайди. Дастлаб тўкиш учун тақиқланмаган махсус зоналар белгиланганди, лекин кейинчалик (1969 йилги тузатишга мувофиқ) жуда оз даражадаги истиснони ҳисобга олмаганда, жаҳон уммонининг бутун акваториясида бундай тўкиш тақиқлаб қўйилди. Конвенция иштирокчи давлатлар зиммасига портларда кемалар ва танкерлардан нефть қолдиқлари ва аралашмаларини қабул қилиб олувчи қурилмалар қуриш мажбуриятини юклади.

Жаҳон уммони сувларини ифлосланишдан сақлаш билан бирга денгизнинг жонли бойликларини камайишдан сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳам ғоят муҳим вазифа ҳисобланади. Лондон конвенцияси денгиз балиқчилигини халқаро

ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий ғоясини ташкил этади. Очiq денгизда балиқ овлаш ва тирик жониворларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1958 йилги Женева конвенцияси (1966 йилда кучга кирган) очiq денгизда балиқ овлаш эркинлиги принципини эълон қилди. Шу билан бирга, давлатларга жонли ресурсларни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар кўриш ва бу йўналишдаги жамоавий тадбирларда иштирок этиш мажбуриятини юклади. Халқаро ҳуқуқнинг умум тан олган куйидаги қоидалари бундай масалалар бўйича кўп томонлама битимларда аниқлаштирилади ва ривожлантирилади:

– давлатларнинг жонли денгиз бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишда минтақавий ҳамкорликни ташкил этиш (Атлантика уммонининг шимолий-ғарбий қисмида балиқ овлаш тўғрисидаги 1949 йилги конвенция, Атлантика уммонининг шимолий-шарқий қисмида балиқ овлаш тўғрисидаги 1959 йилги конвенция, Қора денгизда балиқ овлаш тўғрисидаги 1959 йилги битим, Болтиқ денгизда балиқ овлаш ва жонли ресурсларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1973 йилги конвенция ва бошқалар);

– овни тартибга солиш ва денгиздаги жониворларнинг айрим турларини муҳофаза қилиш (Болтиқ денгиздаги жониворларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1962 йилги битим, Кит овлашни тартибга солиш бўйича 1946 йилги халқаро конвенция, Антарктида тюленларини сақлаш бўйича 1972 йилги конвенция) ва бошқалар.

Чикитлар ва бошқа материаллар билан денгизларни ифлослантиришнинг олдини олишга бағишланган 1972 йилги конвенция (1975 йили кучга кирган) хавфли моддалар ва материалларни жаҳон уммонига чўктириб юборишларнинг барчасини тартибга солади. Конвенцияда кўзда тутилганидек, энг хавфли моддалар бундай тартибда чўктириб ёки кўмиб юборилмайди. Бундай моддаларни кўмиб ёки чўктириб юбориш учун махсус рухсатнома зарур. Унчалик хавфли бўлмаган моддаларни кўмиш ёки чўктириш учун эса умумий рухсат берилади. Бундай модда ва материалларнинг рўйхати конвенция иловаларида кўрсатиб берилган. Хусусан, ишланмаган ёки ёнилғи нефть, оғир дизель ёнилғиси ва мойи, юқори радиактив чикитлар, симоб ва симоб бирикмалари, мўътадил пластмассалар, шунингдек, биологик ва урушда фойдаланиш учун тайёрлаган кимёвий материалларни денгиз ва уммонга ташлаш бутунлай тақиқланади.

Денгизларнинг кемалардан ифлосланишининг олдини олишга қаратилган 1973 йилги конвенция денгиз муҳитини кемалардан денгизга ташланувчи ҳар қандай моддалар: нефть, заҳарли суюқ моддалар, оқава сувлар ва ахлат билан ифлосланишининг барча

турларига чек қўйиш заруратидан келиб чиқади. Унинг қоидалари амалда барча турдаги денгиз кемаларига, шу жумладан ҳаво «ёстиғи» бўлган кемалар, сувости кемалари, доим бир жойда турувчи ва сузиб юрувчи кичик станцияларга тааллуқли. Фақат ҳарбий, ҳарбий ёрдам кемалари ва ҳукумат савдо кемалари бундан мустаснодир. Конвенцияга мувофиқ, нефть ва суюқ захарли моддалар ташиш учун хизмат қилувчи барча танкер ва бошқа кемалар вақти-вақти билан текшириб турилиши ва тегишли халқаро гувоҳнома олиши керак бўлади.

Халқаро тарздаги чоралар давлатларнинг минтақавий ҳамкорлиги билан тўлдирилмас, у ёки бу денгиз минтақаларининг хусусиятлари ҳисобга олинмас экан, жаҳон уммони муҳитини муҳофаза қилиш етарли даражада бўлмайди. Кейинги йилларда бир қатор минтақавий халқаро битимлар худди мана шу мақсадларни кўзлаб тузилди. Булар: Болтиқ денгизи минтақаси муҳитини муҳофаза қилиш бўйича 1974 йилги конвенция, Урта денгизни ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1976 йилги конвенция, Шимолий денгизни ифлосланишдан сақлашга қаратилган бир қатор битимлар, денгиз муҳитини ифлосланишдан муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги 1978 йилги Қувайт минтақавий конвенцияси шулар жумласидандир.

Ҳозирги пайтда *бир қанча давлатлар ҳудуди орқали ўтувчи дарёлар* ва бошқа сув ҳавзалари давлатлар томонидан асосан саноат, деҳқончилик эҳтиёжлари учун фойдаланилмоқда. Шу боис ҳам, бундай дарёлар сувдан фойдаланишга оид барча масалалар ҳамма манфаатдор (қирғоқбўйи) давлатларнинг ҳамкорлигини тақозо этади. Халқаро шартнома амалиёти худди мана шу йўлдан бораётир. Халқаро ҳуқуқда ҳозирча *бундай дарёлардан* кема қатнови, саноат, қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа мақсадларда фойдаланишни тартибга солувчи принциплар ва нормаларни кодификацияловчи универсал халқаро конвенция йўқ. Бундай фойдаланишнинг барча турлари (ёки уларнинг айримлари)ни тартибга солувчи нормалар қирғоқбўйи давлатлар томонидан турли дарё ҳавзаларига хос бўлган омилларни, табиий, иқтисодий ва бошқа шароитларни ҳисобга олган ҳолда тузиладиган махсус халқаро битимларда ифодаланadi. Бу битимларнинг асосини сувдан тенг ҳуқуқли ва одилona фойдаланиш принципи ташкил этади ҳамда ўзга давлатларга сувни ифлослантириш ёки бошқа йўл билан зиён етказишдан тийилиш мажбуриятини юклайди.

Халқаро экология ҳуқуқида Орол муаммоси алоҳида ўрин тутadi. Бинобарин, экологик вазиятлар, атроф муҳит муҳофазаси чегара билмайди. Айниқса, бизнинг минтақадаги давлатлар барча экологик муам моларни ҳамкорликда ҳал этишлари зарур. Чунки

улар бир дарёдан сув ичадилар, бир ҳаводан нафас оладилар, бир заминда яшайдилар. Шунинг учун ҳам атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорлик республикамиз ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бирига айланган. Халқаро ҳамкорлик эса, асосан Орол ҳавзасидаги экологик вазиятни яхшилаш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси генетик фондини сақлаб қолиш, ер, сув, атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш доирасида олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеясида сўзлаган нутқида: «Орол муаммоси Марказий Осиё ҳудуди доирасидан чиқиб кетди ва жаҳоншумул аҳамият касб этмоқда. Унинг салбий оқибатлари бугунги кунда иқлим шароити, биологик мувозанатнинг ўзгаришида, аҳоли саломатлиги ва бўлғуси авлод генефондига таъсирида кўриниши мумкин»¹, – деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Ҳозирги пайтда Орол муаммоси нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё олдида турган энг долзарб экологик муаммодир. Шунинг учун бу масалани ҳал қилишда Марказий Осиё давлатлари, бошқа хорижий давлатлар, кенг жамоатчилик, турли ташкилотлар биргаликда фаолият кўрсатмоқдалар. Шу масала юзасидан 1993 йилда Тошкент ва Қизилўрда, 1994 йилда Нукус шаҳарларидаги Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг олий даражадаги учрашувларида Орол денгизини қутқариш халқаро фондини ҳамда Орол денгизи ва оролбўйи минтақаси муаммолари бўйича давлатлараро Кенгаш тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шунинг учун ҳам Орол ва оролбўйи муаммоларини ҳал қилишда Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорликда иш олиб бормоқдалар. АҚШ, Япония, ГДР, Франция ва бошқа ривожланган давлатлар, Бирлашган Миллатлар ташкилоти, Жаҳон банки ва бошқа турли давлат ва нодавлат халқаро ташкилотлар бу аср муаммосини ижобий ҳал қилишга ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, жаҳон уммони – дарё, денгиз ва сув бойликларини халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш барча халқ, миллат ва элат ҳамда давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашни тақозо қилади.

¹ Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Т., 2001. 110-б.

6-§. Атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Халқаро ҳуқуқда атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, улар халқаро ҳаво ҳуқуқи ва халқаро космик ҳуқуқлар билан тартибга солинади.

Табиат бойликлари ичида атмосфера ҳавоси инсон ҳаётини сақлашда, турмуш тарзини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, атмосфера ҳавосини доим барқарор, экологик соф бўлиши космик фазо хавфсизлигини, экологик мувозанатда сақланишини таъминлайди. Умуман олганда, атмосфера ҳавоси атроф муҳитнинг чегара билмайдиган серҳаракат элементи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда фаол иштироки керак бўлади.

Биобарин, ана шундай талабларни амалга ошириш учун 1920–1930-йиллардаёқ кўпгина давлатлар ўз ҳудудларида атмосфера ҳавоси ва ҳаво кенглигининг ҳуқуқий тартибини белгиловчи махсус қонун ҳамда ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилдилар.

1929 йилда давлатлар халқаро ҳаво қатновига тааллуқли айрим қоидаларни бир меъёрга солиш учун конвенция (Варшава конвенцияси) ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладилар ва уни туздилар.

Ҳаво кемаларининг фазодаги учиб қоидалари ва бошқа барча муаммолар 1944 йилдаги Чикаго конвенциясида аниқ кўрсатиб берилган.

Космик фазони ўзлаштиришнинг тезлашуви, ой ва бошқа самовий jismlарнинг тадқиқ этилиши космик муҳитни зарарли оқибатлардан муҳофаза қилиш заруратини туғдирди. Космоснинг радиактив заҳарланишидаги тўсиқ, яъни уни ядровий синов майдонига айланттиришга тўсиқ бўлиб хизмат қилаётган ҳужжат 1963 йилдаги Москва шартномасидир. Бу шартнома космик фазода ядровий қуролларни синашни тақиқлайди. Космос тўғрисидаги 1967 йилги шартнома, Ой ва бошқа самовий jismlардаги давлатларнинг фаолияти тўғрисидаги 1979 йилги битим муҳим муҳофаза қоидаларини ифодалайди. Жумладан, 1967 йилдаги шартноманинг IX моддасида, Ой тўғрисидаги битимнинг VI моддасида давлатларга космик фазони, ой ва бошқа самовий jismlарни ифлослантириш, шунингдек, ердан ташқаридаги моддаларни етказиб келиш оқибатида ердаги

муҳитни номақбул тарзда ўзгартиришдан сақланиш ва бунинг учун тегишли чоралар кўриш мажбуриятини юқловчи қоидалар келтирилади. Космос тўғрисидаги шартнома ой ва бошқа самовий jismlарга ядро қуролни жойлаштириш ёки бу қуролни ер атрофи орбитасига чиқаришни тақиқлаш ҳам космик муҳитни ифлосланиш ва захарланишдан сақлаш учун катта аҳамиятга эга.

Зеро, 1971 йилги Монреаль конвенциясида (Гаага конвенциясига нисбатан) фуқаро ҳаво кемаси хавфсизлигига таҳдид солувчи жинойий актлар аниқ ва кенг қамровли учиш чоғида ҳаво кемаси ичида бўлган шахсга нисбатан зўравонлик, ишлаб турган ҳаво кемасини бузиш ҳамда унга зарар етказиш мумкин бўлган қурилмалар ва моддалар, ердаги аэронавигация ускуналарини бузиш, зарарлантириш, ҳаво кемаси учиш хавфсизлигига таҳдид солувчи мутлақо ёлғон маълумотлар бериш кабилар кўрсатиб ўтилган.

Кейинги йилларда фан-техника тараққиёти натижасида кенг йўл очилган табиат ва иқлимга сунъий таъсир ўтказиш устидан назорат ўрнатиш ғоят қийин бўлиб, бу ер атмосфераси учун катта хавф солмоқда. Хусусан, ҳозирги вақтда ёгингарчиликлар (ёмғир ёки дўл)ни ҳосил қилиш ёки унинг олдини олиш имконияти мавжуд. Худди шунингдек, бўрон ва тўфонларнинг йўналиши ҳамда кучини ўзгартириш мумкин. Табиат ва иқлимга таъсир кўрсатиш инсонга буюк фаровонлик, шу билан бирга, жуда катта зарар ҳам келтириши мумкин. Масалан, АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси чоғида Пентагон махфий равишда «ҳаво уруши» олиб бориб, сунъий равишда кучли ёмғирлар ҳосил қилди ҳамда йўллар, тўғон ва тўсиқларни ювиб юборди. Келгусида чиндан ҳам уруш олиб боришнинг «апокалиптик» усуллари пайдо бўлиши, бу эса ердаги ҳаётнинг, қуёш ультрабинафша нурларининг ғоят хатарли таъсиридан сақловчи озон қатламини бузиб юбориши, катта ҳудудларда сунъий сув босиши ёки сунъий қурғоқчилик ҳосил қилиши мумкин. Бундай жиддий хавфни ҳис этган ривожланган давлатлар ташаббуси билан 1977 йилда табиий муҳитга таъсир кўрсатиш воситаларидан ҳарбий ёки ҳар қандай бошқа душманлик мақсадларида фойдаланишни тақиқлаш тўғрисида конвенция қабул қилинишига олиб келди (1978 йил кучга кирди). Унда қатнашувчи давлатлар бошқа иштирокчи давлатларга вайронагарчилик, зарар етказиш ёки душманлик мақсадларида салбий оқибатларга олиб келувчи табиий муҳитга таъсир кўрсатиш воситаларидан фойдаланишга интилмасликка аҳдлашдилар.

Ўзбекистон Республикаси Озон қатламини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 1985 йилги Вена конвенцияси, Озон қатламини емирувчи бирикмалар бўйича 1987 йилги Монреаль протоколи,

Хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташишни назорат қилиш тўғрисидаги 1989 йилги Базель конвенцияси, Иқлим ўзгариши тўғрисидаги 1992 йилги Нью-Йорк конвенцияси ва бошқа бир қатор конвенцияларга қўшилди ҳамда ушбу йўналишда фаол ҳаракатларни амалга оширмоқда.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи мавжуд. Вена конвенциясига жаҳондаги 147 та мамлакат қўшилган. Дунё халқлари 1995 йилдан бошлаб 16 сентябрни Атмосферанинг озон қатламини муҳофаза қилиш халқаро куни сифатида кенг нишонлаб келмоқдалар.

Бизнинг мамлакатимиз ҳам Вена конвенцияси ва Монреаль протокоliga қўшилиб, зиммасига тегишли мажбуриятлар олди. Озон қатлами ҳолатини мунтазам кузатиб бориш, емирувчи моддалардан фойдаланишни босқичма-босқич камайтириш шулар жумласидандир.

1996 йил 26–29 августда Швейцариянинг Женева шаҳрида Монреаль протокоliga қўшилган давлатлар ишчи гуруҳининг кенгаши бўлиб ўтди. Ун учинчи бор ўтказилаётган бу кенгашда 147 та мамлакатдан 400 нафар делегат иштирок этди. Мустақил давлатлар ҳамдўстлигидан Ўзбекистон, Россия, Белорусь, Украина ва Грузия қатнашди.

Ҳозирги пайтда олимларимиз Ўзбекистонда озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича миллий дастур ишлаб чиқишга катта эътибор бермоқдалар.

7-§. Тоғ-кон бойликларини халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва халқаро ҳамкорлик

Тоғлар табиати, аҳолиси, иқтисодиётининг ўзига хос «тоғ» шаклига эгалиги, барқарор ривожланиш йўналишлари билан текисликлардан тубдан фарқ қилади. Тоғ худудлари дунё қуруқлик юзасининг 40 %ни ташкил этади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Бош Ассамблеясининг (БА) 53-сессиясида (1998 йил 10 ноябрь) дунёнинг 130 та мамлакатидан келган делегациялар консенсус тратибида (овоз бермасдан) 2002 йилни Халқаро Тоғ йили (ХТЙ) деб эълон қилиш тўғрисида махсус қарор қабул қилдилар. Бундан олдин, 1997 йил Қирғизистон Республикаси Президенти А. А. Акаев БМТга 2000 йилни Халқаро Тоғ йили деб эълон қилиш тўғрисидаги таклиф билан мурожаат қилган эди. Бу таклифни бир вақтнинг ўзида 43 та мамлакат қўллаб-қувватлади. Шундан кейин БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши (ECOSOS), Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат ташкилоти (FAO) билан биргаликда

кўплаб манфаатдор мамлакатлар, ташкилотлар ва мутахассислар билан маслаҳатлашиб, 1998 йилда БМТ Бош котибига таклиф тайёрладилар. Олиб борилган катта ташкилотчилик ишлари натижасида Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш БМТ БАнинг 53-сессиясига 2002 йилни Халқаро Тоғ йили деб эълон қилиш тўғрисидаги таклиф билан мурожаат қилиб, бу ҳақда махсус қарор қабул қилди. Бу қарорни 106 та мамлакат кўллаб-қувватлади. Швейцария, Перу, Австрия ва Франция бу ташаббусни энг фаол кўллаб-қувватлаган мамлакатлар бўлди.

Халқаро ҳамжамиятнинг олий органи – БМТнинг ушбу қарори, биринчидан, тоғ ҳудудлари ва аҳолисининг сайёрамиз ҳаётида тутган ўрнини тан олиш бўлса, иккинчидан, кўплаб мамлакатларда 2002 йилгача хилма-хил тадбирларни амалга оширишга асос бўлди. Бу қарор БМТнинг атроф муҳитни ҳимоялаш ва барқарор ривожланишга бағишланган конференциясида (1992 йил, Рио-де-Жанейро) қабул қилинган ҳужжатнинг (XXI аср кун тартиби) XIII боби Мўрт экотизимларни бошқариш: тоғли ҳудудларининг барқарор ривожланиши тамойилларини амалга оширишга йўналтирилган. Қарорда дунё мамлакатлари ҳукуматларига Халқаро Тоғ йилини ўтказишга тайёргарлик жараёнида тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантиришнинг муҳимлигини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда миллий режаларни ишлаб чиқиб, амалга ошириш тавсия этилган. Шу жумладан, кўрсатиб ўтилган XIII бобнинг ижрочиси ФАО Тоғ форуми орқали барча манфаатдор ташкилотлар ва шахсларга мурожаат қилиб Халқаро Тоғ йилини самарали ўтказиш юзасидан таклиф ва ғоялар беришни, қолган тўрт йил мобайнида қандай ишларни амалга ошириш кераклигини сўради.

Шуни таъкидлаш жоизки, тоғли ҳудудлар Ўзбекистоннинг 21,3 % майдонини эгаллайди ва бу ерда мамлакат аҳолисининг 10 %дан кўпроғи яшайди. Майдонининг катталиги (96 минг кв км), аҳолисининг сони (2,5 млн. киши), табиий-иқтисодий имконият кўрсаткичлари бўйича, Ўзбекистон дунёнинг тоғли мамлакатлари қаторидан салмоқли ўрин эгаллайди. Ватанимиз тоғларининг майдони Арманистондан 3,2 марта, Швейцариядан 2,3 марта, Грузиядан 1,4 марта, Австриядан 1,4 марта катта бўлса, аҳолисининг сони эса Мўғулистон ва Панама аҳолисининг сонига тенг, табиий-иқтисодий имкониятлари етакчи тоғли ўлкалардан қолишмайди. Тоғлар умумдавлат аҳамиятига эга бўлган катта миллий бойлигимиз бўлиб, улар ғоят муҳим табиий-экологик (энг йирик экотизим, биологик ва ландшафт хилма-хиллигининг асосий маркази, турли-туман табиий бойликлар манбаи), ижтимоий-иқтисодий (тоғ иқтисодиёти, тоғ аҳолиси маданияти) ҳамда табиат муҳофазаси объекти вазифаларини бажаради.

Шу сабадан Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларини асраш, барқарор ривожлантириш, уларнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш долзарб муаммога айланмоқда. Ушбу йўналишда халқаро ҳамкорлик, биринчи навбатда, Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликни (ягона тоғ макони – Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғ тизимларини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича) кенгайтириш ва чуқурлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Марказий Осиё мамлакатларида ўтказилаётган муҳим тадбирлар қаторига тоғ ҳудудлари муаммолари бўйича тайёрланган давлатлараро ҳужжат – Марказий Осиё тоғ ҳудудлари конвенцияси (хартияси) «XXI асрда Марказий Осиё тоғ ҳудудлари ва уларнинг халқларини барқарор ривожлантириш стратегияси» деб аталадиган лойиҳа ҳисобланади. Бу лойиҳа ҳозирги пайтда Марказий Осиё давлатлари ҳукуматлари томонидан ўрганилаётир ва уни имзолаш муддатлари келишилмоқда. Хартияда тоғ ҳудудларида бошқариш, ресурслардан фойдаланиш, барқарор ривожланиш, тоғ муҳитини муҳофаза қилишда айрим давлатлар, давлатлараро алоқалар ва таъсирнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш мақсади кўзда тутилади.

1999 йилнинг май ойида Бишкек шаҳрида Марказий Осиё иқтисодий уюшмаси (МОИУ) мамлакатларининг эксперт гуруҳлари Марказий Осиёда 2002 йилда Халқаро Тоғ йилига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича биргаликда ҳаракат қилиш дастури лойиҳасини муҳокама қилиб, қабул қилдилар. Бу лойиҳа муҳокама учун МОИУ давлатлараро кенгаши мажлисининг кун тартибига киритилган. Ушбу ҳужжатда БМТнинг Халқаро Тоғ йили ўтказиш тўғрисидаги ташаббуси қўллаб-қувватланиб, унда Марказий Осиё мамлакатларига Халқаро Тоғ йили бўйича тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш миллий дастурини ишлаб чиқиш тавсия этилган. Бу дастурда Марказий Осиё тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантириш стратегиясини биргаликда ишлаб чиқиш, тоғ районларини ривожлантиришни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва табиий ресурслардан фойдаланиш ва тоғ муҳитини муҳофаза қилиш бўйича битимлар рўйхатини келишиб олиш, илмий тадқиқотлар мавзуи ва йўналишларини белгилаш, семинар ва конференциялар ўтказиш, ахборот бюллетенлари чиқариш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган.

Халқаро Тоғ йилини Ўзбекистонда ўтказиш борасидаги тайёргарликлар тўғрисида мулоҳаза юритганда мустақиллик шароитида мамлакатимиз тоғ ҳудудларида юз бераётган ижобий ўзгаришларни ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиш зарур. Масалан, тоғларда тоталитар тузум шароитида шаклланган хўжалик

функциялари ўзгариб, бозор иқтисодиёти талабларига мослаштирилмоқда. Объектив сабабларга кўра индустриал ривожланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олиш иккинчи даражага тушиб, аграр секторни қайта тиклаш, ғоят катта имкониятларга эга тоғ рекреация қувватларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилиш (курорт, туризм ва бошқалар), тоғ ҳудудларининг транзит қувватларини тобора кўпроқ ишга тушириш (автомобиль, темир йўллар, туннеллар қуриш), алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдонини кенгайтириш (қўриқхоналар, миллий боғлар) катта аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Тоғ аҳолиси манфаатларини ҳисобга олиш ва уларни ижтимоий ҳимоялашга тобора кўпроқ аҳамият берилмоқда. Бундай ўзгаришлар истиқболда тоғ зонасини интеграл йўналишда ривожлантириш сиёсатининг энг муҳим жиҳатларини белгилаб олишга ёрдам беради. Шу билан бир қаторда, тоғ ҳудудларининг табиий ресурс қувватлари, ижтимоий-иқтисодий имкониятларидан фойдаланиш стратегиясини қайта кўриб чиқиш ва уни барқарор ривожлантириш мақсадларига бўйсундириш ҳам муҳим вазифадир.

Халқаро Тоғ йилини Ўзбекистонда ўтказиш бўйича энг муҳим тадбирлар қаторига қуйидагилар киради:

- республика жамоатчилигининг эътиборини тоғ муаммоларига жалб этиш (радио, телевидение, матбуот);
- намунавий дастурлар тузиш;
- миллий тоғ сиёсатини ишлаб чиқиш;
- илмий тадқиқотларни ривожлантириш;
- регионал тоғшунослик фанини шакллантириш;
- хилма-хил ташвиқот ва тарғибот тадбирлари (конференциялар, семинарлар, фестиваллар) ўтказиш;
- халқаро муносабатларни ривожлантириш ва ҳ.к.

Таъкидлаш жоизки, бизнинг мамлакатимизда тоғ-кон билан боғлиқ масалалар 2002 йил 13 декабрда қабул қилинган «Ер ости бойликлари тўғрисидаги» қонун (янги таҳрири) билан тартибга солинади. Ушбу қонун тоғ билан боғлиқ барча муносабатларни тўлиқ акс эттира олмаганлиги учун «Тоғ тўғрисида» алоҳида қонун қабул қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

8-§. Атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда халқаро ташкилотлар фаолиятининг аҳамияти

Инсониятнинг ҳаётий фаолияти учун қулай экологик шарт-шароит яратиш, одамларнинг ҳаётий манфаатларини таъминлаш, барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш бугунги куннинг энг

долзарб вазифаларидан биридир. Кейинги йилларда республикамизда атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасида катта тадбирлар амалга оширилди. Айниқса, давлатимиз мустақилликка эришганидан кейин республика ҳукумати атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, бу борада хорижий давлатлар, ташкилотлар, уюшмалар билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш, улар билан ҳамкорликни кучайтириш масалаларига алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Ҳозирги пайтда атроф муҳитнинг хилма-хил муаммоли жиҳатлари билан шуғулланувчи жуда кўп халқаро (ҳукуматлараро ва ноҳукумат) ташкилотлар мавжуд. Ноҳукумат ташкилотлар орасида 1948 йилда ташкил этилган Табиат ва табиий бойликларини муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (МСОП) марказий ўрин эгаллайди. Унга давлатлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ҳамда ассоциациялар аъзо бўлиши мумкин. Иттифоқ ҳукуматлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликка кўмаклашиш учун тузилган эди. Шунингдек, у атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликларини сақлаш масалалари билан шуғулланувчи айрим шахслар ўртасидаги ҳамкорликка ҳам кўмаклашади. Шу мақсадда МСОП халқаро тадбирлар ўтказади. Бу соҳадаги энг янги миллий ва техника ютуқларини тарғиб қилади. Маорифни ривожлантириб, табиатни муҳофаза қилиш ғояларини тарқатади. МСОП табиатни муҳофаза қилиш бўйича халқаро конвенциялар ва битимлар ишлаб чиқишга алоҳида эътибор беради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг табиатни қўриқлаш соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштиришда муҳим ўрин тутаяди. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалалари БМТнинг Бош органлари: Бош Ассамблея, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, шунингдек, минтақавий иқтисодий комиссиялар, ЮНКТАД, ЮНИДО, ПРООНнинг муттасил диққат марказида туради.

1972 йил Стокгольмда БМТнинг инсонни қуршаб турган муҳит муаммолари бўйича ўтказган конференцияси муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг қарор ва резолюцияларига биноан, БМТ доирасида янги махсус орган – БМТнинг атроф муҳит дастури (ЮНЕП) ташкил этилди. ЮНЕП, ўзининг юридик табиатига кўра, БМТнинг ёрдамчи органлари қаторига киради. Айни пайтда у ғоят катта мустақилликка ва халқаро ташкилотнинг бир қатор ваколатларига эга.

ЮНЕП атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ нормаларини ривожлантиришга кўп эътибор бермоқда, универсал ва минтақавий конвенциялар ҳамда битимлар ишлаб

чиқилишига кўмаклашмоқда. Унинг ташаббуси билан минтақавий денгизлар – Урта денгиз, Қизил денгиз, шунингдек, Форс қўлтиғи ва бошқаларда денгиз муҳитини муҳофаза қилишга қаратилган дастур амалга оширила бошланади. Бу тегишли халқаро битумларнинг ишлаб чиқилишини кўзда тутаяди. ЮНЕП БМТнинг ЮНЕСКО, ХСТ, ФАО, ИМКО, ХМТ, БДТ, ИКАО, шунингдек, МАГАТЭ сингари ихтисослашган ташкилотларнинг табиатни қўриқлашга қаратилган тадбирларини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди ва мувофиқлаштиради.

1993–1999 йилларда Орол муаммоларига бағишланиб республикамизда бир қатор кенгашлар, семинарлар, конференциялар ва бошқа анжуманлар ўтказилди. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ)нинг Тошкент–Урганч шаҳарларида бўлиб ўтган «Атроф муҳитни тиклаш»га бағишланган халқаро семинарида эса Урта Осиёда атроф муҳитни тиклаш бўйича кўриладиган тадбирлар ва унда жаҳон ҳамжамиятларининг иштироки муҳокама қилинди. Шунингдек, 1996 йили Орол денгизи ҳавзасида барқарор экологик ривожланишни таъминлаш бўйича ЕХХТ нинг халқаро семинари ўтказилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ва унинг илмий текшириш институтлари Норвегия мамлакати мутахассислари билан ҳамкорликда тайёрлаган «Ўзбекистон Республикасида экологик ахборот тизими» лойиҳасини нашр эттиргани ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, халқаро ривожланиш бўйича Япония агентлиги билан ҳамкорликда Орол минтақасидаги олти шаҳарга тоза ичимлик суви етказиб беришнинг техник-иқтисодий асослари лойиҳаси ишлаб чиқилди. Швейцария ҳукуматининг молиявий назоратга ихтисослашган давлат инспекциясининг лабораториялари ёрдамида асбоб-ускуналар, кимёвий реактивлар билан таъминланди. Айни пайтда, Жаҳон банки ҳомийлигида Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш ва экологик вазиятни яхшилаш бўйича миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилмоқда.

Ҳозирги пайтда тоғ муаммоларига қизиқиш кескин ошди ва бу борада конференция ва семинарлар ўтказиш, илмий ишлар, фотоальбомлар нашр этиш анча кўпайди. Дунёнинг қатор мамлакатлари – Италия, Франция, Швейцария, Австрия, Люксембург, АҚШ, Хитой, Россия, Непал, Покистон, Перу, Қирғизистон ва бошқалар – Халқаро Тоғ йилига катта қизиқиш билан қараб, муҳим тадбирларни амалга оширдилар.

Энг аввало, Қирғизистон Республикаси Президенти А. А. Акаевнинг ташаббуси билан 2002 йилнинг ХТЙ деб эълон

қилиниши кўп мамлакатларда, биринчи навбатда МДХда, шу жумладан Марказий Осиёда турли тоғ дастурлари ва лойиҳаларининг ишлаб чиқилишини сезиларли даражада кучайтирди. Қирғизистон Тоғ ҳудудларини ривожлантириш миллий маркази, Халқаро тоғ институти ташкил этилди. Тоғ районларини барқарор ривожлантириш бўйича бир нечта дастурлар тавсия қилинди. Шу жумладан, тоғ қишлоқлари тармоқларини модели ривожлантириш асосида тоғларда яшаш барқарорлигини ошириш дастурида ижтимоий шериклик асосида маҳаллий тоғ ресурсларидан фойдаланишнинг қатор янги концепцияларини амалга ошириш режалаштирилган. Шунингдек, 1997 йилда Қозоғистонда Марказий Осиё адир (қурғоқ) тоғларини тадқиқ этиш бўйича халқаро марказ ташкил этилди. Россия давлати ташаббуси билан МДХ олимлари ҳамкорлигига асосланган «Тоғ экологияси ва барқарор ривожланиш» дастури ишлаб чиқилмоқда.

Марказий Осиё мамлакатларининг Халқаро Тоғ йилини ўтказишга тайёргарлик кўриш ва тоғларни ўрганиш соҳасидаги илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш масалаларига бағишланган ва 1998 йил май ойида Бишкекда ўтказилган «Марказий Осиё тоғлари: муаммолар, тажриба, истиқболлар» мавзусидаги халқаро илмий семинари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қирғизистон Миллий Фанлар академияси ва Қирғизистон Халқаро университети томонидан ташкил этилган ушбу семинарда Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон делегацияларига республикалар Фанлар академияларининг президентлари ва вице-президентлари бошчилик қилдилар. Унда Марказий Осиё тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантириш стратегияси ва илмий тадқиқотларни фаоллаштириш, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва тоғ муҳитини муҳофаза қилиш бўйича комплекс дастурлар, лойиҳалар, ҳуқуқий нормалар ва қонунлар қабул қилишда ҳамкорлик қилиш масалалари муҳокама қилинди ва тегишли қарорлар қабул қилинди.

1999 йил 10–13 майда Бишкекда «Марказий Осиё тоғлари: минтақавий жиҳат» мавзусида иккинчи халқаро семинар ўтказилиб, унда Марказий Осиё давлатларининг илмий тадқиқот салоҳиятини аниқлаш, Марказий Осиё Тоғ ахборот тармоғи (МОТАТ) доирасида ҳамкорлик қилиш дастури концепцияси, МОТАТни ташкил этиш масалалари муҳокама қилинди. Семинар ишида Ўзбекистон делегацияси қатор тавсия ва таклифлар берди. Семинарда Марказий Осиё регионал тоғ ахборот тармоғи марказини ташкил этиш ва унинг қароргоҳини Бишкек шаҳрида

жойлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди, Марказ фаолиятининг устувор йўналишлари белгиланди.

ХТЙ муносабати билан 1999 йил 28-30 сентябрда Душанбе шаҳрида «Марказий Осиё тоғли ҳудудлари: барқарор ривожланиш муаммолари» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Конференция ишида Ўзбекистон делегацияси фаол иштирок этди. Конференцияда тоғ ҳудудларининг асосий муаммолари, барқарор ривожланишга эришиш йўллари, тоғларда инсон эҳтиёжларининг ривожини ва хавфсизлик, технологик тўсиқлар ва ривожланиш, тоғ аёллари эҳтиёжлари ҳамда тоғ ҳудудлари келажаги ва бошқалар муҳокама қилинди. Конференция якунида икки муҳим ҳужжат – анжуман қарори ва Марказий Осиё давлатлари бошлиқларига мурожаат қабул қилинди. Мурожаатда Халқаро Тоғ йилини ўтказиш учун Марказий Осиё қўмитасини тузиш ва 2001 йилда тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантиришнинг давлатлараро ҳамкорлиги масалаларига бағишланган халқаро (ҳукуматлараро) конференция ўтказиш таклиф этилди. Унда МДХ мамлакатлари Фанлар академиялари халқаро ассоциацияси (Москва) доирасида Тоғ дастурини бажариш ташаббуси қўллаб-қувватланди. Марказий Осиё мамлакатларида тоғ регионлари ривожланиши бўйича мутахассислар ва тадбиркор-менеджер мутахассислар тайёрлайдиган (Хорог шаҳрида ташкил этилаётган Халқаро университетга ўхшаш) институтлар ва марказлар барпо этиш тавсия этилди.

1998 йил июнь ойида Даниянинг Орхус шаҳрида атроф муҳит муҳофазасига бағишлаб ўтказилган тўртинчи халқаро конференцияда Ўзбекистон Республикаси вакиллари ҳам иштирок этдилар. Конференция ишида атроф муҳитнинг транспорт воситалари таъсирида ифлосланишини ва иссиқлик электростанцияларининг чиқиндиларини камайтириш, қишлоқ хўжалигида турли заҳарли ўғитлар ишлатилишига барҳам бериш каби қатор масалалар кўрилди ва Ўзбекистон Республикасида ҳам худди шу йўналишда ишлар олиб борилаётгани конференция қатнашчиларига маълум қилинди. Конференцияда янги мустақил давлатлар эҳтиёжларига эътиборни қаратиш, айниқса Ўрта Осиёдаги давлатларга донорлик ёрдамини кучайтириш, унинг самарали йўлларини излаб топишга қарор қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, атроф-табiiй муҳит муҳофазаси ва экологик вазиятни яхшилаш барча давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар, ноҳукумат уюшмалар билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш орқалигина барқарор иқтисодий ривожланиш, табиат ресурсларидан самарали фойдаланиш, экологик тангликни

бартараф этиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш имкониятига эга бўламиз.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш қандай аҳамиятга эга?

2. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш объектларига нималар киради?

3. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари нималардан иборат?

4. Атроф-табiiй муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда халқаро ташкилотлар ва конференцияларнинг аҳамиятини айтиб беринг.

5. Экологик муаммоларнинг олдини олиш ва унга қарши курашишда халқаро ҳамкорлик қандай йўналишларда амалга оширилмоқда?

6. Атроф-табiiй муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ички ишлар органларининг ўрни ва вазифалари нималардан иборат?

Барча мавзулар бўйича тавсия этиладиган адабиёт

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. Т., 2001.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 38-м.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги 1993 йил 5 майдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 5. 221-м.
5. Ўзбекистон Республикаси «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги 1993 йил 7 майдаги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 6. 255-м.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги 1991 йил 19 ноябрдаги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 № 1. 43-м; 1993. № 5. 236-м; 1995. № 9. 193-м; 1998. № 3. 38-м; 1999. № 1. 20-м.
7. Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 6. 247-м.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги 1994 йил 23 сентябрдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994. № 10. 252-м.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 1. 12-м.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрдаги қонун//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 1. 14-м.

12. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 5-6. 82-м.

13. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги 1999 йил 15 апрелдаги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999. № 5. 122-м.

14. Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 2000. № 5-7. 144-м.

15. Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи. 2002. май.

16. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Т., 2002. (янги таҳрири).

17. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., 2001. (янги таҳрири).

18. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., 1999.

19. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., 1996.

20. Азаров Г. И. Правовая охрана окружающей среды и природоохранительная деятельность ОВД. М., 1992.

21. Бринчук М. М. Экологическое право России. М., 1999.

22. Ер ҳуқуқи//Юридик фанлар доктори, профессор М. Рустамбоевнинг умумий таҳрири остида. Т., 2002.

23. Ерофеев Б. В. Экологическое право России. М., 1996.

24. Намозов Ф. Ўзбекистонда ўрмонлардан фойдаланиш ҳуқуқи. Т., 2000.

25. Нигматов А. Экология ҳуқуқи (Чизмаларда). Т., 1999.

26. Петров В. В. Экологическое право России. М., 1995.

27. Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ. Т., 2001.

28. Турсунов Х. Т. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. Т., 1997.

29. Усмонов М. Б. Ер ва қонун. Т., 1994.

30. Усмонов М. Б., Рустамбоев М. Х., Холмўминов Ж. Т. Экология ҳуқуқи. Т., 2000.

31. Холмўминов Ж. Т. Бозор иқтисодиёти шароитида табиатни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш. Т., 1994.

32. Холмўминов Ж. Т. Экология ва ердан фойдаланишнинг ҳуқуқий масалалари. Т., 1991.

33. Холмўминов Ж. Т. Экология ва қонун. Т., 2000.

34. Холмўминов Ж. Т. Экология ҳуқуқи: Чизмалар альбоми. Т., 2002.

35. Холмўминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы использования орошаемых земель в Республике Узбекистан. Т., 1996.

36. Шодиметов Ю. Ш. Ижтимоий экологияга кириш. Т., 1994.

37. Юридик энциклопедия//Юридик фанлар доктори, профессор У. Таджихановнинг умумий таҳрири остида. Т., 2001.
38. Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоби». Т., 2000.
39. Ўрмон ҳуқуқи//Юридик фанлар доктори, профессор М. Рустамбоевнинг умумий таҳрири остида. Т., 2002.
40. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи. Т., 2000.

Жуманазар Тоштемирович ХОЛМУМИНОВ

юримик фанлар доктори

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ

Дарслик

Муҳаррир **Б. А. Яров**

Техник муҳаррир **М. М. Сафаров**

Босишга 2003 й. да рухсат этилди. Нашриёт-ҳисоб табағи 20.
Адади. . Буюртма №. Баҳоси шартнома асосида

700197, Тошкент ш., Интизор кўчаси, 68
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси